EDICIJE MUZEJA GRADA ZAGREBA 6
UREĐUJE PROF. GJURO SZABÓ

GJURO SZABÓ

KNJIGA O STAROM ZAGREBU

U ZAGREBU 1930.
POSEBNI OTISAK IZ „NARODNE STARINE"

2177?

EDICIJE MUZEJA GRADA ZAGREBA 6
UREĐUJE PROF. GJURO SZABÓ

GJURO SZABÓ

KNJIGA O STAROM ZAGREBU

U ZAGREBU 1930.
POSEBNI OTISAK IZ „NARODNE STARINE"

Postojala je namjera, da se pismom i slikom prikaže razvitak grada Zagreba od vremena velikoga potresa od g. 1880., pa makar ovako u fragmentima, koji bi se dali povezati u cjelinu. I tu namjeru ispunjam tako da bismo dobili sliku razvitka ovoga našega dragog grada kroz pedeset godina, kroz pola stoljeća, koje ga je s temelja izmijenilo. Evo pomalo nestaje generacije, za koju je taj događaj potresa bio od vanredno velikoga znamenovanja, i evo, došla je i druga, a dolazi i treća generacija, a za njih taj događaj već nema nikakvoga znamenovanja no drugi potresi, što ih bilježi kronika grada Zagreba, kao primjerice onaj potres od 26. III. 1502. ili 1699., kada se oba puta srušio toranj crkve Sv. Marka, ili onaj od g. 1590., koji je uništio drevni Medvedgrad, ili onaj teški potres od g. 1756. Pa i pravo je tako: za kasne generacije nije to više doživljaj, njihov je život određen sasvim drugim, daleko strašnijim događajima, prema kojima je ona nesreća Zagreba tek mala lokalna katatrofa, koja gotovo iščezava pred nesrećama, što ih je pretrpjela Messina u g. 1908., kada je za dva trena nestalo za uvijek velikoga i lijepoga grada, do jedne jedine kuće, a izginulo oko 80.000 ljudi. Ili da spomenem propast St. Pierre-a, potrese u Perziji, u Japanu od god. 1923., pa u Italiji i N. Zelandiji u naše dane. Sve su to tek nekoje katastrofe posljednjih pedesetak godina. A kako je priroda zapravo prema čovjeku okrutna, neprijatna i varava, opet je podala ljudstvu kao najveći dar moć zaborave. Pa eto tako i najmlađa generacija počima gledati i posmatrati i najveću katastrofu svijeta uopće, onaj neizmjerni pokolj, što se zove svjetskim ratom, onako po prilici, kako smo mi posmatrali historijske prikaze tridesetgodišnjega rata.

Za nas, koji smo za onaj mali Zagreb doista veliki potres sami doživjeli, kojima se duboko u dušu usjekao, tako da za nas znači doista početak stvaranja novoga Zagreba, nameće se i želja i dužnost promatranja, kako je staroga Zagreba nestalo i kako se novi stvorio, taj novi Zagreb, koji se u svem razlikuje od staroga, a opet je svoju bit i do danas zadržao, a zadržat će je doklegod bude postojao. Ali mi stariji ne gledamo to nikako retrospektivno kao prošlost. Pred našim duhovnim očima sve se to odigrava ko u jednom trenu. Starost, naime, uništava osjećaj vremena za sve, što je doista proživljeno, po Goetheovoj riječi

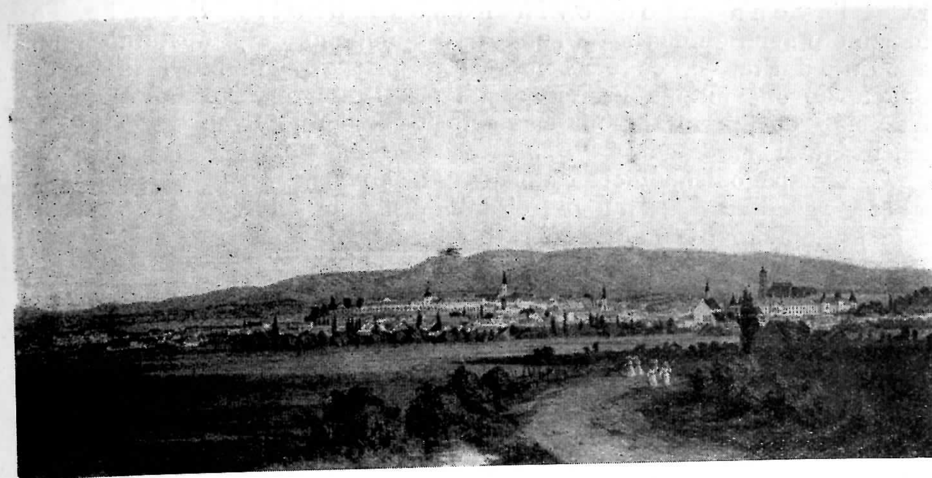
* Gornja slika prikazuje gornji grad Zagreb gledan s istoka godine 1861..

»Was ich besitze, seh ich wie in Weiten, und was verschwand, ward mir zu Wirklichkeiten!« Pa tako se pokazalo, da mi ne smijemo početi tek tamo, gdje je istom za nas na oko početak novoga razvoja, već se moramo osvrnuti i na prijašnje događaje, koji su za nas tek tradicija. Ali najbliža tradicija, jer su ljudi naše generacije i vidjeli ljude i govorili s ljudima iz ilirskoga doba, iz doba Jelačića bana, iz vremena onoga najkletijega crnoga apsolutizma i kasnijih dana, pa smo karičica u beskrajnom nizu ljudskih generacija. I sve je ovo tu zapisano i prikazano kao neka reminiscenca za našu stariju generaciju, a nova, kojoj život ne dozvoljava pogled u prošlost već je sili na gledanje u budućnost, da uzmogne živjeti i stvarati, zagledat će možda u ove retke, kad i ona postane generacija na izmaku.

I zato mislim, da je pravično, da se prikaz razvitka našega Zagreba otpočme s godinom 1850., kad je carskim patentom od 7. septembra 1850. nastojanjem bana Jelačića nestalo onih sitnih »jurisdikcija«, pa su sve četiri povezane u jedno, u jedan grad Zagreb. To je zaključna faza prirodnoga razvitka od osvanuća Zagreba: najprije se tako zove biskupski grad, kojem se priključuje Vlaškoulička općina, pa Kaptol s Novom Vesi, a osamce stoji grad na Gričkim Goricama, današnji Gornji Grad. Kroz sve vrijeme te posebne egzistencije traju nemile i bezuzročne borbe između oba glavna dijela grada, koji se već od XVII. stoljeća zove jednim imenom Zagreb. Zapažaju se trvenja još u antagonizmu g. 1848., kad ga ni ilirski zanos nije mogao izbrisati, a kao posljednji refleks potrajao je u borbi dječaka Gornjograđana i Kaptolonaca još i u osamdesetim godinama XIX. stoljeća. Nu to konačno logički i pravovremeno izvedeno ujedinjenje izbrisalo je svaki antagonizam, pa se Zagreb od g. 1850. mogao nekako jednomjerno razvijati sve do godine 1918. Godina je 1850. ona, kad je ustoličen u Đakovu i biskup đakovačko-bosanski Josip Juraj Strossmayer . . .

Veliki potres nije baš najsudbonosniji događaj u razvitku grada Zagreba, koji je uvijek bio i ostat će glavnim gradom Hrvata uopće, pa niti nije nepovoljno djelovao na dalji razvoj grada, već ga možda u mnogome i pospješio. Vidjet ćemo, da su politički događaji daleko više uplivisali na razvitak grada, napose apsolutizam od g. 1850.—1860., pa katastrofalna »nagodba« od g. 1868., koju su Magjari odmah upotrijebili, da sebi posagrade željeznice u Hrvatskoj tako, da bude sve to što manje u korist Hrvatske. Nu o tome napose.

Sav taj pomenuti razvitak Zagreba pada u vrijeme vladanja jednoga jedincatoga vladara Franje Josipa Prvoga, osim ono posljednjih dviju godina. Taj je čovjek upravo fatalna pojava, fatalan ne samo za vlastitu državu, za sve njene narode već i za cio svijet. Sad je minula stogodišnjica njegova rođenja, pa su brojne nepristrane biografije i prikazi mogli podati već približno ispravnu sliku života i rada toga vladara, otkako su glavni arhivi postali pristupačni, a minulo vrijeme dopustilo objektivno rasuđivanje. Tako se u bitnosti svi ti prikazi podudaraju, bili oni napisani od autora koje mu drago nacije, htjeli oni ili ne htjeli vladavinu toga čovjeka opravdavati ili ne. No posvuda je konačni rezultat osuda sve te vladavine, izrečena sad jasno bez priuzdržaja, sad uvijenije, tražeći isprike u prilikama vremena, koje su i njemu određivale puteve, kojima možda i nije htio polaziti. Iz svega je proizašlo: Teško državi, gdje — po riječima svetoga pisma — vlada kralj dijete, a još je teže tamo, gdje vlada starac, potpuni starac, koji po vječnim zako-

Zagreb u vrijeme bana Jelačića, oko g. 1858. Risarija Ivana Zasché-a. Lijevo zgrada tobožnje bolnice, zapravo bezvrijedna građevina apsolutističkog režima t. j. današnja sveučilišna zgrada od g. 1882.

nima prirode i ne može da osjeti i spozna tražbine vremena, u kojem vlada, a još je najteže državi, gdje se i jedno i drugo dogodilo: tu je propast neizbježiva. Kad se Franjo Josip rodio od oca gotovo slaboumna i od darovite i častohlepne matere, svijet je bio sasvim drukčiji, svijet još nije ni znao za željeznice, a kad je silazio u grob, ispunio se već tisućljetni san čovječanstva: avijoni su pratili njegov lijes u grob. Očevi se naši i matere rodile — on je bio kralj, i očevi i matere proživješe svoj vijek i poumiraše — on je još kraljevao, pa već je i nova generacija došla grobu na domak — on još kraljuje! Možda je u tom jedina isprika za sve, što je uradio . . . Još dječak počima vladati, pa sebi uzima geslo »viribus unitis« u času, kad mu se gotovo svi narodi složnim silama poklali međusobno, a tada okrutni fatum utiskuje starcu 1914. pero u ruke, da potpiše objavu rata cijelome svijetu, a sebi i svojoj državi smrtnu osudu. Pa kad je čak i on naslutio 1916., da se sudbina protiv njega kreće, govori o miru »na proljeće«, ali smrt ga blagotvorno rješava dužnosti, da razmotri rasap svega, što je uradio, svega, što je imao sačuvati. Ostavlja posve razrušenu državu, u temeljima već raspalu, a bijedni njegov nasljednik, koji mora da ispašta grijehe svojih predaka, uzima za geslo: »indivisibiliter ac inseparabiliter« u času, kad je sve već bilo divisum ac separatum.

Franjo Josip znao je dobro, kakovu zadaću može da ima njegova država, pa je još 1904. rekao svom ministru von Koerberu ispravno: »Austrija nije umjetna tvorevina, već organička i nužna, jer ona daje zaklonište onim sitnim narodima (Voelkersplitter), koje je sudbina zanijela u Srednju Evropu, a ti bi sebi prepušteni postali igračkom svakoga moćnijega susjeda . . .«, ali Dr. Bruno Wilhelm, koji na te riječi upozorava, priznaje i sam, da su djela slabo odgovarala toj spoznaji. (»Schweizerische Rundschau«, August 1930.). Ta kralj je Franjo Josip bio baš onaj, koji je one Voelkersplitter tlačio, koji nije svojim narodima vladao već protiv svojih naroda, napose pro-

tiv Slavena, a od ovih napose protiv Hrvata. To se pokazuje u svim činima njegovima tako bjelodano, da je dostatno nanizati nepobitna fakta, pa će svak morati to priznati, ma bio i slijepac. Pa konačno je ona mržnja Franc Josefa na Hrvate bila i psihološki razumljiva: slab čovjek mrzi ponajviše onoga, kojem je hvale dužan, dok je ovaj ne traži...

Osamnajstgodišnji dječak dolazi u teško vrijeme na prijesto: donosi svima narodima kaznu oktroiranim ustavom od 4. ožujka 1849., ma da je još daleko bio dan, kad je pred ruskom vojskom položio Görgey 13. kolovoza 1849. kod Vilagoša oružje. Magjarska je revolucija, te njen junački otpor, u kojem je cijeli narod sudjelovao, izgubila svaku simpatiju tek kad se pokazalo, da je Magjarima »szabadság«, sloboda, tek nešto identično sa ugnjetavanjem drugih, slabijih narodnosti. A nitko nije mogao očekivati, da će poslije ruskom silom stečene pobjede Franjo Josip »buntovnike« ružičnom vodom škropiti, ali svakom, pa i najoštrijem protivniku magjarske megalomanije mora se zgaditi, kad ugleda na bezbrojnim stranicama tadašnjih službenih novina stotine i smrtnih osuda nad sasvim sporednim licima — o aradskim mučenicima ne treba ni govoriti —, osudama, koje sve nose potpis Franje Josipa, tako, da su one iste bečke novine, koje bi sada rado nekakvu glorijolu oko toga fatalnoga čovjeka oviti, pisale napadno o svom »blut-jungem Kaiser«. Ali nije prošlo ni dvadesetak godina, a car poklekne sasvim pred Magjarima nakon Königgrätza, podstrekavan i od svoje žene, kraljice Jelisave, koja je bila postala takova hipermagjarica, te je uz titulu »Kaiserin von Oesterreich« vlastoručno dometala: »magyar kiralynö«. I ta nagodba, kojom je stvorena dvojna monarkija »na otkaz«, gdje je po riječima historičara Švicara došlo do »vlasti Nijemaca u Austriji, a do tiranije Magjara u Ungariji« bila je opet puka i prava rugalica na riječi, zapisane na vanjskim vratima bečkoga Hofburga: »Justitia regnorum fundamentum«. Pa ukoliko imade veleizdaje, onda je ono bila cesarska i kraljevska veleizdaja, kojom je kralj sebi vjerni hrvatski narod gurnuo u ralje prkosnoga i pobjedonosnoga magjarstva i očitovao se jasno protivnikom slavenstva i svojih slavenskih podanika (državljana). Nije on uzalud opetovano isticao: »Ich bin ein deutscher Fürst«. Taj sistem mržnje i zapostavljanja svega slavenskoga, ta upravo bestidno javno povedena križarska vojna protiv Slavena uopće, a protiv Hrvata napose, provodila se željeznom konsekvencom, pa nije nikakovo čudo, da je u južnoslovenskom kraju, u onoj Bosni, koju su »okupirali« u prvom redu slavenskom krvlju 13. zagrebačkoga kora, prasnuo hitac, koji je smrću nasljednika habsburškoga prijestolja doveo do propasti toga cijeloga imperija. Koje čudo, da u toj familiji vladara, koji neprestano ističe u titulama »von Gottes Gnaden« gdje se svaka pravda i pravičnost zaboravila, teče neprestano krv: brata kraljeva ustrijelili, a on prije ni da bi prstom maknuo za njegov spas, ženu mu ubili, sina mu ubili, sinovca mu ubili: on ostaje bešćutan. I kao da se predvidja, da vječna pravda ne daje, da se održi ona zavjetna crkva u Beču, sazdana u spomen, što je kralj Franjo Josip spašen od atentata, kad je tek neznatno ranjen. Ona se crkva raspada i raspadala se još pred njegovim očima...

Franjo Josip naskroz bio je čovjek XVIII. stoljeća, koji mora da živi i vlada u XIX., da, čak i u XX. stoljeću. Zato on i uzima za vođe svom radu ljude a la Kübek ili demona Schwarzenberga, koji mu je za uvijek dušu rastrovao. Njemu je Kaisertum, njemu je španski ceremonijal sve,

pa zar je čudo, da on ne će da stupi u automobil, što ga taj ceremonijal ne pozna. U svim se biografijama ističe njegova tobožnja jednostavnost, pa se i velikoj djeci pričalo, kako je on dnevno u ½5 sati jutrom ustajao, da popije čaj s dvije suhe žemičke. Ali se ne priča, da je sve do 21. novembra 1916. morao u dvorskoj kočiji lakaj poći do Romana Uhla u Singerstrasse po te dvije suhe žemičke, posve u stilu »Herrentuma« XVIII. stoljeća. Veličina se pokazivala tek u osvećivanju. Danas, kad se otkrio veliki (i možda preveliki) pogled Strossmayerov na Rusiju i ruske prilike, mora svatko da požali, da se njegovo nastojanje nije moglo ispuniti: možda bi svijetu bila prištedena najstrašnija katastrofa ili barem ublažena. Ali kad se Josip Juraj Strossmayer, biskup djakovački, drznuo, da brzojavno čestita svetkovinu pokrštenja onoga naroda, koji je spasao tron Franji Josipu, morao je taj isti Franjo Josip putovati po nalogu Magjara u Bjelovar, da se izdere javno na biskupa: »Sie waren nicht bei Sinnen«! Ali biskupov odgovor: »Majestät, mein Gewissen ist rein«! nije nikada zaboravio. Trebalo je maknuti Strossmayera da tamo dođe čovjek kova Josipa Mihalovicha, nekadašnjega feldpatera revolucijonarne vojske, kasnijega nadbiskupa zagrebačkoga i kardinala rimske crkve. Ali Rampolla del Tindaro, državni sekretar Leona XIII. ne dade. Dobro. Leo XIII. umre. Konklave. Nikada nije Franjo Josip zaboravio ovo djelo Rampollino, car nije zaboravio, da mu se i inače opirao. Nije zaboravio, da je i Rampolla »panslavist« — tako se dapače i u znanstvenim djelima onoga doba zove i svaki Slaven i svatko, tko je i najmanje simpatije za najmanju želju Slavena pokazivao. I opet morade baš slavenski, krakovski kardinal Puzsyna odnijeti u konklave veto austrijanskoga cara i apostolskoga kralja protiv izbora Rampollina. Rampolla ne posta papa, ali ni Pijo X. nije bio onakov slabić, kako je apoštolsko veličanstvo očekivalo, pa je prvi njegov čin bio ukinuće prava veta apoštolskoga kralja.

Što je god ovdje izneseno, potpuna je i čista istina, pa nema nikoga na svijetu, koji bi i riječ mogao oprovrći. A još je teže, što za sve to nema baš nikakove isprike, nikakova ublaženja. Ona stereotipna austrijanska fraza, kao da su ta bezakonja postulati nekakove više državne nužde puka je glupost. Baš su ta bezakonja uništila tu tvorevinu. Iustitia regnorum fundamentum. Ne hasni tražiti krivce u osobama, koje su izvršivale volju kraljevu. Znao je on uvijek naći kakove Schmerlinge, Bache, Beuste itd. pa i ono more sitnijih kreatura ili kod nas Rauche, Pejacseviche i Khuene. A sada, kada je sve minulo, kaže njemački historik, da mu se čini da je državnička mudrost u Austro-Ugarskoj bila: počiniti sve, da država što prije s pravom propadne, pa upozorava na riječi Carlylove, da vladar, koji ima samo loše savjetnike, i ne želi da stekne valjane savjetnike...

Promatrajući razvitak Zagreba od godine 1850. do 1918. moramo sve to držati na pameti i moramo biti zadovoljni, da je i takav razvitak uspio. S godinom 1918. prestaje historija i počima tzv. sadašnjost, ali prestaje i razvitak i nastaje neočekivani skok. Ne znam danas, da li je u tom naglom razvoju baš sreća: sve teškom mukom stvorene tečevine, urađene za normalni razvitak, postale su daleko premalene za novo doba, pa sada treba u veoma teška vremena naći i za novi narod mogućnosti boravka i barem primitivne kulturne ustanove. A Zagreb to čini i u ovo veoma teško vrijeme u punoj mjeri. Nestalo je gotovo sasvim staroga Zagreba, a bilo bi starački nepravedno, da se ne prizna, da je i novi Zagreb pošao za svjet-

lom i vedrinom. Da ne može u svem sve želje ispunjati, to je krivo ono sedamdesetgodišnje sputavanje, pa je jasno, da se je grad morao razviti odmah, čim je pritisak popustio. I drugdje su se gradovi silno razvili, pa i sada se razvijaju, gdje to potreba života iziskuje, ali uvijek se to događalo uz pripomoć i pod okriljem vlastitih vladara, dok se u nas Zagreb mogao tek u borbi i protiv volje vladara razvijati i stvarati. Zar nije očajno, da kralj kaže, kad se trebala otvoriti galerija slika u Zagrebu: »Ich bin jetzt mit Kroatien zufrieden, aber es zehrt mir zu viel. Eine Bildergallerie wollen sie jetzt haben«. Dakako, tu je galeriju skupio i darovao narodu jedan Josip Juraj Strossmayer!

Nestalo je »staroga Zagreba«, nestalo po vječnom zakonu, da sve ostarjelo i preživjelo propada i mora propasti, da učini mjesto životu, koji ne pozna zadah starine, već samo životnu svježinu. I taj stari Zagreb živi u nama kao slika, kao spomen prošlih dana, spomen na grad, u kojem smo i mladost i muževno doba, a evo i starost dočekali. To je sve ukrašeno maglom prošlosti, pa mislim, da se mnogi ne bi nikako snašao, da se iz današnjega grada mora povratiti u stari grad, kad bi se čudom kojim opet ostvario. Ali u svakom gradu, pa i u Zagrebu, koji je ovako dugi niz stoljeća proživio ima mnogo toga, što je doduše vrijeme stvorilo, ali nije uništilo, već mu podalo pravo na dalji opstanak, ukrasivši ga plemenitom patinom, odlikom pravoga umjetničkoga djela, dok je tek plijesan za obični, svakidašnji rad ljudski. Ako se ipak u nas javlja nostalgija za izgubljenim, ta se odnosi samo na onakova djela, koja su imala pravo da i dalje postoje, koja su bila povezana sa svom našom prošlošću, sa svim našim bivstvom, a bez nužde su utamanjena, ne našavši nikako zamjene u nečem boljem, nečem što bi opet našem vremenu odgovaralo. Zato i jesu ovi fragmenti namijenjeni poglavito kao neka kronika, kao rekapitulacija za onu generaciju, koja mora skoro pod ledinu. . .

I. Zagreb u vrijeme apsolutizma 1850.—1860.

Na žalost je ostalo razmjerno veoma malo prikaza iz toga najprokletijega vremena u razvitku našega grada i ovdašnjeg dijela našega naroda iz onih dana. U vrijeme topovske tutnjave, pa kasnije u doba potpunoga umrtvljenja svega života nije bilo vremena ni volje za ikakav rad, najmanje za zabilježbe takove vrste.

Apsolutizma je bilo i u drugim vremenima i u drugim državama: prirodno se ističu jake individualnosti sa golemom stvaralačkom snagom, pa takove ličnosti umjele su ne jednom maknuti kazaljku na uri života napred. Povijest govori zato o »prosvijetljenom apsolutizmu«, pa mu priznaje uspjeh u stvaranju napretka. Ali austrijski je apsolutizam XIX. stoljeća bio oba puta sve prije nego »prosvijetljen«, on je doveo narode do očaja, proizveo grdnu korupciju velikih narodnih masa.

Kad razvidimo u kratko stanje onoga vremena, razumjet ćemo, da su ljudi onoga doba, kojim je bilo suđeno da dožive još cijeli ljudski vijek poslije toga, uvijek s najvećim užasom govorili o tim godinama. U naponu su muževnosti bili tada još gotovo svi ljudi, koji su narod hrvatski narodom učinili, koji su ga riješili zastarjeloga latinskoga jezika, pa mu stvorili i podali vlastiti hrvatski, koji su mu dali i književnost i umjetnost i znanost, koji su mu podali pravo, da se u novo doba bori za nova prava naroda. A kao vođa u toj novoj borbenoj fazi narodnoga života javlja se velika ličnost Josipa Jelačića, koga je cijeli narod sebi odredio za bana, a

dvor je samo sankcijonirao tu volju naroda, ne pazeći dakako nimalo na tu narodnu želju, već uvidjajući, da će time poraditi samo sebi u korist. I borba se započela, jer Magjari nisu nikada mogli pojmiti, da je otimanje jezika uništavanje hrvatskoga naroda, na kojem su radili od onoga dana, kada su sve za sebe tražili. Sva njihova obećavanja, dana u času stiske, bila su i onda i uvijek kasnije lažna i neiskrena, jednako ona u godini 1848., kao i kasniji tobožnji bijeli list Deakov. A da su njihova nastojanja ostala ista, dokazali su famoznom nagodbom, zakonom, što su ga sami stvorili i ravno pedeset godina kršili na upravo bezobrazan način. Pa kad je već svatko vidio, da je i tomu zulumu došao kraj, jer je svaka sila za vremena, posprdno su Hrvatima, na odlasku iz sabornice, gdje su se uzalud borili protiv naviranja magjarštine, dovikivali: »Zbógom, zbógom!«, ali dobili za odgovor »Zbogom, de mindenkorra«, zbogom, za uvijek! I bilo je za uvijek! A sada, kad je sve to prošlo, meću na svoje novčanice i zapis u hrvatskom jeziku. Z a o s a m s t o t i n a g o d i n a z a j e d n i č k o g a ž i v o t a n i s u z a p a z i l i, d a j e o t a j s t v e n a s i l a u z e m l j i i z m e đ u S a v e i D r a v e, k o j u n i s u m o g l i s l o m i t i. Nisu zapazili, da je toliko č e s t i t i h Magjara, koje bi u te strane slali, uskoro počelo frondirati, nisu ni primijetili, kako oni moraju takvim radom i sebi i Austro-Hungariji iskopati grob. U nas je bilo vrijednih i patriotičkih ljudi, koji su vjerovali u mogućnost saradnje s Magjarima, u Ugarskoj nije sigurno bilo nikada ni jednoga čovjeka, koji bi tako mislio. U nas je takov iskreni unionist bio ilirski pjesnik Bogović, a Bog mu je dao te je poživio do g. 1893., pa se mogao uvjeriti, da je njegovo osvjedočenje bilo sasvim na krivom temelju. Onako je, kako je napisao biskup Strossmayer 2. VII. 1887. Franji Račkomu: »Magjari ostaju Magjari. Oni slobodu svoju smatraju našim jarmom, to jest: njihova sloboda naši su okovi, naša narodna i ekonomska smrt«!

Još ni danas nije došlo doba, da se sasvim točno i ispravno ocijeni rad i ličnost bana Jelačića, još je mnogo toga zakopano u tajnim arkivima. Pravičan posmatrač i sudija mora priznati, da nije nikako mogao ni onda, a valjada ne bi nikada mogao poći u borbu za svoj narod putem, kojim su pošli Magjari. Pa tad mu nije preostao nikoji drugi put već onaj, kojim je gonjen sudbinom pošao i poći morao. A skroz je krivo kazivati danas o nekoj njegovoj kadetenšulskoj pokornosti. Njega je nagnala na taj put vjera, da je »aula pro nobis«, ona otrcana fraza, ma da je aula bila uvijek protiv nas i za nikoga drugoga do samo za sebe. Pa kad je zašao svojim putem nije bilo više moguće skrenuti s toga puta ni onda, kad je i on jasno uvidio, da je pošao stramputice, da ne može doći nikako tako do svoga cilja. Ubila ga je laž i vjerolomstvo bečkoga dvora, ubila ga je i duševno i tjelesno, pa je sasvim irelevantno, je li po srijedi konačno i otrov, koji ga je trebao maknuti s ovoga svijeta, kako su svi savremenici njegovi vjerovali i govorili. Jelačić je bio doista pjesnik, kako to ističe Corberon, vidio je ispunjene svoje sne, koji se nikada ispunili nisu. A značajno je da je drugi ban, Ivan Mažuranić, tvorac najvećega pjesničkoga djela hrvatskog, morao otpremiti svoju pjesničku muzu, kad je došlo vrijeme rada za narod.

Da, Jelačić je vidio već izvedeno ono, što je ostalo neizvedeno. On polazi u borbu za slobodu i ravnopravnost naroda, on diže na noge cijelu Krajinu, kako opisuje očevidac Mijo Krešić: »Prodje kroz Karlovac čikmasa od četiriju pukovnija, malo i veliko, mlado i staro, koji puškom kre-

Križar (novčić bana Jelačića iz g. 1849. Jedini novac s hrvatskim natpisom: »Jedan križar 1849. Z.) Trojedna kraljevina Horvat(ska) Slav(onija) Dalm(acija)« oko hrvatskoga grba. Zasad se zna samo za 3 sačuvana primjerka

Srebrna forinta bana Jelačića iz g. 1848. Natpis: »Pod banom Josipom Jelačićem Bužimskim 1848. / Uspomena narodjenja jugoslavjanske slobode«. A: glava banova. B: ilirski grb, polumjesec sa zvijezdom.

menjačom, koji toljagom, koji u gaćah, koji bez opanaka, gladni kao vuci u gori, da se istom kod Drave organiziraju«. Jelačić je uvjeren, da je došao dan slobode, on kuje u Zagrebu novce: križar, 1849. s oznakom »Z«, kovnice zagrebačke, gdje je na naleđu grb hrvatsko-slavonsko-dalmatinski s napisom: »Trojedna Kraljevina Horvatska, Slavonija i Dalmacija«. Samo su tri komada toga novca ostala sačuvana do danas... To je opet nakon stoljeća prvi puta, da se vidi oznake kovnice novca ultra Dravam, gdje su sredovječni bani kovali svoje »banovce«. Više se komada sačuvalo od srebrene forinte bana Jelačića, koja nosi lik banov, oko njega napis: »Pod banom Josipom Jelačićem Bužimskim — 1848. —, a na naleđu značajni ilirski grb, polumjesec sa zvijezdom, te napis: »Uspomena narođenja jugoslavjanske slobode«. Jelačić je poslije svega, što se dogodilo, napose poslije pada Klemensa Metternicha, zloduha stare Austrije, vjerovao u realnost fantoma, da je već nemoguće pomisliti na drugačiju strukturu Austrije, no takove, koja bi sastojala od federacije slobodnih državnih jedinica u skupnom okviru države. Vjerovao, a ne znao bolan, da je u Austriji Klemens Metternich vječan, zvao se kako mu drago, ne imao ni malenoga dijela državničke vještine staroga Klemensa. I taj će Jelačićev fantom postati potpunom realnošću u proklamaciji Karla, posljednjega cara i kralja, u proklamaciji od 16. listopada 1918. No ako je Jelačićev fantom došao prerano, Karlov je došao prekasno, pa ga je »Narodno Vijeće« u Zagrebu već tri dana kasnije otklonilo. A stari je Metternich po volji sudbine preživio za par tjedana i samoga bana Jelačića: simbolička potvrda gore rečene tvrdnje . . .

Jelačić pođe sa svojim četama pod hrvatskim zastavama u boj, s druge se strane podiglo i 20.000 Srba protiv Magjara. Već za marša nestade hrvatskih zastava i zamjeniše ih crnožuti barjaci . . . . Junački otpor Magjara nije još daleko bio svladan, već na preuzetnu vijest Windischgraetza nakon poraza Magjara kod Jegra 26. i 27. II. 1849., da su butovne horde uništene, osvane oktroirani ustav od 4. III. 1849. Schwarzenberg je dolično

Karta Hrvatske i Slavonije u doba franciskojosefinskog apsolutizma (do g. 1861.). Prema mapi tt. Perthes, Gotha 1858. Najveći dio teritorija pripada t. zv. Vojnoj Krajini (Granici) naprama Turskoj. Ta je institucija trajala tako do g. 1873. Istočni dio Srijema pripadao je do g. 1861. Srpskoj Vojvodini.

zamijenio Metternicha. Tu se još nekako stidljivo govori, da će biti zajamčena ravnopravnost svih naroda i jezika u Ugarskoj . . .

Ali ni to nije bilo dosta »državnicima« u Beču. Već 10. IV. 1851. piše Corberon iz Januševca hanoverskom kralju: »Beč je na zlu putu. Ministarstvo ruši sve i zamijenjuje stare uredbe novima i neprikladnima. Vlada sanja o tome, kako bi se austrijska monarhija posvema stopila s njemačkom uz uvjet, da dobije nekakovo nametnuto prvenstvo, koje neće naravnim načinom podnositi ostali vladari saveza. Ministarstvo čini svašta, čim ubija ljubav naprama vladaru u narodu . . . Proti banu kuju se spletke, ugled mu se ruši, vlast oduzimlje«.

Sve je to bilo istina. 31. prosinca 1851. donosi patent carev, kojim se osuđuje oktroirani ustav od 4. III. 1849., pa se uvodi potpuna germanizacija i centralizacija. Tako je Austrija skrenula jasno putem k propasti, skrenula je u XVIII. stoljeće: u doba cara Josipa II.: nije ništa naučila, skrenula unatrag mjesto unapred! (V. »Vienac« 1880. str. 643.).

I tako je to potrajalo punih devet godina, dok nije govor Napoleona III. austrijskom poslaniku Hübneru 1. siječnja 1859. navijestio svijetu, da se tiranskoj Austriji sprema udarac. »Žalim, što odnošaji prema Vašoj vladi nisu tako dobri kao u prošlosti« reče car Francuza. Trebalo je zavesti Austriju na rat s Italijom. Grof Grünne, šef carske vojne kancelarije, onaj isti, koga je javno mnijenje označivalo ubojicom bana Jelačića, jer se znalo za strašni jaz, koji je postojao između te dvije prirode, nagovori Franju Josipa na ratni navještaj. Baš kao decenije kasnije! Došlo je do bitke kod Magente, gdje je 4. lipnja došlo i do poraza austrijske vojske pod Gyulajem. A kad je sam Franjo Josip preuzeo vrhovnu komandu, stiže ga još ljući poraz 24. lipnja 1859. kod Solferina. Ove batine osvijeste na čas Austriju: sa danom solferinske bitke svršilo je najgnjusnije doba austrijske povijesti, doba apsolutizma.

Jelačić nije dočekao te dane, on je već 19. svibnja 1859. zaklopio oči za uvijek. A bilo bi pravično, da je on doživio osvetu sudbine, on koji je

Passir-Schein

für

zur Reise nach

auf die Dauer

Von der k. k. Polizei-Direction.

Agram den 185

Zagrebački »Passir-Schein« iz g. 1858. Bez takove legitimacije nije se u doba apsolutizma, moglo ni u Sesvete

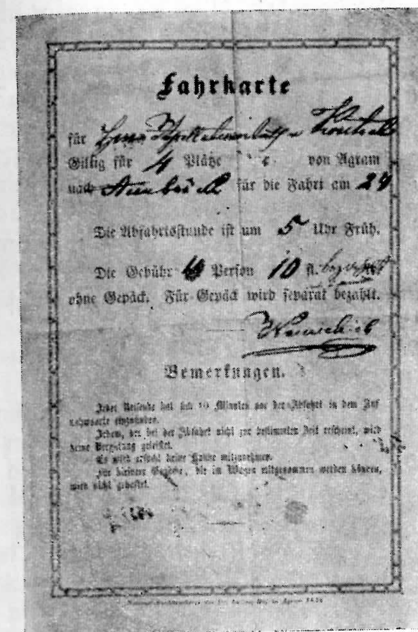
zamirući prijatelju Neustaedteru priznao: »... mene je ubila austrijska vlada. Ali ja sam sve zaboravio. Ja se nikad u svom životu nisam nikome osvećivao ...« (Odmazda je zapravo došla tek g. 1918.)

Vjeran prikaz onoga vremena ostavio nam je Mirko Bogović u svojoj danas već rijetkoj knjizi: »Politische Rückblicke im Bezug auf Kroatien« (Agram 1861.), a život hrvatske književnosti onoga vremena prikazao je dr. Nikola Andrić u djelu: »Pod apsolutizmom« (Zagreb 1906.).

Tako je ta »državnička mudrost« od Schwarzenberga i Bacha sve tamo do grofa Berchtolda i Buriana vodila u nas preko takozvane nagodbe, što no u biti nije bila ništa drugo no potpuna pobjeda Magjara od g. 1848., pa do prvoga hitca Luke Jukića i do daleko glasnijega hitca Gavrila Principa! Sve je to razdoblje bilo nekakav intermezzo, koji je svršio s infernalnom eksplozijom. A uspjeh te svoje akcije mogla je austrougarska diplomacija pripisati onoj svojoj glavnoj reguli: »Man muss alle Nationen in woltemperierter Unzufriedenheit erhalten«, i još više: u onom potpunom nehajstvu za svaki glas naroda. Pa to i nije moglo drukčije biti, kad se u onako osjetljivom organizmu, kakov je posvuda vojska, smatrao narodni jezik, ma baš svaki osim njemačkoga tek kao »Mannschaftsprache«.

Gledajući kartu Hrvatske i Slavonije u doba apsolutizma vidimo: gotovo dvije trećine, šrafama označeno, bila je Vojna Krajina. Bezbrojne peticije za utjelovljenjem Krajine u Provincijal bile su uzaludne. A što je zapravo značila Krajina? Ta to nije bilo ništa drugo do jedna velika kasarna, u kojoj je svaki deveti (9), u ratu svaki šesti (6) muškarac nosio oružje, dok je u drugima zemljama te vajne države tek svaki 142 (stočeterdeset i drugi) muškarac bio vojnik. Da, kad je konačno izašao carski ukaz o potpunom utjelovljenju Krajine u god. 1873. oklijevali su s provedbom toga ukaza sve do g. 1881., oklijevali su kao gladan na pjevanje, pa se morao još jedan manifest izdati, dok je konačno Krajina prisajedinjena svojoj materi zemlji. No to je poslužilo još barem k tomu te su maknuli i bana Ivana Mažuranića. I da nije bilo poštenoga vojnika baruna Molinaryja, postale bi s v e krajiške šume dobro magjarskoga erara. Ovako je tek premilostivo oteta samo polovica, dok su drugom polovicom »odštećeni« Magjari, jer su skinuli krunu rodu Habsburškomu i zakopali je tamo negdje kod Oršove.

Onaj na priloženoj skici bijelo označeni ostatak bila je »Hrvatska i Slavonija«, dakako bez onoga dijela Srijema, koji je 1849. pripao Srpskoj

Fahrkarte

für

Giltig für 4 Plätze von Agram

nach für die Fahrt am 24

Die Abfahrtsstunde ist um 5 Uhr Früh.

Die Gebühr 4 Person 10 fl.

ohne Gepäck. Für Gepäck wird separat bezahlt.

Bemerkungen.

Vozna karta za putovanje poštanskim kolima (od Zagreba do Zidanoga Mosta) 1856.

Vojvodini, pa se je taj dio onoga dijela Srijema, koji je 1849. pripao Srpskoj Vojvodini, pa se je taj dio zemlje pretvorio g. 1850. u nekakove novo formirane tobožnje županije sa c. kr. velikim županima na čelu. Domala nestade banske vlade, a zemlju razdijele u okružja sa k. u k. Kreisvorsteherima, a vlada posta k. u k. Statthalterei sa banom na čelu, koji je zapravo tek ime zadržao, a u biti je postao k. u k. Statthalter, kako se u tadašnjim šematizmima i označivalo. Na sva važnija mjesta dođoše kojekakovi tuđinci, i ponijemčeni Slovenci: imena Jarc i Premru ostat će u grdnoj uspomeni Hrvatima za uvijek. Nije bilo dosta, da je ona očupana dvoglava ptica s krunom sjela na mjesto ilirskoga grba na čelo »Narodnih Novina«, i redaktor Gaj postade plaćeni činovnik vlade. Izmisliše i nekakove nove zastave, napose za Hrvatsku, napose za Slavoniju (za koje sada već odavno nitko i ne zna). I kad se te čeljadi nakupilo, kad su osvanuli čudni »Hofrati« iz samoga Beča, koji nisu ni pojma imali o narodu, kojem su došli, koji su imali samo jedan cilj: dodvoriti se prema gore revnošću službe — tada poče to novo, njemačko uredovanje.

Baš je te blažene godine 1850. boravio u Zagrebu znameniti njemački pjesnik Christian Hebbel, koji je u svojim »Reiseeindrücke« od 9. srpnja ostavio opis tadašnjega Zagreba. Opis je naprosto neistinit i najblaže rečeno: infaman. On vidi samo prljave ulice i loše hranjene loše odjevene ljude u glavnom gradu zemlje, koja je pred dvije godine poslala do 140.000 ljudi na bojište za bečkoga vladara, od kojih devet hiljada nije više doma vidjelo. On vidi svuda mržnju na sve njemačko, ali ne će da pita, odakle ta mržnja. On se licemjerno previja, kao da nikome nikada ni na um nije pala kakova germanizacija, koju drži nemogućom. Ali vidi on i obilje plodne zemlje, koja nije dakako ni mogla biti valjano obrađena, pa pokazuje na prenapučenu prusku Šlesku i govori o potrebi organizirane seobe naroda, jer da će neorganizovana i sama doći, pa poplaviti civilizaciju ...! Pa kad bi ovaj dragocjeno iskreni opis bio istinit, eh i onda možemo biti mirni i ponosni sada nakon osamdeset godina.

Posljedica te nove uprave bila je nečuvena špijunaža, posvemašnja demoralizacija i korupcija; denuncijacije ispunjale su cijele regale, a najveći se je dio ticao bana Jelačića. Sigurnost je bila tolika, da ni u svojoj sobi nisi više bio siguran usprkos vojske žandara. Tada je padala kiša naredaba, patenata, ukaza svake vrste, koji su dokazivali posvemašnju nesposobnost uprave, a ne rijetko je protuferman stigao prije nego sama prvotna odredba. Glavna je svrha bila:

izmusti što se više dade, pa ukloniti jezik narodni. Nije se žacalo nikakovih sretstava, da se taj cilj postigne. Porezi su bili pravednije raspodijeljeni, pa su doista donijeli velike svote u državnu blagajnu, ali se tako gospodarilo, da je država bila uvijek u stisci, njeni papiri imali su tako malo vrijednosti, da je svaki osiromašio, koji bi ih morao primati. Pa tako vidimo, kako u Zagrebu nestaje naglo plemstva, jer su državne rasteretnice veoma malo vrijedile. Velika finansijska sgrada u gornjem gradu bila je dom grofa Franje Draškovića, ta je već g. 1851. pripala finansiji kao uredska sgrada. Današnji dom Jelačića u Demetrovoj ulici bio je dom grofa Ivana Draškovića, koji je u prijašnjoj epohi taj dvor dogradio, prizidavši prekrasni portik. A tada je već dospio u ruke Kiepacha, koji su ga prodali banovom bratu nezaboravnom Gjuri Jelačiću. Pomalo nestade i Oršića i Sermaža i Paravića i Nugenta i sviju, koji su podavali vrijedne radenike i prave patriote... Nu nije to bilo najgore.

Trebalo je »urediti« školstvo. Narodu, koji je tek progovorio svojim jezikom podali su šablone bečke škole. Nitko ne će ustvrditi, da bi Thunova reforma bila rđava, ali je njeno narivavanje i besmisleno provođenje učinilo sve to bezvrijednim, da štetnim i suvišnim. Nisu bile škole za odgoj ljudi, već za odgoj činovništva, toga novoga, najvažnijega faktora u svakoj apsolutističkoj eri. Najprije se počelo odozgo. Još nije ni ukinut oktroirani ustav od 4. III. 1849., a već se dokida 1850. stara akademija i stvara nova c. kr. pravoslovna akademija, gdje će se po patentu od 2. X. 1855. br. 15.162-939. poučavati njemačkim jezikom. Usprkos sviju potvrda i sviju obećanja, da će se čuvati narodni jezik donosi »previšnje pismo« od 9. XII. 1854. naređenje, da se u gornje razrede gimnazija uvađa njemački jezik kao naukovni. A nije čudo, da su poturice razni Jarci i Premru-i uveli samosvojno njemački i u donje razrede. Svatko sebi može smisliti, kako je u takovo vrijeme bilo mladoj hrvatskoj književnosti, a još su u naponu snage živjeli ilirski pjesnici i pisci; Mažuranić, pjesnik »Osmana« i »Smrti Smail age Čengijića« zamuknuo za uvijek i postao državni odvjetnik, pa morao doživjeti, da je zbog njegove tužbe Mirko Bogović i Ivan Filipović selio u tamnicu s negvama za jednu pjesmicu u »Nevenu« štono ju je napisao Filipović. Njena »najteža« strofa glasila je:

Nije vrijeme sad zdvojenju,
Što nij bilo to će biti,
Pravda mora pobijediti,
Ma svi vrazi prot njoj stali!

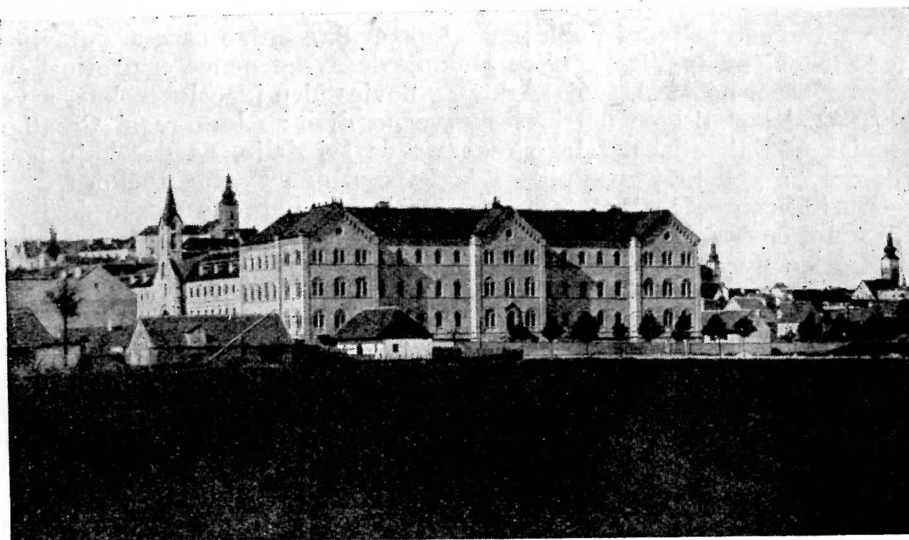
I zato dobi svaki od njih po dvije godine tamnice, ne od zagrebačkih sudova, koji su obojicu u obje instance riješili, već od vrhovnoga suda u Beču! Ali Bogovića nisu slomili, njega, koji je g. 1845. na Markovom Trgu prvi povukao sablju, da prodre kordon vojske nakon sramotno obavljene »reštauracije«. U negvama je pol godine čamio i pisao dramu: »Stjepan posljednji kralj bosanski«, pa je nastavio radom do kraja svoga dugoga života. A da se je on konačno pridružio unionistima, mora se požaliti, ali je razumljivo: on je osjetio najjače, što to znači: »kaiserl. königl. oesterreichische Justizpflege«, koja se baš u to doba spremala, da donese cio niz zakona i zakonika u tada »savremenom duhu«. On je naime vjerovao u fantom mogućnosti poštene saradnje Magjara s Hrvatima.

Ali »Neven« nije uvenuo još dugo: tek na Božić g. 1858. shrva ga mraz. Nu niti književnosti ne dotuče c. kr. dvoglavi orao, ma da je još 27. IV. 1850. razjurena »Čitaonica«, mati tolikih kulturnih tečevina. Rodili se i novi, pravi pjesnici. Luka Botić je najjači individualitet među

njima, pa je dakako morao i on konačno podleći, ne htijući položiti nezakonito zatraženu prisegu. Velik je dio književnika pošao drugim putevima: susjed Bogovićev iz Visoke ulice Kukuljević svrne očima u prošlost, pa izdaje od 1851. do 1876. svoj »Arkiv za povjestnicu jugoslavensku«, a već 1861./1862. izlazi tiskom u tri sveske važno djelo: »Jura regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae«. I tako redom rade svi dalje, da dočekaju novo doba, dok se pod kraj apsolutizma javlja silni duh Franje Račkoga.

Sve je pomenute atentate na sve što je bilo narodno morao doživjeti i ban Jelačić, svakako najtragičniji lik novije hrvatske historije. Ostao je banom, da očuva fikciju, da je on od cijeloga naroda odabrani ban hrvatski, nadajući se, da će mnogo zlo moći otkloniti i ublažiti. Već je g. 1850. na njegov nagovor kralj privolio, da se zagrebačka biskupija podigne na nadbiskupiju; papa Pio IX. pristao je na to g. 1852., a 8. V. 1853. ušao je Haulik kao nadbiskup svečano u svoju nadbiskupsku crkvu, pa je prestala svaka veza sa nadbiskupijom u Kaloči (tek je do najnovijega vremena ova ostala druga instanca u ženidbenim parnicama.) Te je godine 1850. ujedinjen Zagreb u jednu općinu, da bude u borbi jači, a zahvalno zastupstvo nazove Harmicu Jelačićevim trgom. Još g. 1854. 30. XII. pod br. 2881. / Pr. izdaje Jelačić energičan nalog pretstojnicima ureda, da čuvaju jezik narodni, ali malo je zato hajala austrijanska činovnička kasta, koja je svoje mišljenje razotkrila u glasovitom pismu baruna Jos. Haertla, županijskog komisara od 20. VII. 1856. svojim potčinjenima. Iz toga se pisma moraju barem ovi pasusi dobro zapamtiti za sva vremena: »Die Intelligenz ist der Kern des Staates und die Nation ist nichts! Schliessen sich Ew. Wolgeboren dem durch unseren Monarchen und unsere Regierung vorgesteckten Prinzipe der Ausrottung oder wenigstens Schwächung aller Nationalitäten, ausser der deutschen an, und ich stehe für alles gute.... ......Die Einführung der deutschen Sprache trage ich Ew. Wolgeboren somit auf, wogegen sich Ew. Wolgeboren alle Unannemlichkeiten zuzuschreiben haben werden, falls Ew. Wolgeboren weiterhin sich beifallen liessen, das Interesse der Regierung dem Interesse Ihrer Nation unterzuordnen, deren Sprache, als verhasst, ich gottlob gar nicht verstehe«. I taj je izrod postao dapače za neko vrijeme voditelj poslova zagrebačkoga poglavarstva! Šteta, da to pismo nije mogao pročitati Friedrich Hebbel, možda bi ipak vjerovao u postojanje germanizatorskih težnja u Hrvatskoj. Nu to je tek ispovijed jednoga od one klateži, što je usrećila Hrvatsku, vidi se malo neoprezna, ali baš iskrena. Zato su morali naši domaći sinovi seliti kojekuda, čim bi na njih pala i najmanja sumnja »nepouzdanosti« pa je tako i Adolfo Veber-Tkalčević već bio određen za službu u mračnom tirolskom Brixenu. I tako bezbroj drugih.

Zanimljivo je saznati, kakova su u tom razdoblju društva nastala: Katoličko djetićko društvo g. 1852., Društvo za potporu gimnazijalaca 1854., Društvo za uzdržavanje pjestovališta 1856., Društvo sv. Vinka Paulskoga 1857. i — Chebra Cadischa 1859., tako da je u svem bilo 13 društava. Sama karitativna društva. Od starijih je sve tek životarilo, osim Gospodarskoga Društva, koje je na pobudu biskupa Haulika osnovano, a najteža je situacija bila Matici Ilirskoj, koja se morala postaviti na vlastite noge otkako joj zamre rodilja »Čitaonica«. Nevolja je bila i s kazalištem, koje je na poticaj bana Jelačića dobilo 1852. dosadašnju zgradu, koju je sagradio Stanković 1834. kao zemaljsku svojinu, ali kako nije bilo još domaćih glu-

Sadašnja glavna zgrada zagrebačkog sveučilišta, sagrađena u doba apsolutizma za bolnicu, nu bila je neupotrebiva i za tu svrhu

maca, iznajmljivala se zgrada redovno njemačkim i talijanskim družinama, pa se Bogović s pravom potužio, da i ova zgrada, kupljena hrvatskim novcem, mora da služi germanizaciji. Kad je Franjo Josip došao 1852. u Zagreb — a dolazio je uvijek, da vidi uspjeh svojih novih pothvata, — čuo je hrvatski pozdrav i — talijansku operu! Kakovo je stanje bilo na izmaku apsolutističkoga doba pokazuje i činjenica, da je g. 1860. čak magjarsko društvo Stj. Reszlera bilo primljeno sa simpatijom...

Zagreb bana Jelačića ostao je opsegom gotovo jednak Zagrebu u ilirsko doba: ono, što se u tridesetim godinama gradilo, sagrađeno je na starom teritoriju, a bilo je dosta toga za vrijeme glavne djelatnosti ponajpače Bartola Felbingera. Kasnije doba nije imalo ni vremena, ni sretstava, da išta gradi, a najmanje što monumentalno. Tek je jedna jedina građevina apsolutističkoga doba nastala kao dokument njene bezglavosti i rastrošnosti: zgrada, koja danas služi kao sveučilišna zgrada na Trgu Kralja Aleksandra. Centralistička vlada dala je u Zagrebu sagraditi tu zgradu iz zemaljskih dohodaka, pa kad ovi nisu dotekli, iz založenih zemaljskih fondova. Ta ogromna zgrada bila je namijenjena za bolnicu, za koju je do g. 1856. potrošeno 345.155 forinta. A kad je konačno bila dovršena, i uspjehom dobrotvorne lutrije uređena, pokazalo se, da je za bolnicu posve nepodesna, pa je ostajala prazna sve do g. 1868., kad je pretvorena u — tvornicu duhana. Badava su je nuđali na sve strane, županija je smjesta otkloni, tako da se je mogla kadšto za ukonačivanje vojske upotrebljavati. Sam ministar unutrašnjih poslova grof Goluchowski priznao je, da je zgrada posve nevaljala i za ondašnje prilike daleko prevelika... G. 1864. poslužila je za prvu zagrebačku izložbu. Napokon se ta zgrada uredila ipak za tvornicu duhana (1868.—1882.), a poslije postade glavna sveučilišna zgrada. U isto je doba (1856.) vojska sagradila za bolnicu veliku dvorišnu zgradu u nekadašnjoj vojarni u Vlaškoj ulici, sve to u tobožnjem neoromanskom slogu. 1852/3. uređeno je ko-

Tlocrt Zagreba 1853./1854. Izrezak izvrsne karte Zagreba i okolice s prvim točnim nacrtom grada

načno Strossmayerovo šetalište, za onda još Južna promenada, a u julu 1852. porušen je četverostrani toranj na zapadnoj strani, dok je 1857. dobio toranj uz Dverce onu formu, koju je u bitnom do danas zadržao. Kad je 1859. otvorena realka, našla je i ona mjesto na Griču u zgradi nekadašnjem vlasništvu prof. Lj. Jelačića. 1862. je ta zgrada pregrađena, a danas služi za razne institute i kancelarije banskoga stola. Od privatnih je zgrada toga vremena spomena vrijedna i ona kuća na uglu nekadašnje Pivarske i Demetrove ulice iz 1854. gdje se još zapažaju tragovi sloga prijašnje epohe, ali ornament je već sićušni ornament svoga vremena.

Među prave tečevine onih dana spada izmjera zemlje za katastar, a toj izmjeri moramo pripisati postanak prve, izvrsne karte Zagreba i okolice, štampane g. 1853./4. u Beču. Karta je i bojadisana, a sačuvala je i nazivlje, koje se već dijelom i izgubilo. Dakako, da je i tu sve, što god se dalo, ponijemčeno. I ulice su tada u Zagrebu imale njemačke napise u četverostranim zidnim udubinama, od kojih se sačuvali do danas kod Kapucinskih stuba: Kapuzinerstiege, pa napis kod Kamenitih vratiju i u nekadašnjoj Vijećničkoj ulici. Prema pricrtanoj tabeli imao je tada Zagreb (sa pripadajućim selima) 15.114 stanovnika i 1405 kuća.

Prođemo li tim Jelačićevim Zagrebom, počevši s Markova Trga, naći ćemo taj trg onakav, kako ga pokazuje slika iz g. 1846., kad je to bio jedini centar grada sa svim glavnim trgovinama, kafanama itd. i u bitnom jednak onom trgu, što ga pokazuje fotografija iz 1863./4. Onda je stajao tamo pred Markovom crkvom (koja je nakon restauracije Schmidt-Bolléove od 1875. do 1882. dobila novo, barbarsko lice) lijep stup Marijin, koji je porušen g. 1869., da se tamo postavi vodoskok u počast kralja, koji je tada opet posjetio Zagreb, da vidi uspjeh svoje veličajne nagodbe: tomu skladnom stupu zameo se svaki trag, tek su od njega ostali iz podnožja kame-

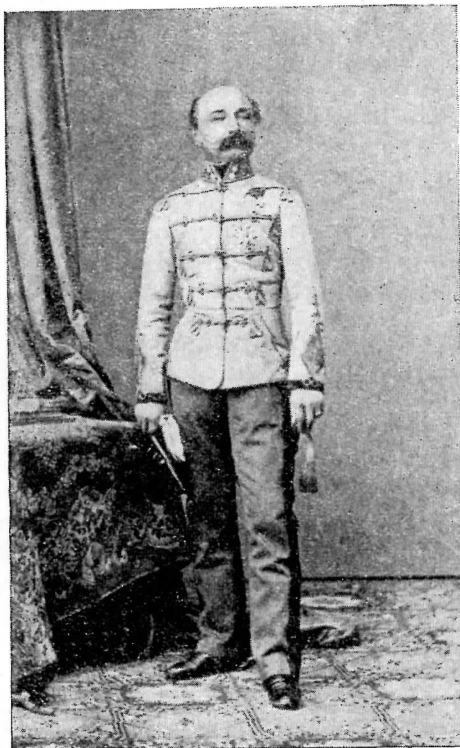
novi, za koje je tradicija počela tvrditi, da su ostaci — Gupčevoga prijestolja! Nu i ti su kamenovi maknuti sa svog prvotnoga mjesta. Banski su dvori imali lijevo od sadašnjega ulaza još jedan portal prema Markovom trgu, dok se od drugoga velikoga ulaza u Kazališnoj ulici vidi i sada okvir. Stari teatar prešao je poslije 1895. u posjed grada, pa je veoma pregrađen: na sjeveru je podignut sprat na nekadašnjoj Ferićevoj kući, iz koje je g. 1845. pao onaj kobni hitac, a kasnije je bila to dugo godina zgrada zemaljske blagajne; susjedna je kuća, kasnije barona Dragojla Kušlana, g. 1864. izgrađena kao dvokatnica, a župni je dvor sasvim pregrađen u vrijeme župnika Boroše. Stara županijska zgrada opravljena po nacrtima Felbingerovima u četrdesetim godinama, pa je služila kao sabornica, a god. 1907.—1910. pregrađena je sa susjednom Županovom kućom, gdje je nekad bila glasovita kafana »Fortuna« i sa Kulmerovom kućom, pa sklopom onih kuća Kamene i Opatičke ulice u onu sadašnju ogromnu kasarnu za vladine urede. Od drugih se ulica izmijenio tek neznatno izgled Opatičke ulice, Demetrove, Mesničke (do nekadašnje Lovačke ulice); prilično se promijenila Mletačka, a ponajviše Jurjevska ulica. Sjevernih je vrata kod sadašnjega Vrazovoga šetališta nestalo već g. 1837./8., kad je Matija Pallain sagradio danas zapuštenu i iznakaženu »Pallainovku«, a 1848. pala su Mesnička vrata, dok je Kaptol tada još zadržao i Sjeverna i Južna: kroz ova polazio je sprovod bana Jelačića 26. maja 1859., da mu mrtvo tijelo nađe počinka u Novim Dvorima. Inače je Kaptol ostao do devedesetih godina gotovo nepromijenjen, Dolac je postojao čitav, a Jelačićev trg bio onakav, kako ga pokazuje fotografija od g. 1864. Vrelo Manduševec, koje je još starija generacija dobro znala, zahvaćeno je g. 1855. u zdenac, koji je dakako kasnije dobivao vodu iz vodovoda, dok ga nije konačno nestalo. Trg je bio daleko prostraniji, jer su kućice na sjevernoj strani trga, iza kojih je tekao Medvešćak, bile smještene za nekoliko metara dalje prema sjeveru. Tako je ostalo i dalje do »potresnih dana«. Veze sa kasnijim Zrinjskim trgom dakako još nema. Jurišićeva, (onda Puževa ulica) tek je bila u zametku, nema još ni Gundulićeve ulice, a osim Nikolićeve i Novomarofske ulice nisu druge (Svilarska, Tesarska, Voćna itd.) mnogo značile, a i nekada važna Petrinjska prestajala je sa svojim kolibicama malo poslije današnjega Zrinjskoga Trga. Međutim, Donja je Ilica bila već dobro izgrađena, tek je u Gornjoj rano prestao niz kuća, a i Vlaška je daleko ranije prestajala, tako da je Maksimir, ili kako se onda htjelo Hauliku za volju profurtimašiti naziv »Jurjevac«, ležao daleko, daleko od grada. Tada je Haulik baš dovršio svu izgradnju Maksimira, te je još g. 1864. sagradio na mjestu »Volkstempela« svoju »gotičku« crkvicu a 1867. postavio je pri ulazu u divotpark statuu sv. Jurju, koja se kasnije odselila u grad, da se konačno sakrije tamo na današnjem Trgu Kralja Aleksandra. G. 1853. izdao je Haulik monografiju Maksimira, prekrasno opremljene litografije, koje mu je izradio Ivan Zasche (* u Gablonzu 1826., došao u Zagreb oko 1850., a † tu 1. I. 1863.). On je narisao i prvu umjetnički dotjeranu sliku Zagreba, a ostavio nam je i portrete otmjenoga svijeta onih dana. (V. »Svijet« III. 19. 1927.) Zanimljivo je, kako se je već tada trudilo, da se nekako upotrebi zgrada nekadašnjeg Amadeovoga teatra, kasnijeg magjaronskog kazina u staroj Kazališnoj, sada Demetrovoj ulici: postoje još od g. 1853. nacrti za smještaj muzeja u toj zgradi, a kasnije se pomišljalo, da se tamo smjesti Jugoslavenska Akademija, pa su već 1867. učinjeni planovi za pregradnju, do koje nije došlo, jer je zgrada služila za urede zemaljskoga računovodstva, a tek 1880. dospjele su ovamo zbirke prirodoslovnoga muzeja.

II. Zagreb od godine 1860. do 1880.

Bilo je potrebno, da se malo opširnije dozovu u pamet one godine prvoga opstanka Zagreba od njegova ujedinjenja u jedan veći grad. Taj je prvi decenij ispunjen svim mogućim užasom, ali sve to nije moglo slomiti životne snage ni gradu Zagrebu, ni narodu hrvatskom. Tada posijano zlo nije nikako iskorijenjeno, dapače, ono će donijeti ploda tek u slijedećem vremenskom razmaku, jer se osnovne ideje nisu nikako izmijenile; one se javljaju u drugim formama. Zato će i prikaz onih za razvitak Zagreba osudnih događaja moći biti daleko kraći.

Još do danas nije utvrđeno, da li je puka zloba diktirala potrebu, da se za Jelačićeva nasljednika na banskoj stolici postavi kao tuđinac omraženi grof Coronini, koji je i bez instalacije tu gospodovao preko godinu dana, sasvim u duhu apsolutizma. Pa drukčije i nije moglo biti. Nu vječna pravda stiže lagano i sigurno: na 24. juna 1859. ispremlati francuska vojska nemilosrdno austrijsku vojsku pod vodstvom samoga kralja Franje Josipa kod Solferina; bogata je Lombardija izgubljena, a silan državni dug preostao. Činilo se, da će ta nesreća Beč opametiti, ali to se pričinilo tek kratko vrijeme. Pa i ta je mala pauza dostajala, da su svi narodi odahnuli, da su se barem za čas opet sabrali. Opet se javlja manifest za manifestom, opet dokaz, da u Beču ne znaju, kojim bi putem pošli, a opet se neće od dosadašnjega odalečiti, od puta, kojem je jedina svrha: sačuvati pošto poto prijestolje staroj dinastiji. Tako je to ostalo do g. 1916., a sve druge riječi i obećanja bile su sve tek fraze. I kad ogledamo te manifeste, patente i kako se već zove ta gromila akata, onda se ukazuje ovo: 15. srpnja 1859., dakle niti mjesec dana poslije Solferina, dolazi carski manifest, u kojem kralj javlja tugaljivim tonom, da kani nevaljalu upravu i zakonodavstvo promijeniti. U kolovozu 1859. odlazi otac apsolutizma u Rim za poslanika na papinskom dvoru. Poljski velikaš grof Agenor Goluchowski postaje ministar. Već su se u g. 1860. opet malo ohrabrili, pa 5. ožujka 1860. dolazi kraljevski patent o sazivu staroga carevinskoga vijeća, pojačanoga sa 38 novih članova iz cijele države. To se pojačano vijeće i sastalo, Strossmayer i Vranicani oštro su zastupali Hrvatsku, Borelli Dalmaciju. 29. IX. 1860. primi kralj to pojačano vijeće u oprosnu audijenciju: zaključeno je velikom većinom, da se Austrija preuredi federalistički, i zato se to — nije izvelo.

U to se vrijeme dogodile bitne promjene u Hrvatskoj — »u privremenom svojstvu«. Za bana dođe barun Josip Šokčević, rođeni vinkovčanin, u duši dobar čovjek, kako ga i slika prikazuje. Beču je prijalo u taj čas, da se Šokčević malo poigra Jelačića, izgovorivši jednaku zakletvu kod instalacije kao ban Jelačić. Znao je Beč, koliko će se od toga ostvariti. Svakako je Šokčević odmah u urede i škole uveo hrvatski jezik, a grb što ga je Premru skinuo sa akademije g. 1857. povraćen je opet onamo. Ona rpa tuđinskih slugana što ih je apsolutizam dopremio u Hrvatsku, odseli iz Hrvatske za uvijek. 1. listopada 1860. osvane novi hrvatski list »Pozor«, oko kojega se skupilo sve, što je tada valjalo. Osnivač mu je zagrebački odvjetnik dr. Eduard Vrbančić. Povijest je toga lista, koji pod imenom »Obzor« i danas postoji, povijest kalvarije hrvatskoga novinstva, a uz tiskovni zakon od 27. V. 1852., koji je tek 14. V. 1871. za banovanja K. Bedekovića ublažen, upravo smjelo poduzeće. »Pozor« se morade godine 1867. pred nasiljem Rauchovim sklonuti u Beč, gdje je dobio ime: »Novi Pozor«, a kad mu bude poštanska otprema oduzeta, odseli

Dva svijeta: ban Josip Šokčević (1860.—1867.) i Levin barun Rauch (1867.—1871.) najprije banske časti namjestnik a poslije ban

1. IX. 1867. u Vojni Sisak kao »Zatočnik«, da tu otkrije svu prljavštinu Levina Raucha, i to ga s banske stolice sruši. Nu i »Zatočnik« izgibe, da se javi odmah kao »Branik«, dok se opet ne povrati u Zagreb pod starim imenom »Pozora«.

20. IX. 1860. osvane »Oktobarska Diploma«, kojom se narodima »vraćaju ustavi«, tek jako krnje i 24. XI. 1860. zbude se onaj odlučni događaj u starom teatru, kad su djaci kod prestave »Petar Szapary« odagnali za uvijek germanizatorsko njemačko kazalište. A dva dana kasnije 26. XI sastaje se kod bana Šokčevića banska konferencija, koja zatraži da se hrvatski jezik uvede posvuda kao službeni, da se pripoji Dalmacija, te osnuje u Beču hrvatska dvorska kancelarija poput ugarske, te domaći sin postavi za kancelara. To se tek dijelom ispunilo: 5. XII. 1860. nastade Hrvatsko-slavonski dvorski dikasterij, a 27. XII. postade mu Ivan Mažuranić predsjednikom. 10. XII. 1860. progovori Strossmajer o potrebi osnutka Jugoslavenske akademije i položi 50.000 forinta. 5. I. 1861. budu imenovani veliki župani za svih sedam županija, obnovljenih u opsegu od g. 1861., ali već se pokazivao novi smjer: Međumurje bude naprosto vraćeno Magjarima, a Srpske Vojvodine nestade nakon dvanajstgodišnjega opstanka... Već je pod kraj 1860. zasjeo u Beču mjesto Goluchowskoga novi ministar Schmerling. C. kr. namjestništvo u Zagrebu pretvori se od 14. III. 1861. u »kr. namjestničko vieće«, a dikasterij 3. II. 1862. u »kr. dvorsku kancelariju«, pa je Ivan Mažuranić postao kancelarom. 30. VI. 1862. dobi Hrvatska vlastito vrhovno sudište: stol sedmorice u Zagrebu, dok je prije postojao vrhovni sud u Beču, baš onaj, koji je, »štiteći pravdu« osudio g. 1852. Mirka Bogovića i Ivana Filipovića na 2 godine tamnice u negvama. Opet se htjelo natrag k onom starom receptu centralizma, koji je uvijek doživio potpuni slom, pokopavši i ono, što je bez sumnje bilo dobro i za život sposobno. A tako je bilo i ovaj puta; tek je ovaj puta bila propast centralizma konačna i dovela državu do stanja, koje ju je samo osudilo na propast.

Ivan Mažuranić (oko g. 1861.)

Važni hrvatski sabor od g. 1861. sastao se 15. travnja 1861. Na 28. svibnja dođu i krajiški zastupnici, da sudjeluju kod rasprave o novom uređenju odnosa prema državi. Dalmacije nije bilo. Sastali se najbolji ljudi i najbistrije glave, stvorilo se bezbroj važnih zakona, stvoren je glasoviti čl. 42., koji bi bio mogao poslužiti za osnovicu pravične nagodbe, primorana je kruna, da su hrvatskom saboru dostavljeni abdikacijonalni akti Ferdinanda I. i nadvojvode Franje Karla, ali kad se sabor odlučio, da otkloni sudjelovanje u centralističkom bečkom parlamentu, kad je Beč osjetio, da postoji ona zlokobna stara horvatszko-ugerszka, vulgo magjaronska stranka, koja bi se dala izrabiti protiv Hrvata u danom času — bude sabor od g. 1861. raspušten.

Schmerlingovo je djelo »februarski patent« od 26. II. 1861. izdan dakle nekako četiri mjeseca iza oktobarske diplome, tobože kao njen komentar, a kad se točnije ogleda zapravo suzivanje svega tamo danoga i skretanje k centralizmu, ali — posljednji puta. Uza sve nemilosrdne udarce nije Franjo Josip nikako htio zaboraviti, da se u njegovom dvoru nalaze insignija staroga rimsko-njemačkoga carstva, nije htio pomisliti, da su ta insignija postala tek muzejalni objekti, već je sanjao još uvijek o nekom novom njemačkom carstvu, gdje će Austrija pod njegovim žezlom imati primat. On je za volju tom fantomu volio žrtvovati svoje narode, a nije bolan slutio, da će se već iduće godine pojaviti onaj jaki državnik mlade i snažne Prusije, koji će taj fantom za uvijek raspršiti, dakako, tek pošto je Franju Josipa zlorabio, nakon što mu je pomogao kod napadaja

1. Ivan Vončina, 2. Stj. Ilijašević, 3. Fr. Žuželj (ostali su nepoznati) god. 1861.

na Schleswig-Holstein, a onda mu zakrenu vratom kod Kraljičina Graca, dvije godine kasnije. Tako se skrenulo od federativnoga uređenja države, koje je i za Slavene i konačno za samu državu moglo značiti spas, k centralističkom sastavu, koji je u prilog lih Nijemcima, a završilo je dualizmom, pobjedom Magjara. Istina je, da je nakon posvemašnjega neuspjeha Schmerling otišao, a 27. srpnja došao grof Belcredi, pa je 20. kolovoza 1865. opet izašao jedan c a r s k i m a n i f e s t, koji se može smatrati osmrtnicom februarskom patentu. Sada je opet, kao i prije redovno, bilo prekasno, da se skrene na prvotni put i — pošlo se trećim putem.

Poslije raspuštanja sabora od g. 1861. do sastanka novoga 12. novembra 1865. prošle su godine. Tada je postojala ovakova grupacija: narodna stranka sa Strossmayerom za nagodbu s Ugarskom na temelju ravnopravnosti prema čl. 42. — 1861., štono ga je sastavio Mažuranić; samostalna narodna stranka, koju je vodio Mažuranić sa Kukuljevićem i Haulikom za priključak Beču (no sa Schmerlingovim odstupom izgubila je pravo opstanka), pa onda stranka prava i unionistička, vulgo magjaronska stranka. Odmah se vidjelo, da se Beč priklanja Magjarima: car putuje (g. 1865.) u Peštu, gdje ga svečano dočekuju, a namjesto Mažuranića dolazi na mjesto hrvatskoga kancelara nenadano magjaron general Emil Kušević. Pa doista nije dogovaranje deputacije hrvatske s magjarskom (16. IV.—16. VI. 1866.) dovelo ni do kakvoga rezultata, jer su Magjari očito čekali na izlaz rata s Prusijom. U redovima su Prusa bili i magjarski legionari, pod Klapkom, da opravdaju geslo na kasnijem magjarskom novcu, koje smo pol stoljeća čitali: »Bizalman az ösi erényben«. Poznavajući neizvjesnost bojne sreće Magjari su u zadnji čas istakli i objavili svoje zahtjeve pod vodstvom Deakovim, dana 25. VI. 1866. Već se počeli u brzo nizati sudbonosni događaji: 24. VI. potučeni su Talijani kod Custozze, 20. VII. razbije im Tegetthoff mornaricu kod Visa. Ali poraz je bio 3. VII. 1866. kod Sadove (Kraljičinog Graca), što je

Biskup Josip Juraj Strossmayer g. 1868. poslije povratka iz Pariza

skrivila neuvidjavnost Franje Josipa. Car nije htio zamijeniti Benedeka, koji se spremio za vodstvo vojske u Italiji, a ni pojma nije imao o češkim krajevima, car se nije htio ni osvrtati na posljednji zov Benedekov za primirjem, Benedek je naime vidio premoć iglenjače (Zündnadelgewehr). I taj je poraz dovršio rat i s jedne i s druge strane. Franjo Josip uzalud je žrtvovao protiv Italije, koja je poražena dobila cijelu Veneciju, a sanje o obnovljenom njemačkom carstvu pod vodstvom Habsburga pokopane su definitivno na češkim bojnim poljanama. Deputacija hrvatskoga sabora donese u Beč adresu, kojom se izjavljuje spremna na uvjetnu uniju s Austrijom, vjerujući, da će u ministra Belcredija naći pomagača, a ne znajući, da je već sve drukčije uređeno: Belcredi, koji je sebi zamislio nekaki polufederalizam odstupi, a nasljednikom mu bude, navodno po izričitoj želji Bismarckovoj — saski ministar Beust sa zadaćom, da provede dualizam. S Ugarskom je Austrija brzo gotovo sve uredila, tako, da je za 8. VI. 1867. bilo određeno krunisanje Franje Josipa za ugarsko-hrvatskog kralja u Budimu. Hrvatski sabor otklonio za tada svoje sudjelovanje i nato bude 25. V. 1867. raspušten, a uskoro preda i ban Šokčević ostavku... S k r u n i t b o m u B u d i m u d o v r š e n a j e z a p r a v o r e v o l u c i j a m a g j a r s k a o d g. 1848/9. s p o t p u n o m p o b j e d o m M a g j a r a, koji su tu državnu tvorevinu podrivali sve dalje, ne puštajući više ni »ces. kr.«, već su sebi izvojštili i jaču cezuru: »ces. i kr.«! Trebalo je tek naći još »nagodbu«, kojom bi se za svoj rad nagradila. A kako je pri svem tome sam Franjo Josip postupao, zaboravljajući, da kruna stoji ili ima da stoji nad narodima i strankama, pokazuje i pismo Strossmayerovo iz Beča od 29. IV. 1867., gdje mu je car u audijenciji n a l o ž i o, da ima da brani poznati magjarski program ili »mu zabranjuje u sabor«. »Ich werde gewiss auch vor Zwangsmassregeln nicht zurückschrecken«, vlastite su riječi toga cara - agitatora!

Već je Šokčević preudesio izborni red 4. XI. 1865., ali se u računu prevario. Nije on bio čovjek, koji bi mogao počiniti »oveća« djela. Zato se tražio čovjek druge prirode i našao se u osobi tada skoro pedesetgodišnjega baruna Levina Raucha de Nyek, vlastelina u Lužnici kod Zagreba, osvjedočenoga člana stare horvatszko-vugerszke stranke. Dostajat će prispodoba likova Šokčevića, u biću dobroćudnoga Šlavonca, i njegovoga nasljednika, čovjeka skrajne samosvijesti i odlučnosti, koji se neda ničim odmaknuti s puta do cilja. U oštrom pogledu i gotovo prijetećem držanju stoji tu onaj vlastelin staroga kova, koji zna zapovijedati i traži bezuslovnu pokornost, a zna biti i na svoj način popustljiv, ali — dok se to njemu svidi. Takov je čovjek bio dorasao, da zamijeni 28. VI. 1867. kao banske časti namjesnik bana Šokčevića, koji je u nemilosti otpušten, a s opravdanom gorčinom otišao, tako da se do kraja svoga dugoga života (1890.) nije više u Hrvatsku ni navratio. Izborni red, kako ga je Šokčević bio malo izmodelovao, nije dakako dostajao: tobožnji parlamentarni režim nije podnosio istinski parlamentarizam, već je uvijek trebalo te izborne zakone pomalo prekrajati, tako da su konačno za bana Khuena postali hrvatski izbori nekakova opće poznata krilatica. Tako se u saboru od 8. I. 1868. našlo od 66 zastupnika 52 unionista, a tek 14 opozicijonara. Koja depravacija prema saboru od g. 1861.! Pa kad je tih 14 opozicijonara ostavilo taj tako skalupljeni sabor, ostaje Rauch sam sa svojim stadom. 30. I. budu izabrani članovi regnikolarne deputacije, koja je s ugarskom deputacijom uglavila nagodbu, a hrvatski je sabor, ili bolje ono, što se je time krstilo, prihvati 21. IX., a kralj je potvrdi 8. XII. 1868., tako, da je Nagodba uzakonjena kao zak. čl. 1. 1868. (ugarski zak. članak XXX : 1868.). Tako je završena Jelačićeva »Uspomena Narođenja Jugoslavjanske Slobode«.

Nagodba, taj eminentno nezakoniti zakon, stvoren »parlamentarno« po ruglu od parlamenta pukom silom, zakon, za koji je sam član regnikolarne deputacije grof Janković priznao, da sadržaje manje prava no su imale stare županije, već je svojom glasovitom »krpicom« — nad već potpisani zakon nalijepili izmijenjen tekst zbog Rijeke — dokazivao, da je jedinstven na svijetu. Rauch u svojoj »horvatszko-vugerszkoj« ideologiji, koja se već u ilirsko doba preživjela, nije dakako vjerovao u potpunu gubavost svoga djeteta. On je vjerovao u svoju horvatszko-vugerszkim jargonom rečenu izjavu, da: »... ja dobro znam, da Vugri nas Hrvate tak dobro trebaju, kako mi Vugre. Stari Deak to priznaje, ali oni drugi misliju, da smo mi Horvati vezda, kad sam napravil nagodbu, od nih zavisni, al sam im danas rekel, da se kruto varaju i da dok sam ja ban, u Hrvatskoj nebu nitko drugi gospodaril«. On je lijepo »gospodaril«, tjerajući po starom receptu svoje protivnike, napose profesore, a svom nedonoščetu od nagodbe postavio je g. 1870. kao nekoga pandura zakonski članak o »veleizdaji« za svakoga, tko bi se usudio u to čudo od zakona dirnuti. Ali Deaka je nestalo, nestalo je »Vugrov«, a Magjari su slabo žalili, kad je u kalu Lonjskoga polja nestalo bana Raucha. I sada daljih pedeset godina ispunja tek jedno: kršenje »Nagodbe« na svaki način i obrana protiv toga. Što su njeni branići govorili, da je njen temelj bio dobar, tek izvedba da nije valjala, nije međutim bila istina: »nagodba« je bila u suštini truli, narinuti zakon, koji je podao svu vlast kratkovidnim magjarskim državnicima, pa je konačno cijeli svijet vidio, što znači poštivanje zakona u zemljama svete krune ugarske. Neizlječiva megalomanija Magjara zaslijepila ih je posve: u jednu su ruku podgrizali temelj monarhiji, u kojoj su stekli ničim ne

opravdani položaj, oduzimajući joj ideju, koja joj je davala pravo na opstanak, kako je to čak i sam Franjo Josip uvidio i izrekao. Niti bajuneti, na kojima se ne da trajno sjediti, niti najzgodniji geografski položaj, niti privredni obziri ne mogu spasti opstanak države, koju ne prožima i ne spaja viša ideja, do ideja nasilja. To je logika svemira, koja se ne podudara uvijek s ljudskom logikom. A magjarski su državnici svi poslije Deaka smatrali »nagodbu« tek kao pristanak kraljev, da tu smiju raditi, što ih je volja. I u tom su ostali konsekventni do posljednjega časa... Ta Magjari nisu ni u novembru 1918. vjerovali, da je istinska riječ: »Es ist dafür gesorgt, dass die Bäume nicht in den Himmel wachsen«.

Sve bi ovo bio puki pamflet, kad ne bi bila prežalosna istina, koju mora požaliti svatko, tko je upoznao magjarski narod, upoznao u radu, žalosti i radosti. Ali taj je narod zaluđivan i zaluđen od svojih vođa, koji su pokazali i potpuno nepoznavanje zakona, kad su se svi osim dvojice, trojice zapanjili još god. 1907., kad se u t. zv. zajedničkom saboru pročuli hrvatski govori sa nagovorom: »Visoki sabore!«, kako je to sama »nagodba« predvidjela i dopuštala.

Kako je ono g. 1852. poslije proglašenja apsolutizma došao Franjo Josip, da vidi učinak svoje državničke mudrosti, tako je i sada od 8. do 11. ožujka 1869. proboravio u Zagrebu, da se naslađuje svojim djelom, koje je »nagodba« donijela njegovom vjernom narodu. Ovaj je puta u kazalištu čuo nakon poklonstvene alegorije Zajčevu operetu: »U Meku«! Bilo je to 9. III 1869. A ovaj ga je puta pratila vjerna i ustrajna pobornica dualizma, carica i kraljica Jelisava. Zagreb je međutim nazvao svoju novu ulicu: Ulicom Marije Valerije (1868.), koja je tek nakon pedeset godina dobila ime Strossmayerovo...

Poslije provedene »nagodbe« postaje Rauch banom, 20. IV. 1869. potvrdi kralj uređenje kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, a Zlatarović, Pogledić i Žuvić, najtjesniji saradnici Rauchovi postaše odjelni predstojnici. Još se jednom 9. rujna 1869. odigrala kao karikatura instalacija bana Raucha sa obligatnim pečenjem vola.* Nasilja se Rauchova ne umanjiše, pa baš nitko nije žalio, kad su došle teške osvade progonjenoga »Pozora«, koji se sklonio kao »Zatočnik« u Vojni Sisak, zbog više no čudnih makinacija Rauchovih u konsorciju za osušenje Lonjskoga Polja. Na tužbu Rauchovu dođe do presude pukovnijskoga suda u Petrinji 7. I. 1871., koja riješi okrivljenike Mrazovića, Vončinu i Miškatovića, a Beč pristane na odstup Rauchov tek nakon uvida u sudske spise 26. I. 1871. Da je samo nasiljem i zloporabom moglo doći do onoga sastava Rauchova sabora pokazalo se odmah u svibnju te godine, kad je njegov nasljednik Koloman Bedeković u svibnju raspisao nove izbore: od 65 mandata dobiju narodnjaci 51, magjaroni 13, a Krapina izabere Starčevića. Manifestom od 8. VI. 1871. utjelovljena varaždinska Krajina pošalje još daljih 9 narodnjaka. I kada se taj sabor nakon ponovnog odgađanja sastao i u sjednici od 19. I. 1872. konstituirao, te Ivana Mažuranića izabrao predsjednikom, izvadi Koloman Bedeković carski reskript, kojim se sabor raspušta, jer »da ne daje garancije za uspješan rad... A u ostalom ostajemo Vam s cesarskom i kraljevskom Našom milošću blagonaklonjeni...!«

U toj se godini 1871. posljednji puta nadala prilika, da se Austrija spase od kobnoga dualizma. 5. II. 1871. došao je Hohenwart za ministra i Franjo

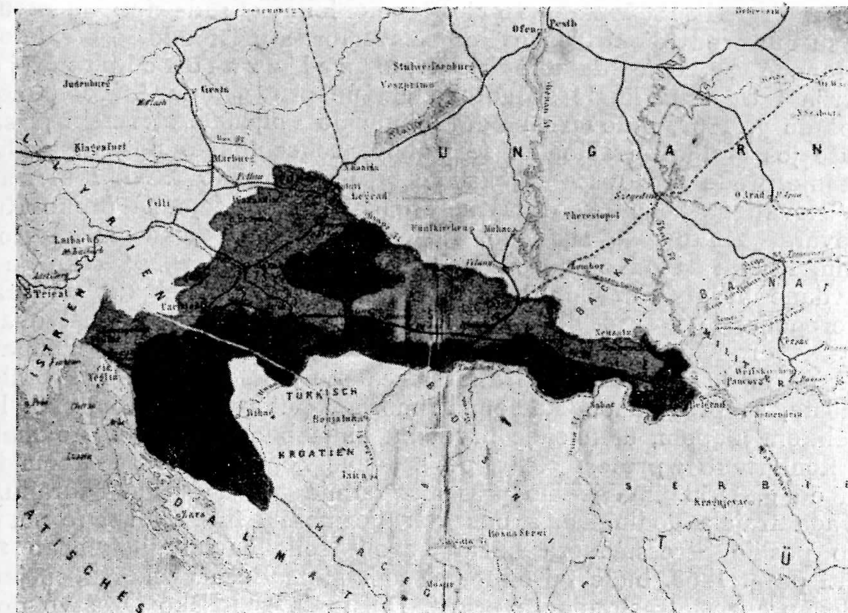
* Isp. Dr. Velimir Deželić, Posljednja banska instalacija u Zagrebu. »Narodna Starina« IV. Zagreb, 1925. str. 187.

Josip privoljuje 12. IX. na želje češke i spreman je na krunisanje u Pragu. Nijemci i Magjari rade sve, da to osujete. Prividno bez uspjeha. U to se zbila nesretna buna u Rakovici: 8. X. 1871. pokrenuo ju je Eugen Kvaternik. Do danas nedostaje pravi tumač, koji bi taj očajnički korak protumačio, uza sve što je objelodanjeno. Ta cijela buna nije imala nikakvoga efekta osim toga, što je Andrassy mogao sasvim lako sve neprijatelje dualizma potisnuti: 30. X. 1871. pada s Hohenwartom za uvijek svaka pomisao na uredbu države na ikojem drugom temelju osim dualističkom, pada sve do onoga kobnoga 16. X. 1918., kad je kralj Karlo IV. objavio svojim narodima federativno uređenje države. Njegov mu je ministar odvratio: »Majestät, zu spät«!

Nasljednika Bedekovićeva, Vakanovića, banske časti namjestnika (1872.—1873.) nije poslužila bolja sreća u izborima od njegovoga predšasnika, ma da je našao pomagača u starom zloduhu Rauchu, koji ga je uputio, da izigra pobjednicu narodnu stranku tako, da pozove u sabor viriliste. Tako je konačno došlo do revizije nagodbe, koja u bitnom nije značila ništa, pa je 5. IX. 1873. ta tobožnja revizija prihvaćena. Vakanović morade otići. Nije mogao postati banom.

20. IX. 1873. sjeda na stolicu hrvatskih banova zapravo posljednji hrvatski ban: Ivan Mažuranić. Bez instalacije, bez pečenja vola. I u njegovom životu i radu ima neprijatnosti i mnogo toga skrivio je Beč . . . Ali za svoga banovanja ban je Mažuranić odagnao svaku sjenu, koja je zasjenjivala uspomenu na kancelara Mažuranića. 20. IX. 1873. sjeda on, ne baš po želji Magjara, na bansku stolicu, otvara sveučilište 1874., ali odmah dopunjuje rad Strossmayerov svojim zakonom o pučkim školama 1874. Već slijedeće godine 14. I. 1875. nastaje »zakon o slobodi sastanka«, te se godine ustanovljuje statistički ured, dobiva sankciju zakona »o porabi tiska«, i tu se uvađa porota. Zakon od 15. XI. 1875. »o ustrojstvu političke uprave« donese onu razdiobu na podžupanije, te odijeli sudstvo od uprave posvema, dok je neodvisnost sudaca bila osigurana »zakonom o vlasti sudačkoj«. Zakonski je Mažuranić uredio odgovornost bana i njegova zamjenika pred »kraljevinskim sudom«. Pobrinuo se za seljačke zadruge, uredio zemaljsko zdravstveno vijeće. Za njegovoga je banovanja sagrađen sudbeni stol u Zagrebu, ženska kazniona, proširena kaznionica u Lepoglavi i podignut naš prvi zavod za umobolne u Stenjevcu. Vidio se jasno smjer njegova nastojanja: dati narodu mogućnost za uspješnu političku borbu i održanje, te ga učiniti sudionikom sviju modernih humanih tekovina. »Pešta« to dakako nije mogla mirno gledati, i naumice su se odugovlačile rasprave pri obnovi finansijalne nagodbe. Kralj nije htio, da utjelovi već razvojačenu Krajinu, a 21. II. 1880. prestaje Mažuranić banovati: na polasku nije dobio s »previšnjega mjesta« ma ni najmanje priznanje.

Ja mislim, da nije nitko bolje ocrtao Mažuranića do dra. Jovana Subotića, koji u svojoj autobiografiji (III. 195.) veli, govoreći o napadajima liberala na Mažuranića: »Krivili su ga, sumnjičili i osudjivali žestoko . . . , i taj je čovek sedeo na svom mestu u centrumu, u drugoj klupi, kao da je od kamena. Nije se maknuo na svom mestu, nije se namrštio, nije pokazao znaka da ga to dira, ljuti ili jedi, nije glavom drmnuo, ni okom ni na desno ili levo pogledao, nije usta otvorio, nije glasa od sebe dao. Čovjek živ ali od pravog kamena. Tako je to trajalo iz dana u dan kroz više nedelja . . . . A da je mogao u mnogo prilika protivnike svoje poraziti, da je mogao njihovim pripovestima sasvim drugo lice dati, da je mogao svojoj osobi

1862. je za bansku konferenciju o željezničkom pitanju izrađen atlas; na ovoj je karti označena projektirana »hrvatska pruga«, koja ovako nikada nije izvedena

i svojem činu jasnu svetlost dati, o tome nije nitko sumnjao; jer je Mažuranić bio dobar patriot hrvatski i jedan od najpametnijih njihovih državnika«.

Promatrajući ove događaje od g. 1860. ovamo do g. 1880. i prosuđujući ih danas iz vremenske udaljenosti objektivno, a to možemo samo »cum ira et studio« —, moramo požaliti, da se sve te teške stvari odigrale baš u ovom za razvitak grada Zagreba sudbonosnom razdoblju, kad je novo doba tražilo posvemašnju obnovu, da Zagreb krene konačno iz predilirskih dana, jer mu do tada nisu to ni ratne ni poratne prilike ni pomisliti dale, da se ikako razvije. Zasnovana je već davno akademija, ali grad nema nikakove željezničke veze, ma da su još od g. 1858. urisavali u atlase pruge do Siska i do Karlovca. Nema dakako nikakove rasvjete do petrolejske: rijetke su svjetiljke visjele po uglovima kuća. O kakovom vodovodu, o kojem se ozbiljno pred stotinu godina raspravljalo, dakako ni traga; starinski zdenci, od kojih se do danas tek jedan u nekadašnjoj Balbičinoj kući sačuvao, davali su vodu. O drugom ne treba ni govoriti: bolnica je ostala ona stara, a nova, apsolutistička bolnica ostaje neupotrebiva, pa je namjesničko vijeće nudi županiji, a ova sudbenom stolu, a nitko je neće da preuzme. Malo je tragikomično, da se i m e s a r i javljaju sa protestom protiv apsolutizma: u svom podnesku od 5. VI. 1861. traže, »da se ukine pristojba za ogledanje marve, uvedena u vrijeme preobstojaloga neustavnoga vladarstva, gdje su se tereti samo nametali, a nije se pitalo, dali ih budu općinari mogli podnositi«. I zato traže, da se mjesto dosadašnje neupotrebive klaonice u Ružičnoj ulici (tamo, gdje je danas glavna pošta) sagradi nova »ubionica«. I doista im Bouffleur, tadašnji šef gradi-

teljstva, sagradi 1862. na oranici Blandićki novu, sadašnju klaonicu, za koju su bili predvidjeni troškovi od 52.491 for. a prištedilo se 8.991 forint.

Mnogo se teže dakako rješavalo željezničko pitanje. I Austrija i Ugarska imale su gotove glavne pruge, a iz Zagreba moralo se još do g. 1862. putovati u Beč kolima do Poljčana. Hrvatski je sabor doduše još g. 1861. tražio, da se izabere željeznički odbor, da dođe do izgradnje pruge Karlovac—Rijeka, ali taj je sabor bio 8. XI. 1861. raspušten. Hrvati su željeli kao glavnu prugu vezu od Zemuna preko Rume, Vukovara, Vinkovaca, Djakova, Požege, Pakraca, Siska na Karlovac, Ogulin, Rijeku sa odvojkom na Senj. Beč je najbolje znao, kako će ove opravdane hrvatske želje osujetiti, pa je Šokčeviću naložio, da sazove konferenciju, i ta se sastala 20. VIII. 1862. u Zagrebu; prisustvovao je Strossmayer, Kukuljević, Vončina, Vranicani, baron Lazar Hellenbach i drugi, pa im je prikazan lijep atlas Hrvatsko Primorje — Die kroatische Seeküste, sa preglednom kartom Primorja i pet nacrta primorskih luka, te velikom mapom, u kojoj je hrvatska linija bila urisana. Ali odmah se jave konkurenti i protest c. kr. povl. Južne Željeznice, koja prema koncesiji od g. 1858. ima jedino pravo izgradnje pruga prema Jadranu. Ta je svađa trajala godinama, a banski željeznički odbor, komu je na čelu stajao poslije Strossmayera Lazar baron Hellenbach, nije mogao ništa uraditi pa g. 1863. bude taj odbor sa zahvalom Beča poslan kući, jer da će Beč preuzeti trasiranje te pruge. Doista je Belgijsko Društvo dobilo koncesiju i izvelo trasiranje te pruge, ali je »Zukunft« od 19. XI. 1864. javila, da do te gradnje ne će doći, jer bi ta pruga od Zemuna do mora značila opasati Jugoslavene željezom, koje bi magnetički privlačilo srodnike preko Save, a to Beč ne želi. Dakako, da su Magjari živo radili, da do te pruge ne dođe, predlažući i tražeći koncesije za svakojake drugosmjerne pruge. U kratko: do izgradnje te pruge nije došlo, a da se radilo i onako ispod žita s podmićivanjem, nije nipošto začudno. U članku: »Gradnja prve hrvatske željezničke pruge« u »Novostima« od 27. VI. 1930. iznosi Gj. Milojčić uz ove podatke i zabilježbu Fr. Vaničeka, člana željezničkog odbora za Senj i pisca: »Spezial-Geschichte der Militärgränze«, da je u adjutanturu zagrebačke generalkomande zalutalo jedno pismo, u kojem francusko društvo »Južnih željeznica« nudi barunu (Hellenbachu) 200.000 for., drugom članu željezničkog odbora 100.000 for., a činovniku J. 70.000 forinta, ako im uspije zapriječiti izgradnju te hrvatske linije. To su za ono doba upravo ogromne svote, nu nije nikako vjerovatno, da je do toga podmićenja došlo. (Baron Lazar Hellenbach, rođeni Magjar, veleposjednik kod Bistrice, bio je doduše unionista, zagovarao u brojnim člancima u »Pozoru« pravedniju uniju s Ugarskom, ali je na žalost prekasno uvidio, da takova uopće nije ni moguća, pa se sasvim povukao s političkog polja). Na žalost se o tim važnim željezničkim pitanjima kod nas razmjerno malo pisalo, tek je »Matica Hrvatska« izdala g. 1907. djelo Gorničića: »Prometna politika« (pod pseudonimom »H. S. Brdovačkog«) u vrijeme opstrukcije u Pešti. Svakako su u prvom redu Magjari zapriječili izgradnju pruge Zemun—Rijeka, a da je dosta skrivila i hrvatska nesloga, ne može se tajiti. Ali nije slično bilo samo onda: g. 1873. namjeravao je barun Mollinary kao šef krajiške vlade izgraditi tu hrvatsku prugu na isključivo krajiškom teritoriju, te g. 1874. početi s gradnjom, ali i tada su Magjari uspjeli, da to osujete. (Isp. Šišić: Korespondencija Rački—Strossmayer I. 201. list biskupov od 8. I. 1873. i list od 31. III. 1875. Koresp. I. 344.). Pa to je i prirodno: znali su

Magjari, da će na tom polju moći razmetati sa magjarizacijom, pa su to i činili na svaki mogući, način sve do onoga časa, kad je posljednji »mehet« zaorio. Upravo je napadno, kako se danas u nas odvija deseterostruki promet uz najveću tišinu, dok je nekada — po nalogu odozgora — i na najmanjoj postaji sve tutnjilo od tonova arpadskoga jezika. Poslije odlaska Magjara ostadoše istina brojne pruge ali slabo ili nikako upotrebljive, a naročito one, koje su zidane prema željicama uglednih pristalica Pešte.

Zagreb je dobio prvu prugu g. 1862. (otvorena za promet 1. X. 1862.) od Zidanog Mosta do Siska, na našem tadašnjem teritoriju 76 km, a gradila ju je Južna Željeznica. Navodno se za tu izgradnju zauzeo ponajviše ban Coronini, ali glavni je bio tada trgovački cvatući Sisak. Od Zagreba do Karlovca izgradi isto društvo prugu g. 1865. A odslije se gradi po magjarskom planu, to jest tako, da se po mogućnosti naškodi Zagrebu i Hrvatskoj. Evo reda izgradnje linija: 1870. od Žakanja do Zagreba (104 km.), 1873. od Karlovca do Rijeke (176 km.). Izgradnja te veoma teške linije kroz burni krš bila je otešćana imperativnim zahtjevom, da se nigdje ne smije nikako približiti hrvatskim lukama na Jadranu. Poslije okupacije g. 1879. izgrađena je pruga Dalj—Brod, a tek g. 1882. nastavlja se izgradnja željeznica od Siska dalje do Sunje (prelaz u Bosnu), i veže se Budim-Pešta s Beogradom linijom Petrovaradin—Zemun. Tek g. 1888. nastavlja se gradnja pruge Sunja—Novagradiška, te g. 1889. Novagradiška—Brod, a onda 7. IX. 1891. predaje se prometu linija Vinkovci—Sremska Mitrovica. Pa tako je ta linija, koja se tek donekle podudara s onom prvozasnovanom hrvatskom linijom od 1861. građena od 1862. do 1891. i to tako, da je brzi vlak krenuo od Zagreba do Inđije — priključak na brzovlak Budim-Pešta—Beograd —, tek 12 godina kasnije za bana Teodora Pejacsevicha. Druge za Zagreb važne pruge građene su kasno: Zagreb—Varaždin g. 1885., Dugoselo—Novska 1897., Križevci—Virovitica 1900. A o drugim darovima Magyar kir. Allamvasutaka govorit će sve dalje godine do g. 1918., a ponajviše g. 1907., koja je pod ministrovanjem sina Košutova, borca za slobodu, donijela — željezničarsku pragmatiku, sa obligatnim, protuzakonitim zahtjevom znanja magjarskoga jezika za činovnike . . .

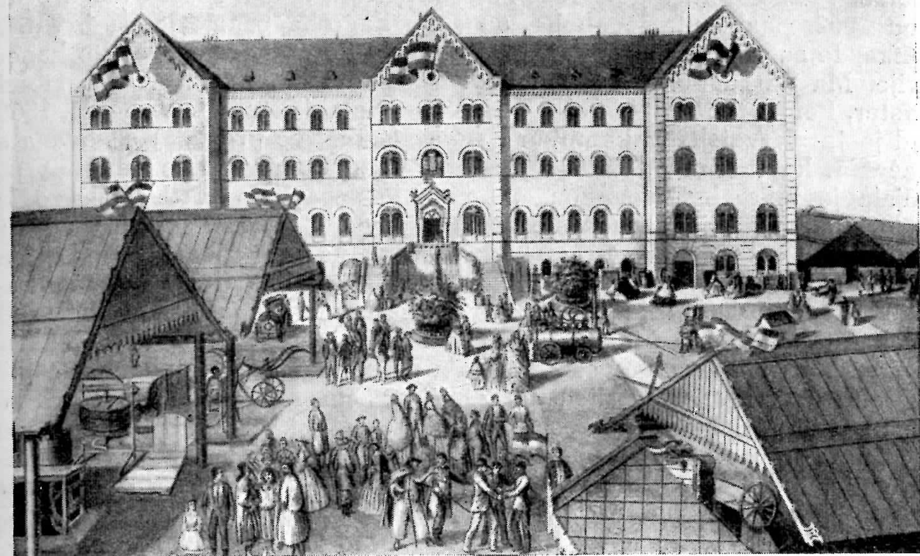
One godine, kad je zazviždala prva lokomotiva u Zagrebu, riješeno je i drugo važno pitanje za grad Zagreb, pitanje rasvjete, kakova je postala potrebom modernoga grada. 7. VII. 1862. primljen je predlog u gradskom zastupstvu, da se sklopi s firmom L. A. Riedinger iz Augsburga ugovor o gradnji plinare, za koju će općina podati besplatno gradilište. Isprva se destiliralo drvo; od 1866. i štajerski ugljen, a tek od 1885. sam kameni ugljen. Prva mala plinara imala je dvije peći i dvije plinospreme, a proradila je 31. X. 1863. Ugovor je učinjen na 35 godina, a najzanimljivija je ustanova ugovora, da bi za 100 godina društvo davalo plin za javnu rasvjetu besplatno, ako nebi broj stanovnika grada Zagreba pao na ispod 15.000 duša! Već je 1870. preuzelo plinaru društvo »Gesellschaft für Gasindustrie Augsburg«, 1873. pređe u svojinu »Zagrebačkoga plinarskoga društva«, a g. 1900. otkupi grad nagodbom plinaru za 1,100.000 Kruna. Već se g. 1879. pomišljalo na odstranjenje plinare, ali se moralo odustati od toga, pa se plinara proširivala i radila (do 22. IV. 1911.), dok se nije izgradila nova plinara. U početku mogla je plinara proizvesti 1500 m³ plina, a g. 1900. proizvelo se okruglo 1,500.000 m³ plina, što je jedva

dostajalo. Sav razvoj stare i izgradnju nove plinare, koja je danas dosegla već svoj najveći kapacitet, ocrtao je savjesno prof. Fr. Šandor u: »Vijestima Društva inžinjera i arhitekta« (1912. br. 3 i dalje).

Tako se gradić, koji nije imao ni 20.000 duša poskrbio za vitalne potrebe svojih žitelja, a nije smetnuo s uma ni pitanje vodovoda, no to je tek kasnije definitivno riješeno, kad se konačno uvidjelo da Zagrebačka gora ne može davati nikako dosta pitke vode.

12. VIII. 1862. iznese Fr. Devidé tajnik zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, koja je od 1852. počela djelovati, predlog, da se u g. 1864. priredi u Zagrebu p r v a i z l o ž b a u Zagrebu, koja se doista priredila i 18. kolovoza svečano otvorila, pa je trajala do 15. listopada, kad je opet svečanim načinom zatvorena. Glavna je izložbena zgrada bila ona tada prazna bolnica, dok su se oveći predmeti, strojevi i slično, pa stoka i t. d. smjestili na prostoru pred tom zgradom, onako, kako je i 27 godina kasnije upriličena možda najljepša zagrebačka izložba od g. 1891. Izložbu je podupirao ban Šokčević i nadbiskup Haulik, a iznijela je gospodarsko stanje onoga doba sviju »triju kraljevina« u 32 odjela, u kojima je iz Hrvatske izložilo 2988, iz Slavonije 778, a iz Dalmacije 99 izlagača. Katalog je te izložbe veoma savjesno izrađeno djelo od 252 strane većega formata, i tu se u prvom dijelu prikazuje sastav zemlje, pa redom sve grane privrede, stanje duševne kulture i t. d., a izdan je u hrvatskom, njemačkom i — talijanskom jeziku. Zapravo je to bila općenita izložba. Tu je i Šime Ljubić izložio svoja djela, tu su bila djela Fr. Račkoga, Ad. Vebera, tu je Šuhaj i Kušlan izložio »Spise sabora iz g. 1861.« u 4 sv. Dapače, u posebnom odjelu izložene su umjetnine Zasche-ove, Mücke-ove, Hötzendorfove, Karasove itd., a o mnogima više i ne znamo, no ono, što je tamo zapisano. Kao sav rad onoga doba izveden je solidno i p r v i a l b u m grada Zagreba, od kojega se sačuvalo desetak primjeraka, a sastoji od 20 fotografija, uvezanih u kožu. To je dragocjen dokument za proučavanje staroga Zagreba, jer su te fotografije, djelo fotografa i slikara Schwoisera, izvrsno sačuvane. U to se doba počima u Zagrebu razvijati fotografija. Portrete fotografa Pommera u Vijećničkoj ul. 10, pa snimke Zagreba od Julija Hühna, te kasnije Standla nije do danas nitko ni dostigao ni prestigao, usprkos tolikoga napretka optike i kemije. Bilo bi dosta vrijedno, da se ova remekdjela prikažu u skupnom izdanju odabranih komada. Na toj je izložbi izložena i opera »Ljubav i Zloba« od Lisinskoga, pjesme Kuhačeve, tu su prikazani nacrti ondašnjih graditelja J. Jambrišaka, Fr. Kleina, Plochbergera, u kratko cijelo privredno i duševno stanje tadašnjega Zagreba. Vlast je to tada rado pomagala, čak se i Beč prividno zainteresovao. A bila su to vremena, kad je izilazio »Domobran«, da učini raspoloženje za vezu sa Bečom. Dapače, na »poziv c. k. popečiteljstva trgovine u Beču« bude dozvoljeno, da strojeve mogu izlagati tvrtke cijele države. U raznim odborima diljem cijele Hrvatske, Slavonije i Krajine, pa naročito u imeniku porotnika sastaju se imena sviju gotovo važnih ljudi onoga doba iz Hrvatske i Slavonije: od velikaša, biskupa, književnika, »neimara«, trgovaca, do malih građana i seoskih učitelja: uz Bogovića, Pavlešića, Neustädtera, prijatelja bana Jelačića, Kukuljevića, Račkoga, Šuleka, Levina Raucha itd. građanski stolar Šviglin Juraj, rudar Sorko Josip i dakako — vinski trgovac Samojlo Lövinger. Cijeli Zagreb onoga doba!

Kakov je bio p o s l o v n i ž i v o t onih dana, pokazat će najbolje tadašnje stanje vjeresije i štedionica. Zapravo je tada bila jedina Prva

Pogled prve dalm. hrv. slav. izložbe u Zagrebu g. 1864. U pozadini zgrada u kojoj je sada sveučilište

1864. članovi odbora Prve dalm. hrv. slav. izložbe. 1. Horaček, apotekar, 2. Jagić, 3. Šuhaj, 4. Kulmer, 5. Devidé, tajnik komore, 6. Schivitz, trgovac, 7. Pavel Hatz, gradonačelnik, 8. Kadić Franjo, šumarnik krajiški, 9. Irgolić, 10. Grahor, 11. König, urar, 12. Hartmann, knjižar, 13. Jakob Weiss, veletržac duhana, 14. Leutzendorf, trgovac, 15. Weiss Aleks., 16. Hondl, trgovac željezom, 17. Kamilo Bedeković, inžinir, 18. Mijo Krešić, 19. Cvijić, trgovac, 20. Gjuro Deželić, 21. Weiss Samuel, 22. Turković Josip, obrtnik, 23. Frankl Johann, 24. Jakić, knjižar, 25. Petar Zoričić, učitelj, 26. Ivan Kvaternik, 27. Schürer, 28. Nikola Koller, trgovac.

Hrvatska Štedionica (od 4. III. 1846.), koja je g. 1853. imala cijeli novčani promet 749.203 for., u god. 1862.: 3,166.981 for., u god. 1863: 3,925.675 for. God 1862. pokrenuta je akcija, da se u Zagrebu osnuje jedna hrvatska banka, te se u tom smislu zatražila dozvola kod tadašnje dvorske kancelarije. Ma da su pokretači bili ljudi kao Crnadak, Frankl, Hatz, Hondl, Prister, Pongratz itd. nije došla dozvola — po običaju — sve do god. 1868., kad je ta »Hrvatska Eskomptna Banka« (sada već prestala) osnovana sa plaćenim kapitalom od 500.000 forinta. U te ranije godine od 1859. postojala je i »realna vjeresiona«, kojom je upravljalo predsjedništvo kr. namjestničkoga vijeća (tadašnje zemaljske vlade u Hrvatskoj i Slavoniji). Tako je to ostalo do g. 1872., kad je osnovana »Zagrebačka Štedionica« sa 100.000 for. kapitala, pa »Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica«, također sa 100.000 for., a g. 1873. Hrvatska komercijalna banka sa 500.000 for. kapitala, a tada se tek g. 1892. poradilo na osnutku velike hipotekarne banke sa tri milijuna for. osn. kapitala. (Za prispodobu navodim, da je u Zagrebu u g. 1927. bilo sijelo od 29, što većih, što manjih novčanih zavoda.) U to je doba nastalo osim tvornice plina još nekoliko velikih poduzeća, koja su preturila sve do dana današnjega: g. 1862. nastaje zagrebački paromlin, (od g. 1873. dioničko društvo), g. 1869. diže se tvornica koža, koja je za vrijeme Austro-Ugarske dospjela do visine najvećega poduzeća te vrste u državi, a u nešto kasnije se (1872.) vrijeme stvorila i tvornica parketa, najprije kao tvornica pokućtva od svinutoga drva, vlasništvo braće Pongratz. Desetak godina kasnije odlučio se i sam grad Zagreb, da poradi oko podupiranja industrije, dok je za cijelo vrijeme Pešta sve moguće činila, da omete svaki napredak industrije u Hrvatskoj i Slavoniji.

Duševni život u ovo dvadesetak godina nije ni časom prestao, ako su i tu dolazili počesto teži dani. Pomalo padaju Ilirci u grob, Preradović je davno zastao u radu, pa umre g. 1872., da sedam godina kasnije nađe grob u svojoj zemlji. Gaj se odavno povukao u svoj Mirogoj, da tamo nađe i vječni mir g. 1871., propativši mnogi gorki čas. I tako redom. Velik dio onih ilirskih pjesnika dao se na znanstveni rad, pa ga je neumorno nastavljao i udubio. Lijepa knjiga nije nikako ostajala bez organa: poslije »Nevena« (do g. 1858.), dolazi »Leptir« do 1861., a njemu se odmah priključuje »Naše gore list« do g. 1866., iza toga dvije godine Deželićev »Dragoljub« sve dotle, dok se Matica Ilirska ne odluči da izdaje »Vienac« od g. 1869., koji je proturio 35 godina do g. 1903., kad je novo doba donijelo cio niz novih časopisa. U imenima urednika »Vienčevih« od Deželića i Perkovca, Fr. Markovića, pa Šenoe, Klaića, Arnolda i drugih do Dežmana i Gjalskog odrazuje se i sav smjer lista, koji je bio ogledalo duševnoga života Zagreba i onda, kad je postajkivao i kad je nakon borbene pauze kretao napred. Pa ako je ikad koji perijod zaslužio, da se okrsti imenom jednoga prvaka, onda je doba od 1860.—1880. potpuno zaslužilo, da se prozove Šenoinim dobom. Taj je čovjek poživio u svem 43 godine, napisao bezbroj pjesama, balada, soneta, povjestica, novela, a od 1872., kad je izašlo »Zlatarovo Zlato«, izradi do smrti 1881. »Prijana Lovru«, 1873., »Mladog gospodina«, »Čuvaj se senjske ruke« 1875., »Ilijinu oporuku« i »Prosjaka Luku« 1876., »Seljačku bunu« 1877., »Diogenesa« 1878., »Vladimira« 1879., da sa »Brankom« dovrši svoj rad, a »Kletvu« ostavi nedovršenu. Većina je njegovih radnja u tijesnoj vezi s gradom Zagrebom. Kaže se, da je Šenoa još romantičar, pa to je i istina, ali bez romantike uopće nema poezije i nije nikada ni bilo. Ali u Šenoe je toliko toga,

što još ni do danas nije preživljeno. I sve je to stvoreno uz omašan publi-
cistički rad i duboke pripreme studijem izvora, uz velik rad na obnovi
kazališta, gdje je zamijenio staroga veterana Dimitriju Demetra (1872.).
U banskoj konferenciji 1860. položio u Strossmayer 50.000 for. za
osnutak Jugoslavenske Akademije, 29. VII. 1861. zaključuje njen osnutak
onaj jedincati hrvatski sabor, ali taj zaključak dobiva sankciju tek 7. III.
1863., dok je statut tek 4. III. 1866. potvrđen i članovi 9. V. 1866. imeno-
vani. Zatezalo se dugo, možda i ne krivnjom kancelara Mažuranića, jer
da nije dokazano, da u nas ima preduvjeta pravomu znanstvenomu ži-
votu. Tri godišta »Književnika« (1864.—1866.) pokazala su posvemašnju
spremu radenika. Kao predsjednik akademije radio je Franjo Rački sav
svoj vijek, a onaj gest Khuenov kad je izradio nepotvrđenje Račkovo za
predsjednika akademije u g. 1886. bio je tek udarac šakom po vodi. Upra-
vo je značajan perijodički pojačani izljev mržnje vlasti na akademiju. U
g. 1868. poklonio je Strossmayer i svoju galeriju slika akademiji, u to se
doba zamišlja ona pomenuta preudezba Amadeove palače za akademiju.
Težak je bio porođaj hrvatskoga sveučilišta. Već je Corbe-
ron nagovarao bana Jelačića, da osnuje u Zagrebu sveučilište. U saboru je
29. IV. 1861. Strossmayer zagovorio sjajnim govorom potrebu stvaranja sve-
učilišta, a sabor je stvorio zaključak 84:1861. »ob osnovanju jugoslavenskog
sveučilišta u Zagrebu«. No i taj zaključak i brojne adrese i drugi zaključci
nisu imali baš nikakova učinka sve do g. 1869., kad je sabor predao kralju
u Zagrebu 13. III. 1869. ponovno adresu, a kralj je priznao da uvidja po-
trebu osnutka sveučilišta. Već je 8. IV. 1869. dobio zakon o utemeljenju
sveučilišta u glavnom zemaljskom gradu Zagrebu i sankciju, ali do ko-
načnoga ostvarenja došlo je tek nakon pet godina. 15. X. 1873. prihvatio
je sabor zakon o ustrojstvu sveučilišta, a 5. I. 1874. dobi taj zakon kra-
ljevu sankciju. 19. X. 1874. otvoreno je konačno svečanim načinom sve-
učilište, koje se smjestilo u nadograđenoj zgradi pravoslovne akademije
na Katarinskom trgu.
U to se je vrijeme podigla opet »Matica Ilirska«, koja je g. 1874.
promijenila pravila i uzela ime »Matice Hrvatske«. To je zahtijevalo
vrijeme, jer je poslije akademija preuzela viši znanstveni rad, a u g. 1868.
utemeljeno »Društvo sv. Jeronima« preuzelo brigu oko izdavanja
knjiga za puk. Ime je ilirsko pripalo historiji, ono je izvještačeno moglo po-
vremeno pobuditi oduševljenje i potaknuti na stvaranje cijelu epohu, ali
cilja nije moglo doseći, kao ni jugoslavenski naziv kao viši pojam sve dotle
dok se ne ustali i učvrsti narođeno ime hrvatsko. I zato je bio upravo
simbol toga povratka korjenitom imenu hrvatskom izbor Ivana Kukulje-
vića za prvoga predsjednika »Matice Hrvatske«, upravo Kukuljevića,
koji je g. 1847. stavio narodni jezik na mjesto latinskoga. Kad je po-
krenuo g. 1850. svoj »Arkiv«, odredio mu je smjer: »za povjesnicu jugo-
slavensku«. Ilirska je Matica pokrenula »Književnik«, a Hrvatska je
Matica podala »Vienac«, a kad je taj u druge ruke predala, započela je
nizom edicija, koje su generacijama podavale sve, što se najbolje moglo
u kojoj epohi predati. Izdanja Akademije, Matice Hrvatske i Društva sv.
Jeronima sačinjavaju golemu knjižnicu, u kojima ima sijaset djela nepro-
lazne vrijednosti, te se danas traže i plaćaju kao rariteti, ne samo u nas.
U tom se razdoblju razvijalo dalje i knjižarstvo i tiskarstvo,
to pomoćna grana književnosti. Gajeva je tiskara postojala već od prije,
sada u Gospodskoj ulici br. 38 (Ulica 23. listopada 1847. br. 4., nekada kuća
barona Inkey de Palin, kasnije Gajeva od g. 1857., gdje je Gaj i umro).

Tiskaru A. Jakića, osnovanu 1860. prekupio je 1869. Ivan Vončina za Sisak, da je 1871. prenese opet u Zagreb, te osnuje svoju tiskaru u Ulici Marije Valerije, koja će se razviti te g. u Dioničku tiskaru, smještenu kasnije u Preradovićevoj ulici br. 4. do sagrađenja vlastite kuće. Tiskaru Fr. Župana († 1847.) primio je njegov sin Lavoslav, te ju prodade g. 1856. Gaju. Od g. 1853. postojala je tiskara Karla Albrechta (r. u Geri 1826., umro u Zagr. 1887.), smještena u Dugoj ulici br. 327 (ul. P. Radića br. 28), gdje se i danas nalazi. Hartman je sebi uredio i tiskaru u Dugoj ul. 327. (12), a doskora je Julije Hühn, litografski pomoćnik Albrechtov, također iz Gere, uredio tiskaru u Bregovitoj ul. 737 (11).* God. 1874. osnovana je tiskara »Narodnih Novina«, koja će domala postati zemaljski zavod, da se razvije do jednoga od najvećih zavoda te struke u zemlji.

I knjižarstvo je došlo u druge ruke. Gaj je 1852. osnovao svoju Narodnu knjigarnicu (opet u Dugoj ulici, u Mirkovićevoj kući), ali je već g. 1856. prodaje Hartmannu, židovu iz Velikoga Varadina, koji će ju 1881. predati St. Kugliju i Deutschu, a postoji i sada kao velika radnja u rukama sinova Kuglijevih. Knjižaru Lavoslava Župana preuze 1865. H. Fiedler, koji se združio s tiskarom Albrechtom, pa osnuje knjižaru Albrecht i Fiedler (Fr. Župan), koja postade i knjižarom Jugoslavenske Akademije. U šezdesetim godinama postojala je još knjižara Svetozara Galca u Ilici 572 (29), nu ta zamire skoro sa svojim vlasnikom. Na kraju ovoga razdoblja stvori knjigoveža Emanuel Mučnjak (Duga ul. 789) u društvu sa Senftlebenom dobru knjižaru, no i te nestaje poslije smrti Senftlebenove.

Najteže se rađala u nas umjetnost. Mladi Karas, čije su slike sačuvale do danas pravu umjetničku vrijednost, i to se dapače tek sada počima pravo cijeniti, morao je tražiti lijeka svom promašenom životu g. 1858. u Korani. Svi kasniji slikari toga doba bili su više manje slabi radnici, živeći bez pobude u to za umjetnost sterilno doba. Istom s Nikolom Mašićem dolazi pravi bogodani umjetnik, koji je sebi ne samo kod kuće već odmah u stranom svijetu našao zasluženo mjesto. Jedini kipar toga vremena živi nemirno, pa se tek za čas sklonuo u Zagreb, a ne može se kazati, da je i jedno od njegovih zagrebačkih djela uspjeliji rad. Graditeljstvo je baš sada još posve u rukama stranaca, od kojih su se mnogi doduše ovdje posve udomili. Tek decenije kasnije zbit će se tu veliki preokret.

U ovo dvadeset godina i hrvatsko se kazalište s temelja promijenilo. Dakako, ni tu nije išlo nikada lako. Poslije g. 1860. sastavlja neumorni Dimitrija Demeter družbu, pa tako je proradilo kazalište, koje je zaključkom sabora od 17. VIII. 1861. postalo zemaljskim zavodom. Teško je bilo, jer nikad nije bilo jednoga vođe. Od 1860. do 1880. upravljano je na razan način: čas odbori, čas povjerenici, pa ma da su među kazališnim ljudima bili gotovo svi tadašnji sposobni ljudi od pera, teško su se kola napred pomicala. Od prvoga časa obnovljenoga kazališta do dalekih kasnih dana djeluje tu uz Demetra i drugi pohrvaćeni Grk: Adam Mandrović, dolaze i nove sile prvoga reda: Andrija Fijan, naš najveći glumac sviju vremena, pojavio se 1873., a već 2. I. 1868. osvanula je u našem kazalištu kao glumica Marija Ružička-Strozzi, da do danas nakon 62 godine rada još izlazi na daske kazališta! Stari se Freudenreich vraća u Zagreb i ostavlja cijele generacije izvrsnih umjetnika. I naš teater putuje već 1861. u Varaždin (samo je povratak bio malo težak!), a 1862. unatoč ratnoga stanja dolazi u Beograd. God. 1863. daje se Shakespeare, Freudenreich uvodi operetu, 1866., pjeva se već hrvatska opereta (Zajčeva: Gospodje i husari), a i domaći repertoar iznosi dobra djela. 1870. dolazi sa Zajcem i hrvatska opera, pa ostaje sve do 1889., kad joj Khuen prvi puta skreće vratom...

* Isp. Gjuro Szabó, Julije Hühn. »Narodna Starina« VIII. Zagreb 1929. str. 206.

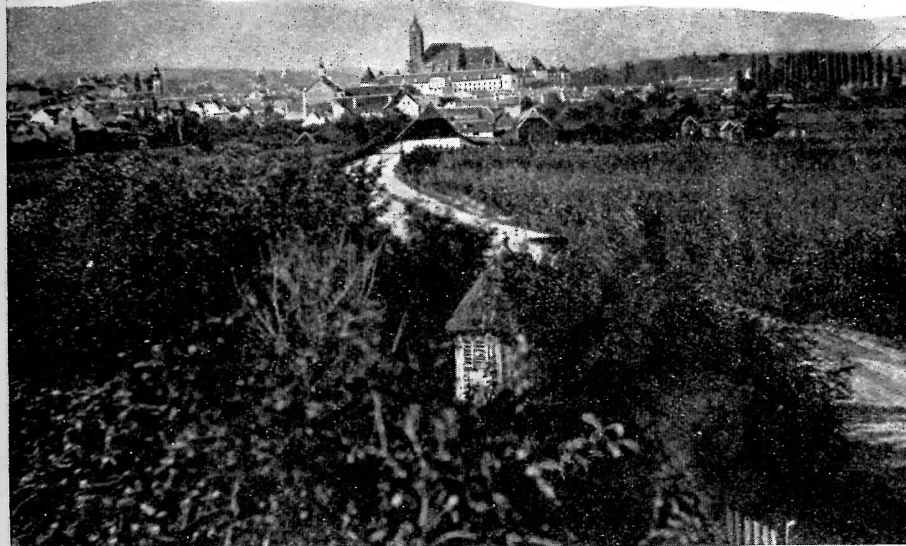
Društveni je život postao u ovo dvadeset godina daleko življi: dvadesetsedam se novih društava utemeljilo, od kojih se gotovo sva uzdržala i do današnjega dana, dakako kud i kamo razvijenija. Tu nastaje »Kolo« g. 1862., »Dobrovoljno vatrogasno društvo«, »Hrv. tipografičko društvo« g. 1870., »Hrvatski pedagogijsko-književni sbor« (god. 1871.), »Zagrebačko radničko društvo«, »Hrvatsko trgovačko društvo Merkur« i »Pravničko društvo« u g. 1873., »Hrvatski Sokol« i »Sbor liječnika« u g. 1874., »Vatrogasna Zajednica«, »Hrvatski pjevački savez«, »Hrvatsko planinarsko društvo« i »Češka beseda« u g. 1875., »Dobrotvor«, »Šumarsko društvo« g. 1877., »Društvo inžinira i arhitekta«, »Pjevačko društvo Sloga« 1878., »Društvo Crvenog križa« i »Hrvatsko arkeologičko društvo« u god. 1879. Kako ovaj popis kazuje tu su većinom i te kako važna društva i počeci velikih organizacija. Nekoja od ovih udruženja počeše odmah s izdavanjem svojih glasila, koja dijelom i danas izlaze. Struktura se društva bitno izmijenila: nestade prilično tuđinskoga elementa, a što je ostalo uživjelo se ovdje potpuno, tako, da je već slijedeća generacija postala više manje hrvatska. Dakako, kao u svakom organizmu izmjenjuju se i u društvenom životu faze intenzivnoga rada i umornosti. Na nekoja od ovih društava moramo se i ovdje barem ponešto osvrnuti; nekoja su izdala prigodom svojih spomendana izvrsne spomenspise. »Kolo« je niklo god. 1862., kao protest protiv premalenog obzira na hrvatsku pjesmu u bivšem »Musikvereinu«, koji je g. 1861. postao Zemaljski Glazbeni Zavod. Od svoga početka radilo je »Kolo« patriotski, a nikada nije umjetnički cilj zanemarilo. I to uz teške uvjete: »Kolo«, koje je svaku proslavu budi samo pripremilo, budi veličalo, nije u g. 1869. dobilo za svoje koncerte nigdje dvorane. »Kolo« je rodilo g. 1874. »Slogu«, g. 1884. pjevački zbor »Merkur«, a g. 1910. »Lisinski«. Što je u prijašnje više patrijarhalno doba značilo »Kolo« za Zagreb, to se ne može tek napisati. Iz svojih prostorija u Dömötörffyjevoj* kući u Dugoj ulici 32. preselio se u svoj dom na današnjem Trgu Kralja Aleksandra g. 1885. Svoje pedesetgodišnjice nije moglo proslaviti, ali još ćemo se vratiti k proslavi dvadesetgodišnjice »Kola« u g. 1882., koja je znatnija od sviju drugih proslava »Kola« u Zagrebu. — »Merkur« s početka skromno društvo za potporu svojih članova, razvilo se od onda u veliku socijalnu ustanovu, koja je od 1923. svoje djelovanje na cijelu državu proširila. Za tjelesni se razvoj pobrinuo »Hrvatski Sokol«, koji je po uzoru češkoga sokolskog društva osnovan iste godine, kad je otvoreno sveučilište 1874., a među osnivačima nalazimo imena dra. Fona, Josipa Torbara, Milana Lenucija, dr. Kosirnika itd. Razvitak Hrvatskog Sokola i sokolstva uopće pokazao je slet od g. 1906. i 1911., pa činjenica, da je pri svom razlazu brojio preko 25.000 članova. Iste je one godine utemeljeno i »Hrvatsko planinsko društvo« (danas planinarsko), koje već g. 1877. podiže drvenu piramidu na Sljemenu, 1878. gradi tamo planinarsku kuću, 1889. podiže željeznu piramidu, a od onda raširilo se djelovanje

* O Dömötörffyju isp. Gj. Szabó, Iz starih dana Zagreba. »Narodna Starina« VIII. Zagreb 1929. str. 111.

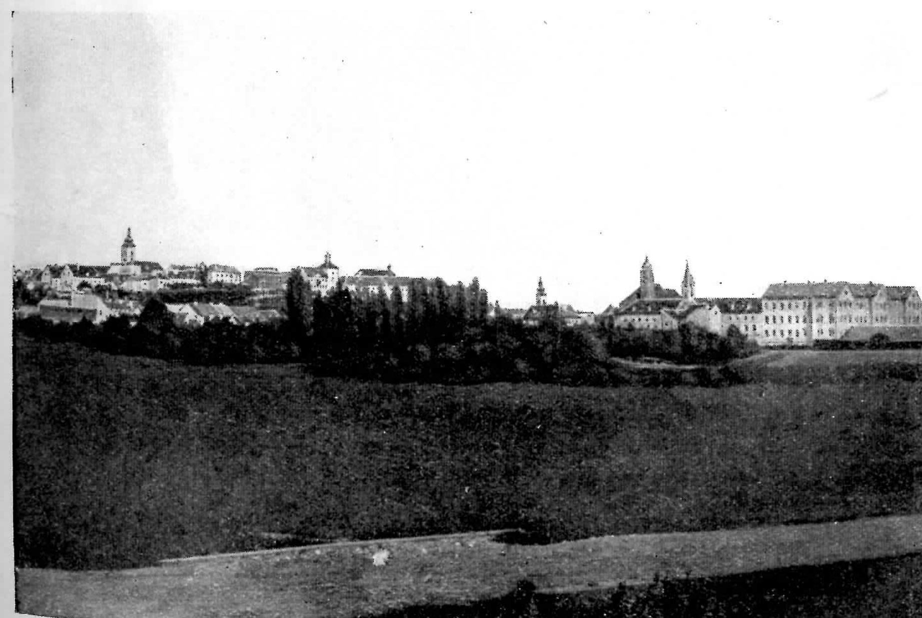
društva neočekivano po svoj Hrvatskoj, a na Sljemenu se kuća morala znatno proširiti, pa je opet premalena. Danas je planinarstvo, za koje se zauzimalo na početku tek dvadesetak ljudi, postala potreba širokih masa.

Tako je u ovom prevažnom odsjeku vremena, koje sigurno nije spadalo među dobra vremena, položen temelj svemu kasnijemu razvitku grada Zagreba, tako, da se je iz male varošice sa 16.657 stanovnika u g. 1857. mogao uskoro razviti do gradića sa 19.857 duša u god. 1860., a 28.268 stanovnika u god. 1880. Nego ne odlučuje nikako samo broj žitelja u važnosti grada; mnogo više odlučuje kvaliteta žiteljstva. Razmatrajući razvitak Zagreba pričinja se, da su se tu prečesto postavljali, a i sada postavljaju i previsoki i predaleki ciljevi, koji se ili kasno izvedu ili ostanu fragmenti, jer vrijeme ranije skrene drugim pravcima. Pa zato se nekako i čini kao da je mnogo toga daleko preuranjeno, te kad treba dovršiti, izda snaga a i vrijeme je preteklo. Tu je i ona fatalna hrvatska osebina, da prevelikom fantazijom stvara fantome, drži ih realnima i juri za njima. Tako je bilo s Jelačićem, tako — najužasniji primjer — s onako bistrim i na oko realnim Kvaternikom, a iz najnovijeg doba i u mnogim časovima i u Supilovom radu. Tako je došlo do klonulosti nakon nestalnoga fantoma ilirizma, nakon toliko drugih rastepenih fantoma, o kojima ne ću da govorim, jer svatko ih znade. Ali u tom stvaranju fantoma leži i sama stvaralačka snaga i naroda i pojedinaca, pa kad te nestane, nastaje u svakom organizmu senilitet, skleroza, koja i nije drugo do starost. Tako su u ovo doba, o kojem govorimo, gradski oci u Zagrebu zasnovali osnove za budućnost, koje su daleko nadmašile i potrebe i izvodbenu snagu, pa su ostale dijelom neizvedene, a dijelom se tek izvode. To je već dobro zapazio Martin Polić u svojoj: »Parlamentarnoj povijesti« I. 211., gdje upućuje na predloge, koje je gradski zastupnik Vatroslav Egersdorfer podnio zastupstvu o pregradbi čitavih dijelova grada i otvorenju novih ulica u Donjem Gradu, a zastupstvo je to sve odmah prihvatilo. Egersdorfer je bio »kraljevskog kotarskog graditeljnog ureda zagrebačkog predstojnik, vlastelin dobara Prigorje, Gradice i Kurilovec, suvlasnik i tehnički ravnatelj kraljevskog povlaštenog parnog i umjetnog mlina u Zagrebu«, kako to veli popis za izložbu g. 1864. Po osnovi toga gotovo vidovitoga čovjeka imao se preložiti Medvešćak, urediti Jelačićev trg tako, da se poruši cijela istočna strana trga. Htjelo se porušiti neke kaptolske kuće, osnovati cio niz novih ulica, te spojiti neke stare ulice. I tek se u naše doba radi onim tempom, kojim se onda htjelo graditi i raditi, pa mi danas jedva smažemo nekaki pregled toga rada. Predamnom je cio niz planova iz tih ranih godina, u kojima se projektuje gigantska pregradnja Griča za banske dvore, možda daleko veća od modernih osnova. Nu o tim planovima kasnije. U listu od 26. I. 1876. javlja Rački Strossmayeru, da će se početi s izgradnjom Jelačićeva trga tako, da će na sjevernoj strani biti samo tri ili četiri trokatnice po osnovi Melkusovoj, koju da je Schmidt odobrio. Znamo, kako se to izvelo! Uvijek su ti zastupnici čuvali Gornji Grad, ma da su i sve učinili, da se prirodno razvije Donji Grad.

Nepovoljne prilike nisu skršile poletnoga duha Zagreba. No to je i razumljivo, kad se pomisli, da su onda u borbi stajali vanredni ljudi, da su ti u podsvijesti osjetili, da je čak i nagodba zapravo pobjeda hrvatske misli: osjetili su, kako je dvoru bilo stalo, da dođe do toga zakona, tako, da se nije žacao ni zatrti sam parlamentarizam onim Rauchovim makina-

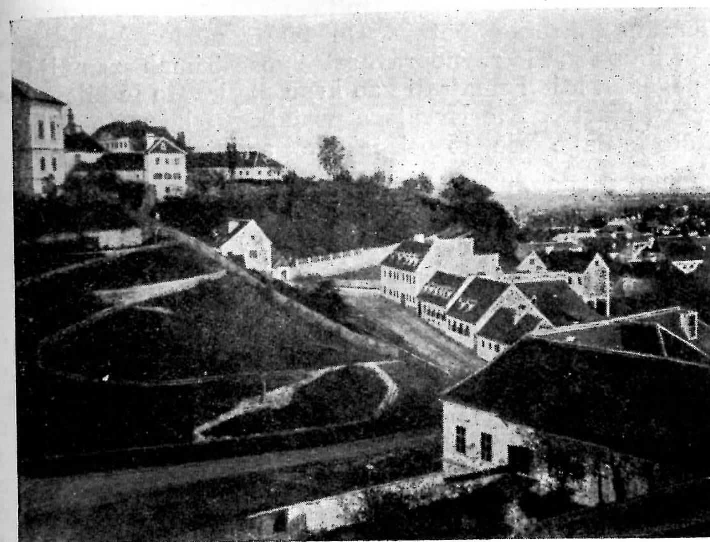
Zagreb 1861. Foto J. Hühn. Na desno od crkve sv. Marije ona šikara sprijeda je današnji Zrinjski trg, a desno od toga stara kasarna; stari dom se diže visoko nad kućercima onda daleko kraće Petrinjske ulice. Jablanovi do početka Vlaške ulice

Zagreb 1864. Na desno sadašnje sveučilište, lijevo Ilica i Gornji grad. Sve ostalo je još praznina. Foto: »L. Schwoiser, Fotograf und Maler«.

Zagreb 1861. Gornji grad, Strossmayerovo šetalište. Dolje jednokatnice u Ilici, u kraju današnje Gundulićeve ulice i Ilice. — Foto: Julije Hühn

1861. Dio Zagreba sa vrhunca iznad Streljane. Desno: Streljačka ulica, l. Pongraczova palača (nema još parka), u Mesničkoj ulici br. 12. Zachova kuća, a nad njom Grič sa nenadograđenom realkom (sada je to zgrada kr. banskoga stola).

Zagreb 1861. Dvorište u nekadašnjoj Wernerevoj kući (sada ugao Gundulićeve ulice i Ilice). Kroz otvorenu veliku kapiju vide se još sada postojeće kuće. Gdje je dućan »G. Szemere Herrenkleidermacher aus Graz« tamo je danas dućan urara Novaka u Ilici.

1864. Markova crkva u Zagrebu sa Marijinim spomenikom pred crkvom Spomenik je uništen 1869. prije »restauracije«.

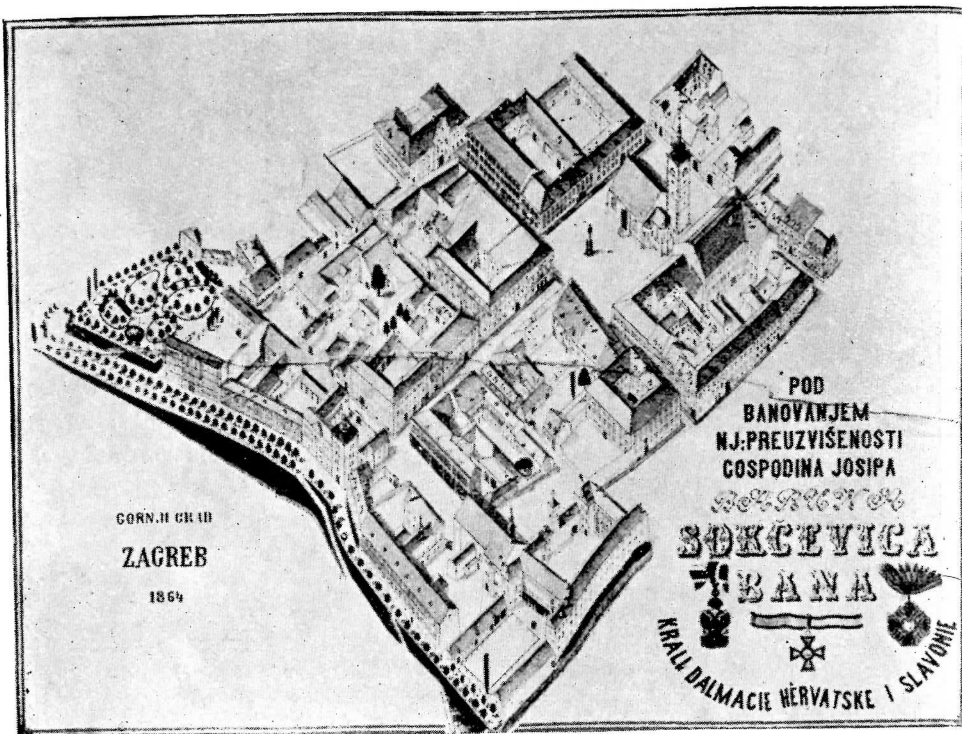
cijama, a nikada nije pravo mario, da ispita službeno onu famoznu »krpicu«, nalijepljenu nad kraljev potpis. De facto su Magjari samim aktom nagodbe morali priznati ravnopravnost »posestrimah zemaljah«. Što su pak oni i tu nagodbu htjeli smatrati kao krpu papira, to je bila samo njihova nesreća, jer na mjesto da je Hrvatska postala privlačna točka, postala je odbojna, a što je dalje bilo, to osjeća cijeli svijet i danas.

Razvitak Zagreba u razdoblju od g. 1860. do potresa 1880. može se lakše pregledati, jer je u g. 1864. izdana katastralna snimka grada, izvrstan rad, većinom čeških mjernika, u 10 listova. Par izvrsnih akvarela, risarija, pa nekoliko litografija i kojih četrdesetak fotografija podaju nam u glavnom sliku grada (V. moj čl. u »Kolu Matice Hrvatske« VIII. str. 165. Lice grada Zagreba u 19. vijeku). Nu dok su u glavnom prikazi grada u to doba dostatni, nedostaje nam na žalost sijaset, danas važnih detalja, pa kako se brzo zaboravlja, postala je rekonstrukcija važnih dijelova grada već nemoguća. Južnu stranu Jelačićeva trga prije proboja nekadašnje ulice Marije Valerije, Jurjevsku ulicu, pa donji dio Mesničke ulice (nekad Lovačku ulicu) neće nitko više moći rekonstruirati, da samo najvažnije spomenemo. Nešto je lakše s Kaptolom, ali vrlo je velika šteta, da se nije sačuvala slika Skalinske ulice, gdje su 1862. zanimljiv prolaz porušili. Ne radi se samo o samim zgradama, već o p r i k a z u k a r a k t e r a pojedinih ulica i života u njima, koji se u brzo mijenja. Čežnja Zagrepčana, da svoj gradić učine gradom, da mu dadu znatniji izgled pokazuje se u sve to vrijeme, pa dok se u prvom razdoblju grade znatne građanske kuće, to će kasnije, naročito kod stvaranja Zrinjskoga trga nicati palače, gdje će se ispoljiti nekakova teatralnost, koja će se smiriti u onim kasnijim tobože renesanskim građevinama. Pođemo li u Gornji Grad, koji je svoj starinski karakter još do danas najbolje sačuvao, pa stanemo li na Markov Trg, vidimo da mu se bitno izmijenila sjeverna strana: gdje je nekadašnja Feričeva kuća, Felbingerov rad, podignuta već tada na dva kata, a onaj dio što je pripao barunu Kušlanu (br. 4.) izgrađen je gotovo sasvim s nova u oblicima t. zv. neoromanskoga sloga. Crkva sv. Marka stoji još tada netaknuta, pred njom lijepi kip Marijin, prekrasna tipična slika skromnoga doba. Ali već 1869. uništavaju Marijin kip, nestaje ga netragom, da se tamo načini fontana u čast kraljeva boravka. Čežnja, da Zagreb dobije što vrednije spomenike potaklo je g. 1875. Zagrepčane, a medju tima bili su na žalost i naši najbolji ljudi, da ozbiljno porade na r e s t a u r a c i j i svojih spomenika. U zao čas povjere oni te ogromne radove na daleko poznatom dombaumajsteru Schmidtu, pravom čedu svoga vremena, koje nije imalo ni pojma ni osjećaja za umjetnost prošlosti, a najmanje za gotiku, a još manje za gotiku u nas. Videći slijepu vjeru naših ljudi u tobožnje te umjetnike, nastupali su Schmidt i dr. autoritativno, podupirali sasvim protuumjetničko shvaćanje naših najboljih, mjesto da su ih odvraćali, kako bi pravi umjetnik to činio. Utvarajući sebi, da oni nešto mogu »regotizirati«, stvorili su konačno bijedna, upravo tragikomična djela. »Vienac« od g. 1875. u br. 17. pokazuje mišljenje onoga doba o Markovoj crkvi. Ona da je nemilo skrpana i »načičkana«, (!!!) pa će se promijeniti izvana i iznutra »prema pravilom umjetnosti«. Oltare će se sve izbaciti i samo tri nova postaviti. Prozori bit će od šarenoga stakla sastavljeni p r e m a o r n a m e n t i c i n a š e n a r o d n e n o š n j e (!), kako će to Schmidt narisati (!), k o j i ć e u o p ć e s t v o r i t i d j e l o p o s v e i z v o r n o p r e m a z n a č a j u n a š e g a n a r o d a i z e m l j e (!!!). »Vienac« g. 1876. str. 351.

Iz crkve sv. Marka u Zagrebu. Tabernakul sa oltara, remekdjelo drvorezbarstva, izbačen i zamijenjen današnjim »remekdjelom«. Ovaj na slici prikazani tabernakul čuva se spašen u Muzeju grada Zagreba

kaže, da će se ljetos potrošiti za restauraciju Markove crkve 25.000 for., a z a t r i g o d i n e i m a t ć e m o u Z a g r e b u v e l e l i j e p i s p o m e n i k g r a d i t e l j s t v a i z d o b e g o t i č k o g š t i l a. Prema tim bessmislicama se doista i radilo. Schmidt pošalje u Zagreb kao izvađača Hermana Bollé-a iz Kölna, koji je tu kroz godine haračio i uništavao nemilice sve, što je bilo umjetničko, a stvorio kupove bezvrijednoga kamenja. Prešao je na katolicizam i postao svemoćni Hofrat. Pogledamo li Markovu crkvu, katedralu, unijatsku crkvu, ili onaj s homerskim neukusom i neznanjem »restaurirani« barokni portal Rauchove palače, razumjet ćemo motive toga rada »umjetnika«, koji se drznuo prema pismu Račkoga Strossmayeru od 29. X. 1880. k a z a t i, d a t r e b a i b i s k u p s k i d v o r p o r u š i t i, j e r d a n i j e v r i j e d a n, d a s e z a o p r a v a k p o t r o š i 50.000 f o r i n t a! Po Schmidtovim, sasvim šablonskim, gotovo palirskim planovima, obnovljena je konačno crkva: porušena je kapela sv. Fabijana i Sebastijana, koju je Zagreb g. 1499. sagradio, gdje je stojao jedini kameni stari grb Zagreba. Učinjeni su veliki prozori, veliko pjevalište, zatrpane su grobnice, srušeno je zapadno pročelje sa renesanskim portalom i načinjen je »gotički«. Izbacano je izvrsno pokućtvo, od kojega su se dijelovi spasli u muzeje, gdje svatko može njihovu vrijednost provjeriti. Mjesto toga došla su tri oltara, valjada najbijednije tvorevine u cijeloj zemlji, da, i stara još sada čvrsta gotička vrata zamijenjena su — k o p i j o m t i h i s t i h v r a t a! A najbijednije i upravo lakrdijaški smiješno nakazuje šareni krov s drečavom bojom jadnu crkvicu, koja je nakon potresa g. 1882.

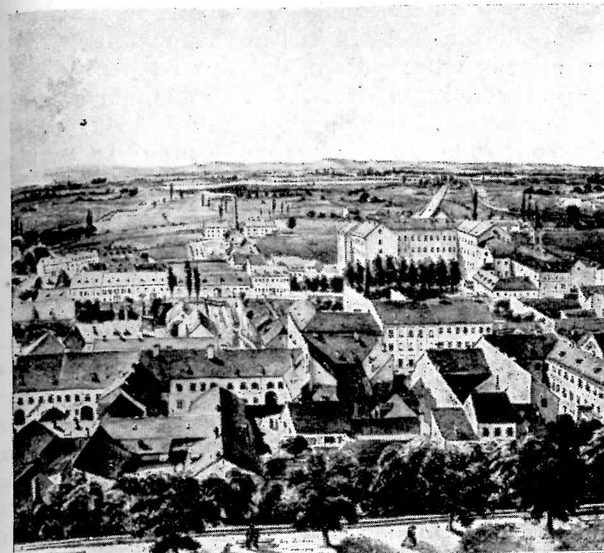

Zagreb, gornji grad 1864. Izvrstan nacrt što ga je učinio Fr. Maticka, jedan od geometara zaposlenih pri katastru

posvećena. Za toranj nije bilo para, pa on ostavši u svom priprostom ruhu danas gleda samilostno na djelo velikih »arhitekata«.

Da se ne vraćam više u Gornji grad, spomenut ću, da je onaj sklop kuća na Markovom Trgu uz županijsku sgradu, pa sjeverna strana Kamenite ulice, te Opatičke do županijske kuće, gdje su u šezdesetim godinama bili dućani i gostionice (pripadale Fr. Županu, Hellenbachu, pa Županu, Filipoviću, Županu), pregrađen od g. 1907. do 1910. u kasarnu za vladine urede.* Mjesto stare unijatske crkve sv. Vasilija bude g. 1887. sagrađena »bizantinska« crkva sv. Ćirila i Metodija — opet nedjelo Bollé-a —; sagrađena je na mjestu dviju drvenjara kuća na uglu Vitezovićeve ul. (nekad Bubnjarske ulice, koja se zvala vulgarno: Pomarančengasse), pregrađeno je staro kazalište 1897., izgrađena je nekadašnja Gajeva kuća za potrebe gruntovnice 1888., pregrađena je Burattičina palača (tada Vraniczanijeva, prije Josipovićeva, nekad grofa Rogendorfa). Nadograđena je akademija u svrhu smještanja sveučilišta na drugi kat (1873.), a za realku pregrađena je 1863. južna zgrada onako, kako danas stoji. Za župnika Boroše izgrađen je župni dvor u sadašnjem obliku, a poslije potresa dobila je Katarinska crkva sadašnju fasadu. Nekadašnja Amadejeva stara teaterska zgrada pregrađena je posvema konačno u svrhe muzeja, koji se tamo

* Isp. Gj. S z a b ó, Zagreb nekada i Zagreb sada. »Narodna Starina« II. Zagreb 1923., str. 76. i d.

Akvarel Gj. Friedricha iz g. 1843. Zagreb, donji grad, vidjen s realke na Strossmayerovom šetalištu. Sprijeda Ilica, u sredini zametak Gundulićeve ulice, Samostanske ulice još nema. — U sredini u pozadini stara plinara; na desno sadašnje sveučilište bez kasnijega stubišta

1888. smjestio. U Mesničkoj se ulici mnogo toga izmijenilo, naročito od vremena, kad je prestala biti trgovački važna ulica, a ona dva kućerka Berte Haslinger, kasnije Feliksa Junga, dao je novi vlasnik Guido Pongratz srušiti, pa mu je tu 1865/66. sagradio Jambrišak kuću br. 23., koja danas čini dio budućeg kraljevskog dvorca. Jedna je od tih prijašnjih kućeraka bila segnula daleko u samu cestu: po svoj prilici ostatak nekadašnjih Mesničkih vrata. Na suprotnoj je strani bila nekad kapelica sv. Ivana, kasnije pregrađena u Zachovu kuću, a sada je sve to posve preinačeno i u dvokatnicu pretvoreno. Streljačka je ulica sasvim izmijenjena, na uglu Mesničke stoji tu još jedino nekadašnja Šramova kuća, a od ove do Ilice sve su novogradnje od šezdesetih godina amo, koje se završuju polukružnom kućom, što je u tada modernom, figurama načičkanom »renesanskom« stilu sagradio 1867. Franjo Klein.

Još moramo poći Jurjevskom ulicom onih dana. Još je istočni dio posve neizgrađen, tu će na zemljištu »Katholischer Gesellenvereina« niknuti u osamdesetim godinama kuće Seć i Raverta. Još stoji na odvojku Mlinarske ulice nekada Kriegerova kuća, koja je imala prekrasan vrt, a kasnije je prešla u ruke Nicolinija, pa je stajala sa portalom s dvije vaze i napisom: »Villa Mojmir« (samrtni dom Lisinskog). Još je stojalo netaknuto groblje svetoga Jurja, gdje je našla pokoj Gajeva mati i Jelačićev prijatelj feldmaršallajtnant Neustädter i načelnik Hatz i cijeli otmjeni Zagreb onoga vremena, prekrasno groblje, koje je prestalo služiti 1877., a vandalizirano je g. 1907/8. Upravo klasičan primjer neukusa. Groblju nasuprot stajao je osamljen osmerostrani toranj, po svoj prilici djelo Felbingerovo, koje je pok. Miletić dao sebi u villu izgraditi. Tada je to bio ogroman posjed Ivana Šupljikca, tu je g. 1878. izgrađen **p r v i r e z e r v o a r z a g r e b a č k o g a v o d o v o d a**. Ljudi od g. 1861. poradili su prvi i na tom pitanju: grof Ferdinand Kulmer, Vatroslav Egersdorfer, Mijo Krešić, Guido Pongratz, Eduard Suhin, dr. Aleksa Vancaš. Istraživali gorska vrela, načinili uz pomoć Kamila Bedekovića elaborate, ali ni taj ni kasniji

nisu izvedeni, sve dok se nije došlo do uvjerenja, da u gori nema dosta vode i da je ta slabija. Od 1871. kad je ing. Melkus pokazao, da se prava voda nalazi u savskoj nizini polazi se tim putem, dakako uz protivljenje pristaša gorskoga vodovoda pod vodstvom dra. Al. Vancaša, pa se radi toga i načelnik Vončina zahvalio na časti načelničkoj. Tek g. 1877. odluči zastupstvo 12. III. izgradnju vodovoda po Junkerovoj osnovi iz savske nizine, načelnik dr. Andrijević lati se posla i 7. VII. 1878. otvori ban Mažuranić zagrebački vodovod. Potanje je genezu zagrebačkog vodovoda opisao Ursiny u »Vijestima društva inžinjera i arhitekta« 1898. br. 3, a dalji će se razvoj kasnije spomenuti.

Najveće se promjene desile u D o n j e m G r a d u, koji je zapravo tek nastajao. Pogledajmo samo prekrasan akvarel Fridrihov iz g. 1864., koji nam podaje sliku grada, gledanoga sa Strossmajerove promenade. Tu nema još ni Gundulićeve ulice, a Samostanska nije ni probijena; od Marovske stoji par kuća, a daleko diže se — plinara. Iz iste godine pokazuje druga fotografija Zagreb sa juga: tamo je sadašnje sveučilište, nekoliko kuća Savske ceste (sada Frankapanske ulice), a drugo su vrtovi Ilice, nad kojima se diže stari Grič, gdje se baš pregrađuje realka. U to doba postoji tek uz Ilicu Margaretska ulica (danas Preradovićev trg) s davno već porušenim kućama do »Svilarske ulice«, gdje se nalazila velika pilana Heinzelova, a sjekla ju je Marovska ul. sa kojih dvadesetak kućica i Nikolićeva, već tada posve izgrađena. Sa Nikolićevom je tekla paralelno Tesarska — kasnije Berislavićeva ulica, — koje se kasnije otvorila do Zrinjskog Trga (1873.), a počela se izgrađivati nakon katastrofalnoga požara pilane Heinzelove 18. VIII. 1877. Gajeva se ulica tada zvala Bolnička, Gundulićeve i današnje Praške (prije Marije Valerije, pa Strossmayerove) ulice još nikako nema, Petrinjska je sezala nešto niže od današnjega Zrinjevca, a osim par puteljaka nije bilo drugih ulica u Donjem Gradu. Današnja Jurišićeva bila je zapravo tek puteljak, kojim je djelomice tekao Medveščak, pa se tek pomalo počela pretvarati u pravu ulicu. Klesarska se ulica razvila tek kasno u Dalmatinsku, a »Nova« je ulica postala Medulićeva.

Ilica je u bitnom ostala u prvim godinama ovoga razdoblja nepromijenjena, nu doskora se počelo s izgradnjom mnogih kuća, tamo do današnjega Pejačevićeva trga, a svakako je jedna od najljepših kuća br. 42., što ju je 1860. sagradio pekar Majcen, gdje je neko vrijeme bio i telegrafski ured smješten. Velika je bila novogradnja zgrade, gdje je do naših dana postojao hotel k »Caru austrijanskom« (1867.), koji je sada sasvim pregrađen u trgovačku kuću Kastnera i Oehlera. Uz tu je zgradu stajao jednokatni hotel »K ugarskoj kruni« (danas izgrađen u »Grand hotel«), koji je pripadao podkancelaru Eduardu barunu Jelačiću, a taj je sav posjed ostavio Hrvatskoj i Ugarskoj u pola. Magjari su si uzeli taj hotel, a Hrvatskoj pripade kuća na suprotnoj strani s dva omanja kućerka sve do bolnice milosrdnika s prostranim zemljištem, koje je prodano, te dalo glavni dio glavnice za gradnju novoga kazališta. To je stari »Theatergrund«, gdje je nekad vlada kanila podići novo kazalište, te pozvala Hellmera g. 1878., koji je načinio 2 osnove, a vlada je po tom dala izraditi treću. Po dopisu od 19. VII. 1878. (br. 13.482) vidi se, kako je i o tom pitanju vodio Mažuranić brigu, ma da se u otpisu veli, da je osnova za tada još neizvediva, ali u skoroj budućnosti da će se možda izvoditi. Zemljište je kupila Prva Hrvatska Štedionica, koja je 1897. dala

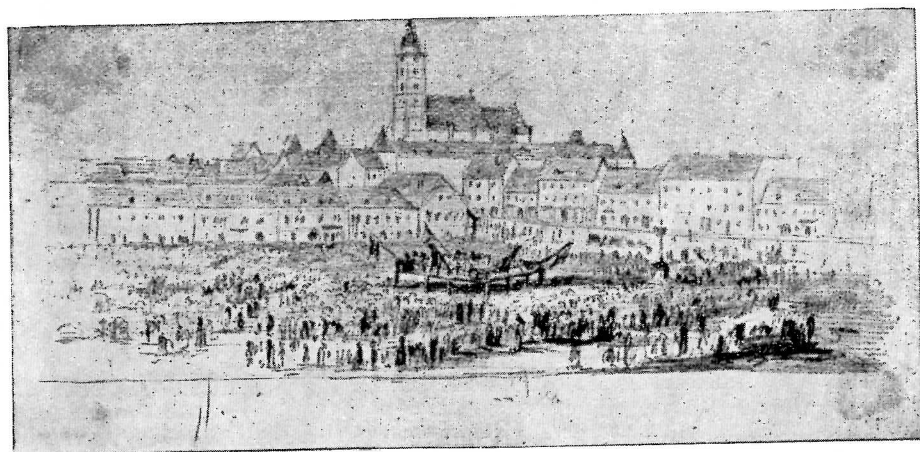
1861. Zagrepčanke u vrtu nekadašnje Wernerove kuće (ugao Ilice i Gundulićeve ulice)

sve one male objekte porušiti, pa je sagradila palaču po nacrtima Vancaševima. Na žalost imademo veoma malo snimaka iz ranijih godina, koji bi pokazali Ilicu u vrijeme, dok je još postojala seoska kapija uz Wernerovu kuću (gdje je danas Bothe i Ehrmann). Tu je stanovao neko vrijeme Jul. Hühn pa nam jedna slika pokazuje njegovu gospođu sa drugima damama onoga doba na užini pod velikim drvetima iza iličke kuće. Na žalost je pod kraj ovoga doba nadograđena otmjena kuća Stankovićeva u nezgrapnu trokatnicu, kako i danas stoji.

Za razvoj je grada osudna godina 1866., kad se svečano proslavila 300 godišnjica Nikole Zrinjskoga, gdje je odlično sudjelovalo »Kolo«. Već je g. 1860. bio stvoren odbor za podignuće spomenika banu Jelačiću pod predsjedanjem barona Jos. Neustädtera, 22. X. 1861. učinjen je prvi ugovor sa Antunom Fernkornom, koji je tek nadopunom od 2. XII. 1864. postao obvezatan. Na tom se ugovoru čitaju potpisi: Fernkornov, pa Nauma Mallina, Neustädtera, Price, Adolfa Hudovskog, Vukotinovića, Šupljikca, Anastasa Popovića i Frigana (V. »Morgenblatt« 1929. br. 352). Za sam spomenik imao je Fernkorn dobiti 36.000 forinta, a napose se trebalo sabrati velika svota za podnožje iz domaćega granita, pa se u

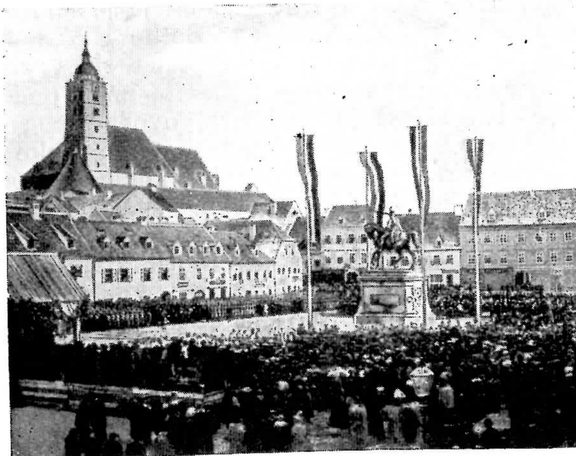
Zagreb 1864. Jelačićev trg bez spomenika. Stankovićeva kuća dvokatnica. Sprijeda od 1855. Manduševac

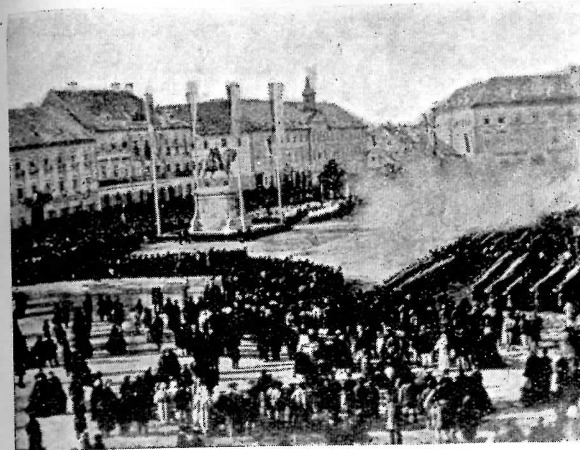

Zagreb 1864. Svečano polaganje temeljnog kamena za Jelačićev spomenik. Risarija Zalderova

Zagreb 17. XII. 1866. Na Harmici. Otkriće spomenika bana Jelačića

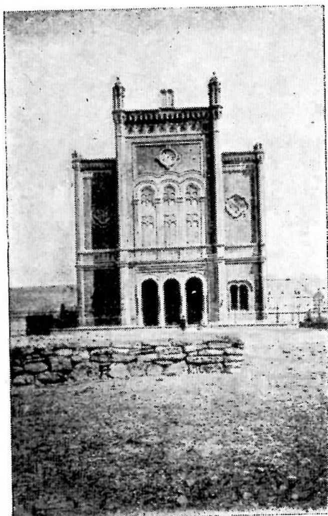

Zagreb 17. XII. 1866. Na Harmici. Otkriće spomenika bana Jelačića

Zagreb 1892. Potok Medvešćak teče sadašnjom Tkalčićevom ulicom; tu je danas od g. 1898. široka cesta

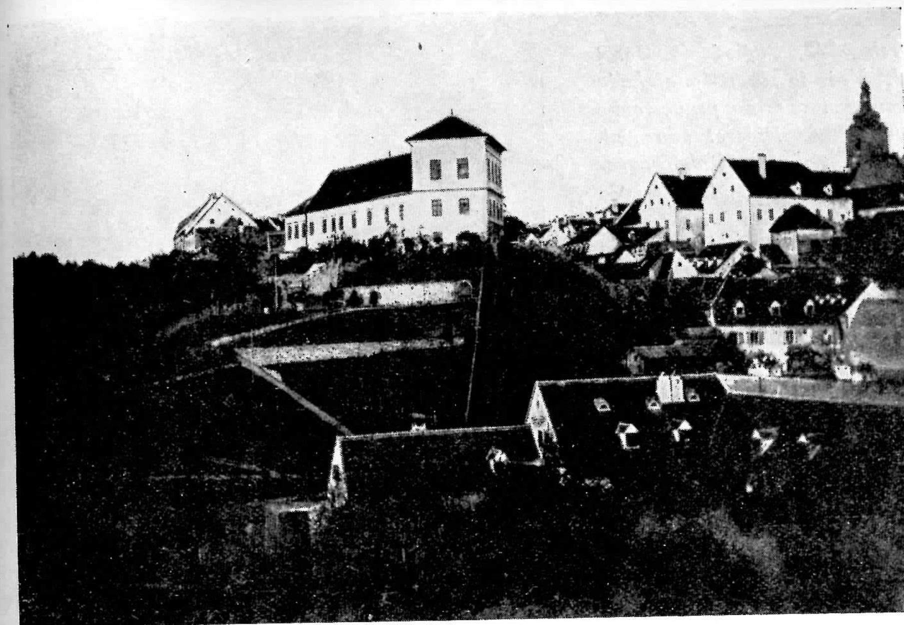
»Naše gore listu« od 1864. tuži, da presporo dolaze prilozi. Konačno je došlo do polaganja temeljnoga kamena uz veliku slavu, koju nam je savremeni nacrt slikara Zalder sačuvao, a 17. XII. 1866. otkriven je svečano spomenik banu nesretniku. Teško bi možda već slijedeće godine došlo do postavljanja toga spomenika. Još da pregledamo u kratko, što se zbilo s Jelačićevim trgom u ovo šezdesetpet godina koje su prohujile od dana postavljenja spomenika. Te se godine zaključilo otvorenje spojne ulice sa tadašnjim sajmištem, koje je dobilo ime Zrinjskoga trga. Na sjevernoj su stajale one kućice, mimo kojih je pokojni ban polazio na vječni počinak, koje smo još mi stariji svi vidjeli, a vlasnici su im tada bili: Koller, Weigelhofer, Fuchs, Popović, Dizdar, Gavella, Schwarz, Antolković, Baumgärtner, Alth i Arko. Iza ovih je kućica tekao još dugo

Zagreb 1866./1867. Židovski tempel u sadašnjoj Praškoj ulici (sagradio Fr. Klein). Pred hramom s ovu stranu ceste kamenje za gradnju Bettelheimove kuće

Medvešćak, preko kojega je u Splavnici i Bakačevoj ulici vodio drveni most. Gradsko je zastupstvo zamišljalo, da se tu izgrade tek tri četiri velike palače, ali su istom poslije potresa Baumgärtner i Wasserthal sagradili veliku kuću po nacrtima Ruperta Melkusa, tako, da se je građevni pravac za nekoliko metara k jugu spustio. Bilo je obrečeno, da će to zemljište dobiti svi besplatno od grada, koji kuće do g. 1884. izgrade. Prvi je dovršio kuću Pongratz (po nacrtima Bollèovim g. 1884., danas vlast. »Assicur. Generali«), drugi 1888/9. Gavella, i tako je ostalo do početka XX. stoljeća. Tada nastaje (1903.) kuća Radova, pa Kolmarova (Hönigsberg i Deutsch), a kada su se naši delegati vraćali iz Budim-Pešte iz borbe protiv protupravne Kossuthove željezničarske pragmatike 1907. dovršavala se Popovićeva zgrada (Benedik i Baranyay). Dakle 27 godina poslije potresa! Južna se strana brže izgradila: 1871. sagradila je Štedionica današnju Singerovu kuću, a poslije potresa sagradio je Priester nasuprot novu kuću, koja je kasnije pregrađena za Jugoslavensku banku. Susjedna Živkovićeva prijeđe u svojinu Hertmanovu, koji ju je nedavno pregradio; na mjesto one neoromanske Hinterhoberove kuće sagradi 1910. Nikola Ćuk, nasljednik Ilije Guteše s Markova Trga, novu kuću, uz onu, što je 1872. sagrađena (Jul. Berić). Obje Felbingerove stajale su i nadalje: kuća Pavla Hatza, željezara i načelnika Zagreba pade g 1928., da odstupi mjesto Hotelu Milinov, tako da je jedina Felbingerova kuća, danas vlastništvo Priesterovo, ostala stotinu godina. Najdulje se održala zapadna fronta: tu je sve ostalo do novoga doba. Na uglu Jurišićeve ulice stajala je zgrada, koja ulicu gotovo zatvarala, ta je vlastništvo Polakovo tek 1898. porušena, kad je sagrađen novi »Hotel k trim gavranom« u Jurišićevoj ulici. Tu je nastala — progutavši i susjednu kuću — zgrada Elsa-fluid doma, koja je sada nakon 25 godina temeljito pregrađena. Tako sada ne ulazi Petrinjska ulica lijevkom na Jelačićev trg, već ulazi u Jurišićevu ulicu. Sada padaju stare kuće nekada Concilia, Stuper, Canjuga, a doskora će se i tu sasvim promijeniti lice grada.

U to se doba počima izgrađivati spojna ulica sa Zrinjskim trgom, gdje je Franjo Klein sagradio 1866./7. židovski hram s troškom od 120.000

G. 1861. Pogled na sadašnji kralj. dvor u Zagrebu. Još nema parka oko dvorca; na desno se spušta stari gradski zid prema onim starim kućama, koje su g. 1865 zamijenjene novogradnjom u Mesničkoj ulici. Foto: J. Hühn.

for., lijepu građevinu, koja se danas dakako gubi utisnuta u kuće, dok je osamljena vrlo povoljno djelovala. Do g. 1878. bila je ta cijela ulica izgrađena.

Ponosni Zrinjski Trg, nekada oranica Pirkova, kasnije Novi trg, a od 1866. Zrinjski Trg — bio je do g. 1870. pravo sajmište, vulgo fihplac. Iz onih dana s početka šezdesetih godina sačuvala se do danas kuća na uglu Nikolićeve ulice, gdje je danas ljekarna, svojina pekara Halma, pa i ta je dakako u doba secesije pregrađena i nadograđena. U Nikolićevoj ulici nije do nje bilo nikakovih kuća, a na suprotnoj je strani, gdje je od 1900. podignut Reininghausov »Marijin Dvor«, stajala je stara pivara, kasnije krčma Dimlingerova. Ovuda se prilazilo do toga sajmišta. Uz Halma stojala je na zapadnoj strani velika prizemna zgrada u ključ: žandarska kasarna, dalje su bili vrtovi, kuća željezara Weigelhofera, pa opet vrtovi Jeršić, Potz, Hermann, Taitl. Na južnoj je strani bilo šest parcela (439—443), koje su spadale Mikšiću (s kućom), Priesteru, Murgiću (s kućom), Čavraku, Iliću i Uzorincu. Na zapadnoj su strani bili do stare Petrinjske vojarne, koja je jednim krilom sezala do Zrinjskoga Trga, vrtovi, gdje tek u 80-tim godinama nastaju kuće Kulmer i Marjanović, dok je kasarnsko krilo izgrađeno tek 1904./5. u zgradu Hipotekarne banke. Nasuprot, na uglu Gjorgjićeve ulice stajala je kuća Dobronićeva, do nje vrt baštinika Antolkovića gdje je 1906. sagrađena dvokatnica Antolkovićeva. Na susjednom zemljištu sagrađena 1877./8. po nacrtima Grahorovima palača sudbenoga stola, (fasadu načinio gradački arhitekt Leuff) s troškom od 156.000 for., a mjesto susjedne Mudrovčićeve kuće izgradila je zemlja tek 1893. zgradu kotarskoga suda. Na sjeveru bili su

Zagreb 1872. Pogled na Donji grad. Već je sagrađena kuća Siebenscheinova, do pravoslavne crkve još su kućerci (do god. 1897.), u pozadini lijevo ogromna kuća Kukovićeva, kroz decenije utočište siromašnih činovničkih familija. U pozadini desno još su jablanovi (stajali su do g. 1898.)

vrtovi i Zachovo vinotočje, te jedna kuća, tada u posjedu žandarskog pukovnika Ljubinkovića. Možemo sebi predstaviti, kako je izgledao trg u doba, kad se tu pekao glasoviti Rauchov vol za vrijeme instalacije. kako je tu bilo, kad su cirkusi podavali publici umjetničke užitke. A još hodaju ljudi, koji su to doživjeli.

G. 1875. poče se uređivati južni dio. Rečeno je, kako se odmah nakon osnutka Akademije tražila za nju dostojna palača, pa se načinili planovi za pregradnju staroga Amadeovoga teatra, kasnije magjaronskoga kasina u Demetrovoj ulici. Nu budući to nije odgovaralo, pomišljalo se na gradnju nove palače, pa je Schmidt načinio nacrt za palaču tamo do realke na Griču. To su željeli i Strossmayer i Rački, a toplo je zagovarao Kršnjavi, tada još privrženik Strossmayerov. Već je sam smještaj palače na Griču nemoguć, a Schmidtova osnova do zla boga rđava. Nu tadašnje je gradsko zastupstvo, ma da je bilo isprva sklono, da ispuni biskupovu želju, odredilo, da se Akademija ima graditi na Zrinjskom Trgu, pa je u decembru 1875. kupilo svih spomenutih šest parcela s kućama na južnoj strani Zrinjskoga Trga za 43.059 for., dalo kuće porušiti, te predalo zemljište za gradilište Akademiji. Strossmajer se tužio na taj »vele tužan i sramotan zaključak« (15. I. 1876. iz Rima), pisao je načelniku Vončini, ali tu je zastupstvo pokazalo i dalji pogled i više umjetničko shvaćanje, pa je po novom, daleko boljem nacrtu Schmidtovom sagrađena tamo Akademija, s troškom od 240.000 for. do g. 1879., a za opravak poslije potresa potrošeno je još 14.000 for. To je ubrzalo izgradnju Zrinjskoga Trga. Na zapadu nastadoše dvije kuće R. Patriarcha, kuća Sollarova, Medakovićeva, i Metela barona Ožegovića (kavana »Zagreb«), na uglu novootvorene Berislavićeve ulice dr. Magjarević, a uz njega podiže palaču Drago baron Vraniczany. Na sjevernoj strani sagradiše kuće: Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Cecilija Schweinburg i konte Buratti, pa je tako trg bio izgrađen, kad se je potresao Zagreb. Fotografija te godine pokazuje Akademiju kao posljednju kuću tadašnjega Zagreba, dok je od starih kućeraka stajala još tren Mikšićeva kućica, gdje će za dvije godine graditi baron Ljudevit Vraniczany svoju palaču, današnji »Seljački dom«. Za uređenje je trga stekao zasluge načelnik Czekuš, komu je zastupstvo u lipnju 1870. dopustilo za prve radove 29.569 for., a nastavio je rad načelnik Pavao Hatz.

Ogledamo li se u drugim dijelovima Donjega grada naći ćemo velikih promjena do kraja ovoga razdoblja. Na sadašnjem Trgu Kralja Aleksandra (nekada Sajmištu, pa Sveučilišnom i Wilsonovom trgu) sagradio je

1878. Primjer arhitekture tih godina. Zgrada Hrv. slav. Gospodarskog društva u Zagrebu (stoji i danas nadograđena na Trgu Kralja Aleksandra, sada šumarsko - gospodarski fakultet sveučilišta). Sagradio Fr. Klein

Franjo Klein prvu znatniju zgradu Gospodarskog društva g. 1878., koja je do danas zadržala svoju vrijednost. Gundulićevu ulicu našli smo još 1864. u zametku, a sada je postala prava ulica, gdje je industrijalac Sachs sagradio niz kuća, a među ovima i onu na uglu Samostanske, gdje se odigrala 1883. scena sa skidanjem dvojezičnih grbova. Glazbeni je zavod podigao tu 1875/6. svoju prvu zgradu, a milosrdnice svoju veliku školsku zgradu 1877. U Kukovićevoj, sada Ulici Kraljice Marije, podigao je topolovački vlastelin Mirko Kuković ogromnu zgradu, da ublaži donekle stambenu bijedu, koja je zavladala napose od vremena, kad je 1869. organizirana zemaljska vlada u Zagrebu. Sam inicijator te gradnje nije doživio njeno dokončanje, ali što je ona bila za ono doba, pokazuje najbolje možda jedina sačuvana fotografija iz g. 1872.; danas davno zastarjela kuća, odlučila je znatno sudbinu onoga dijela grada. Na današnjem Preradovićevom Trgu diže stari Siebenschein veliku zgradu, za onda na periferiji grada 1871. Na tom su trgu stajale uz pravoslavnu crkvu redom kućice do Samostanske ulice, jedan je dio nestao već davno, druge su otkupljene i porušene istom 1897., kad se počelo pripremati gradilište za palaču Prve Hrvatske Štedionice. Još 1866. nema traga Draškovićevoj ulici, ali do kraja ovoga razdoblja već se najveći dio izgradio, da konačni razvitak započme nakon preloženja Medvešćaka.

Preostaje još, da razgledamo po Kaptolu i s njim vezanim dijelovima grada. Još će dugo teći starim koritom Medvešćak i njegov prastari odvojak Mlinski Gat, koji je tjerao mlinove na Potoku, što i danas preudešeni postoje. Malo je neugodan bio Medvešćak, ali slikovit: mostići vode preko potoka, zarubljenoga mjestimice drvećem. Krvavi je most bio od davnine presvođen. U Skalinskoj je ulici nestalo »Štengica«, onoga prolaza kroz uvijek svijetiljkom rasvijetljenu kućicu, nestalo je i uzanoga prolaza do Opatovine; tu je nasuprot trgovine »K sedam zviezda«, nekada svojina Anastasa Popovića, jednoga od utemeljitelja I. Hrvatske Štedionice, dugogodišnjega predsjednika trgovačke gomore, porijeklom Grka, sagrađena kuća, u kojoj je dugo godina postojala Pučka kuhinja, dobrotvorna institucija zagrebačkog »Društva Čovječnosti«, što ga je još g. 1846. osnovao Jacques Eppstein, pa je reorganizirano g. 1857. Ta je kuhinja postojala od 1875. do 1919., kad je »Prehrana« preuzela njenu funkciju.

Kaptol je svoju osebujnu fizijonomiju zadržao do nedavne prošlosti onako, kako je to još fotografija od g. 1864. pokazivala. Na sjeveru su bila vrata, odstranjena početkom sedamdesetih godina, dok je južnih, Bakačevih već prije 1862. nestalo. Tada je okoliš dobio drugi izgled: kuće su preinačene, napose na desno kuća Fellnera, nekadašnjega tvorničara igraćih karata, gdje je kasnije Hagenauer imao kroz godine svoju trgovinu. Do nje je stajala kuća Ane Šek, a uz nju krasna kuća Antonije Rober (kasnije Hermine Rober). Tu je kuću sagradio Felbinger za »dvorskoga« biskupa Alagovića. Vanredno skladna građevina sa stubištem izvana na Kaptolskoj strani. Tako je Bakačeva ulica ostala tjesnac do g. 1899., kad je 10. IV. počelo rušenje tih kuća. Usred trga, koji je bio doista posve zatvoren trg, stajala je prekrasna kaptolska vijećnica od g. 1660., zgrada jedinstvena u Zagrebu, odlična formama i svojim slikarijama izvana. Fotografu Standlu i putopiscu Charlesu Yriartu, koji ju je narisao u djelu »Bosnie et Herzegovine« (Paris 1876.) imamo da zahvalimo, da nam je njena slika ostala sačuvana, pa ju je kasnija umjetnost u svojim djelima obnovila. Nu tko želi čuti mišljenje onoga doba o toj zgradi, neka prolista »Vienac« od g. 1876. Upravo su sve zlo, sve pogrde na nju sasuli! Kuriju kod sjevernih vrata kupila je 1875. općina, te je tu — nakon desetgodišnjega razmišljanja — podigla 1876. svoju prvu pučkoškolsku zgradu za 42.176 for., koja nadograđena i izgrađena i danas tamo postoji. Inače su stajale tamo tek same stare kurije, poslovnom svijetu nije tamo bilo mjesta.

Starac je Haulik kupio Fernkornov kip sv. Jurja za svoj mili Maksimir g. 1867., još je dvije godine uživao tamo, ali 1869. morade i on poći s ovoga svijeta. Nasljednikom mu postade na žalost svega hrvatstva Magjar Joszef Mihalovits iz Torde, koji je kasnije »u počast Hrvata« dobio i kardinalski klobuk. Osjećao je, da je tu posve tuđ, zatražio dapače sam premještaj iz Zagreba g. 1872., ali je po želji magjarske vlade morao kao njen eksponent ostati tu do kraja života 1891. Mora se priznati, da je mogao biti i daleko neskloniji Hrvatima. U to je doba nastao živ pokret i za »restauracijom« zagrebačke katedrale, a na žalost je najviše doprinio toj i takvoj »restauraciji« biskup Strossmayer, koji je opetovano pisao o katedrali, takovim načinom, da se pokazalo, da je u njega vanredno velika volja za stvaranjem, ali daleko osjećaj prave umjetnosti. To su, dakako, odmah zlorabili ljudi kojima bi bila sveta dužnost, da korigiraju krive nazore biskupove, ali oni toga ne učiniše, jedno iz veoma prozirnih motiva, a drugo, jer su bili — ma da su se izdavali za umjetnike, daleko od svake umjetnosti. Tko je god vidio onu divnu katedralu, urešenu upravo nekim nadljudskim sjajem, urešenu radom generacija kroz stoljeća, neće je nikada zaboraviti, kako je ni ja ne zaboravljam, ma da sam je vidio kao dijete. Pa se mora zapanjiti, kad pročita n. pr. ovake riječi biskupove: »Ja pako najodlučnije tvrdim, da u cijeloj stolnoj crkvi zagrebačkoj dan danas niti jedne jedine stvari ne ima, koja bi slogu crkvenom odgovarala ili inače vrijedna bila, da se uzdrži«. Ili ovo: »O p ć e j e m n i j e n j e u Z a g r e b u, da su oltari glavni u pobočnih lađah lijepi i da bi na svaki način vrijedno bilo zadržati ih. Ja posve protivno mislim, da ti oltari upravo ne vrijede... Podulje sam se vremena desio pred jednim i drugim oltarom, nebi li te izvanredne ljepote opazio, ali ih nikako opaziti ne mogoh, već se opetovano uvjerih, da svijet ob onom najviše govori, o čemu najmanje razumuje...« I tako dalje. A već davno vidi svatko i po fragmentima, da su to bila remekdjela, kakova se u svoj Evropi rijetko nalaze, da, dijelom

Zagrebačka katedrala prije 1880. (prije potresa). Najljepša između svih poznatih fotografija. Ističe se neobičan sklad svih ovih prikazanih zdanja sa svim dijelovima, koji opet čine jedinstvenu cjelinu.

i ne nalaze. Vidi se, da je ono »opće mnijenje u Zagrebu« bilo ispravno, a nije bilo samo u Zagrebu, već eto skromni pop Novak veselo vozi oltar iz katedrale u Križevce, veleći, da svaka lijepa stvar svakamo pristaje! Ali ljudi kova Schmidt-Bollé-ova, koji su svoju tobožnju »umjetnost« razvikali i proturali čak do naših dana, turali je i onda, kad je sav svijet prestao s onako barbarskim radom, namitali su se kao apsolutni čuvari umjetnosti, a posljedica je bila onaka restauracija sv. Marka, koji je prvi pao žrtvom, pa katedrale, Marije Bitrice, iločke, križevačke crkve itd., u kratko svega, do česa su doprli. Naši domaći graditelji onoga doba nisu sigurno bili lošiji ni u čemu, kako nam i danas njihovi radovi svjedoče, a pok. Lacko Mrazović napisao je prigodom prve umjetničko-obrtničke izložbe g. 1879., koja se održala u novosagrađenoj palači bar. Dragana Vraniczanija: »Ali nam se čini, da bi n. pr. osnove za gradnje na našem centralnom groblju kao i za druge naumljene gradnje glavnoga nam grada mogle slobodno i bez bojazni stati uz osnove Schmidtove i Bolléove«. (»Vienac« 1879. 831). Ali Bollé je našao u Isi Kršnjavom tada odlučnoga branića, koji je dapače u preporuku onih jadnih kuća br. 5 i 5a u Novoj Vesi napisao u »Viencu« od g. 1881. članak: »Kuće gotskoga sloga u Zagrebu«. Pa zar je čudo, da je poslije potresa stara kurija na Kaptolu preko puta katedrale zamijenjena onom crvenom nakaradom, koju je Lunaček dobro okrstio pastoratom. Ti ljudi nisu imali ni truna osjećaja za ljepote prave arhitekture, nisu vidjeli skladnost tih jakih linija, kako nam ih pokazuju prekrasne fotografije Hühnove, napose ona iz g. 1861., gdje se vidi stara katedrala iz Vlaške ulice, a na trgu pred njom stoji još onaj vitki spomenik kuge, koji je 1878. odstranjen. Nego tu neka te same slike govore i

svoju osudu izreknu. Najbijednije je, da su ti ljudi nastavili haračenje još daleko u drugo vrijeme, kad se je posvuda s tim utamanjivanjem prestalo, a kad se je digao glas, da se barem kule pred crkvom na molbu kaptola ne sruše, tada među imenima potpisivača onoga protesta, koji je čak Khuena sklonio, da je rušenje zabranio, nije bilo ni jednoga od onih, koji bi tu prvi biti morali. Tek kada se počelo s izgradnjom posljednjega dijela programa Schmidt-Bolléova nakon odstranjenja Bakačeve kule, onda je i vlast vidjela svu tu nemoguću grdobu, te je pred 22 godine dalju izradbu zabranila, a do danas se nije našao način, kako bi se taj užas, taj najdostojniji spomenik Schmidt-Bolléov popravio.

Nadbiskup Mihalović htio je saslušati i mnijenje drugih o naumljenom velikom poslu, pa je pozvao Sebastijana Brunnera, opata, kog je dapače učinio kanonikom svoga kaptola (Ivši Tkalčiću nije dopustio, da primi crveni pojas od Strossmayera, jer da »rado pije«!), da poda svoje mišljenje o naumljenoj restauraciji. Taj je izvještaj sačuvan u kaptolskom arhivu pod br. 209-1873., pa makar je i on za nekakovo »regotiziranje«, opet preporuča čuvanje vrijednoga, napose oltara, koji da su prekrasni, pa se i drugdje u gotičkim crkvama n. pr. u Luzernu ostavljaju. Veli među ostalim: da bi trebalo da se hoće Westminsterska opatija ili Sta. Croce restaurirati, da bi trebalo na stotine nestilskih komada izbaciti. Pa je tu, kao kod svake restauracije crkvi nuždan obzir, te se mora sa spomenicima, vezanim s narodnosnim osjećajem, kao što su grobni spomenici i zapisi, oprezno postupati i respektirati ih.

Nu to sve nije pomoglo. Schmidt je 1875. načinio svoje sasvim šablonske nacrte za tobožnju restauraciju, ali je ipak još mnogo toga ostavio: logično krovište, spoj sa dvorom, dapače i onaj veliki otpornjak od dvora do crkve. I na rođendan Franje Josipa 18 kolovoza 1878. poče to veliko djelo s velikim pompom, te se nastavilo s radom do 9. XI. 1880., kad je veliki potres došao u pomoć gospodi »restauratorima«. Dakako, naivno bi bilo i pomisliti, da bi ovakovi meštri mogli pravu umjetnost prošlosti poznati i braniti, na pravi put upućivati: sada istom dobiše slobodne ruke za svoj rad. O potresnim danima govoriti će kasniji dio ove studije, ali ovdje ću već sada u kratko spomenuti, što ovamo spada, da se na taj bijedni posao više i ne vratim. U katedrali se srušio sasvim nevaljali svod nad svetištem, loša kasnija radnja, koja bi se i onako morala srušiti. Srušila se u desnom pobočnom brodu glavne lađe postrance kamena prečka, koja je probila čak i grobnicu nekadašnjega koraliste Wiesnera. Rasklimao se toranj, naročito u gornjim partijama, a stubišta, što ih je kod svetišta Bollé već dogradio, pomakla su se u osi. Nema sumnje, velike štete, ali ni ove nisu daleko opravdale t. zv. restauratorski postupak. Taj je u glavnom sastojao: iz novogradnje svoda u svetištu, pojačanju dvaju pilova, odstranjenja obih lijepih empora i hodnika, koji je dvor spajao s crkvom, odstranjenja dviju polukružnih kapela, novogradnje krovišta, tornjeva, zabata, kojih nikada nije tamo bilo, iz novogradnje sakristije, dopune fijala, pregradnje pročelja, izgradnje novoga portala mjesto staroga Vinkovićevoga, što ga je Schmidt ostavio. U kopiji su obnovljena kanonička sjedala, svetište je povišeno (dapače dvaput, jer je prvi puta ispalo previsoko), sagrađeno je novo pjevalište, učinjen novi izlaz, otvoreni dijelom zazidani prozori, uništene sve grobnice, čak i biskupska, tako, da danas nitko ne zna ni gdje je Haulik pokopan. Stari mramorni pločnik izmijenjen je pločicama klinkera. Sve je staro pokućtvo izbačeno, izbačeni su i svi stari oltari (osim malih dvaju), koji su premješteni na drugo mjesto), od tih 18

G. 1861. Pogled na staru katedralu iz Vlaške ulice. Na l. spomenik kuge, srušen 1878. Izvrsna fotografija Jul. Hühna.

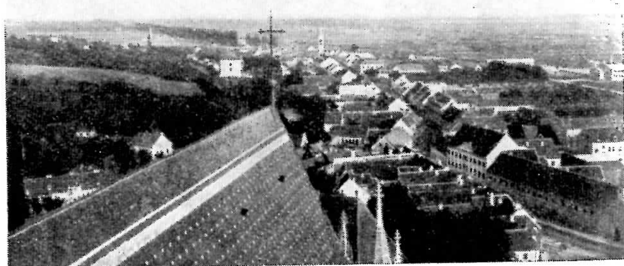
oltara bila su dva remekdjela prve vrsti, rađeni koncem XVII. stoljeća u Zagrebu, dok je dvanajst drugih spadalo među vrlo dobre radnje od kamena (među njima djela Robbina!), izbacane su gotovo sve grobne ploče kanonika, među kojima je bilo ljudi prezaslužnih i za crkvu i za narod. K tomu je nestalo divne patine, pa je sve otučeno novim alatom izvana i iznutra. Konačno je porušena Bakačeva kula (tobože radi trošnosti, a jedva su je razvalili, pa kamen odvozili za regulaciju Save), knjižnica biskupa Mikulića, te spojne stijene sa Vrhovčevim vratima. Po tom se vidi, da je tu nastala gotovo posvemašnja novogradnja: lijepo, staro, majstorski klesano kamenje, leži na rpi uz crkvu do dana današnjega. Za vrijeme opravaka služila se misa u crkvi sv. Marije, a g. 1895. iznova se počima služba u sada novoj katedrali. Izvana je crkva tek g. 1899. dovršena, do manjih radova.

Tako se utrošio rad kroz 22 godine, utrošio silan novac, a sam je Iso Kršnjavi, koji je morao mnoge bolléovske grijehe na sebe preuzeti, priznao, da je rad taj bio kud i kamo previše puristički. Stara se katedrala nalazi u muzejima, u slikama naših umjetnika, u nekoliko starih fotografija, a danas služi u modelima kao izvrstna reklama domišljatim trgovcima, koji time privlače na hiljade publike!

G. je Shauff otkrio u Beču kod nekog antikvara prekrasnu Standlovu fotografiju od 16. XI. 1866., po svoj prilici jedini sačuvani eksemplar. Prikazuje pogled sa stare katedrale, od koje se vidi još stari krov, prema

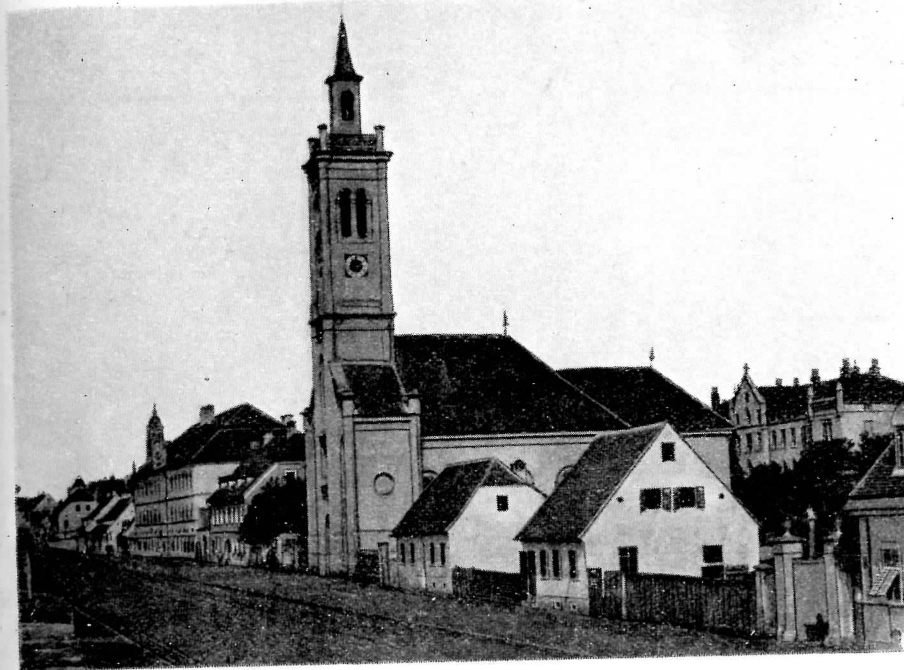
Zagreb 1866. Pogled sa tornja stare katedrale prema Maksimiru. Vlaška ulica sa spomenikom kuge, u pozadini drvored jablanova nedaleko crkve sv. Petra. Na desno u pozadini tada nova klaonica (iz 1861.). Foto Standl.

Zagreb 1890. s istog mjesta, sa tornja katedrale u gradnji. Na desno: izgrađena nova jašiona. Još stoje jablanovi na cesti u Maksimir. Foto: Mühlbauer

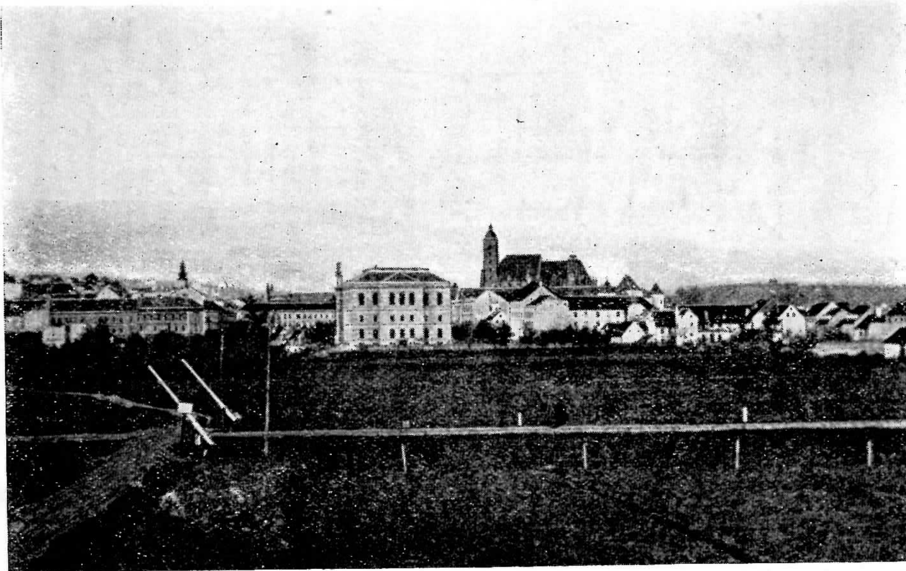
Zagreb 1928. snimak sa tornja katedrale. Novi Zagreb protegnuo se do Maksimira. Nekadašnji orfanotrofij ima već dva kata. Sprijeda zgrada sada već likvidirane Slavenske Banke na uglu prema Ribnjaku, Vlaškoj i Draškovićevoj ulici

1861. Iz staroga Zagreba. Vlaška ulica g. 1861. sa crkvom sv. Petra. Slika pokazuje najjače razliku vremenâ u poredbi sa sadašnjošću. Lijevo u pozadini toranj katedrale iza vojn. bolnice, toranj crkve sv. Petra sa starim završetkom. Na desno novogradnja posadne bolnice u t. zv. neoromanskom slogu (danas preinačeno). Foto: J. Hühn.

Vlaškoj ulici tamo do Maksimira. Još se vidi drevni drvored od jablanova, vidi se orfanatrofij u prijašnjem stanju, još stoji kugin spomenik u Vlaškoj ulici. Daleko je na desno u poljima nova za onda klaonica. S iste je točke učinjena snimka i godine 1890., gdje se već zapažaju velike promjene, ali još teče stari Medvešćak svojim koritom, Draškovićeva ulica skreće već prema jugu sa tri kuće, drvenim se mostom prelazilo preko Medvešćaka u Jurišićevoj ulici, orfanatrofij je već nadozidan, otraga se vidi nova jašiona. A prispodobiš li s ovima današnji snimak s tornja katedrale, ne treba ni riječi više potrošiti za prikaz o neočekivanom razvitku grada Zagreba od onda do danas.

God. 1878. dobio je Zagreb **novi način označivanja kuća**, ne kao dosada po popisnim brojevima (što je silno otešćavalo orijentaciju, jer bi dvije susjedne kuće imale često posve razdaleke brojeve), već po uputnim brojevima, kako to gradu pripada. Tom su prilikom izmijenjena 22 imena, a 26 je ulica dobilo nov naziv. Tom je prilikom izdalo gradsko poglavarstvo »Novu Numeraciju Kuća«, djelo veoma pomno izrađeno sa oznakom vlasnika svake kuće, pa se lako pregleda mijena posjednika prispodobivši to s popisom od g. 1864., učinjenim za katastarsko snimanje. Konačno treba spomenuti i **novo centralno groblje**, na kojem je 3. II. 1876. prvi pokopan Miroslav Singer, učitelj gimnastike »Hrv. Sokola«, a 24. XI. 1928. našla je kao 100.000 mrtvac pokoj Marta Štern. Stara su groblja redom napuštena: Jurjevsko 30. IV. 1876., Rokovo

1880. Pogled na Zagreb s mjesta gdje danas stoji glavni kolodvor. Stara katedrala, na desno Petrinjska ulica, sprijeda u sredini zgrada Jugoslavenske Akademije. Vidi se i sjeverna strana nekadašnje Kukovićeve ulice (sadašnje Ulice Kraljice Marije)

2. VI. 1877., groblje sv. Tome 9. II. 1879., Vojničko 10. IX. 1879., sv. Petra 7. II. 1879., dva židovska groblja: podno sv. Roka 6. III. 1877., drugo kod Petrove ulice 14. VII. 1878. i groblje za pravoslavne, tamo gdje je danas »Dom zanatlijskog i pomoćničkog društva« 29. VIII. 1877.

U ovom je razdoblju od Jelačića do Coroninija, pa od Šokčevića do Pejacsevicha Zagreb proživio veoma teška vremena, proživio apsolutizam, proživio sve šikane nevjerovatno besmislene politike, koja je za konačni cilj postavila utamanjenje svih tekovina narodnih. Francuski topovi kod Solferina donose dah slobode, nestaje cilindara, padaju grbovi, sele tuđinci, a spremni domaći sinovi daju se na posao, kako već davno nisu vedro radili. Redomice se stvaraju institucije, koje će se u buduće bujno razviti, posvuda su postavljeni čvrsti temelji, tako da će se moći odhrvati i elementarnim nezgodama, i svim onim gotovo suludim atentatima vlastodržaca kroz decenije. Pa to je i bila zamisao bana Ivana Mažuranića, koji je uvijek naglašivao, da je teže stečeno sačuvati od samoga sticanja. Nitko više nije mogao onemogućiti napretka gradu Zagrebu, koji je dosegao već 30.000 stanovnika. A kada je Ivan Mažuranić, koji je uvijek volio šutiti, još jednom progovorio, mogao je mirno kazati, da vjeruje u prošlost, sadašnjost i budućnost Hrvatske (a po tom i Zagreba).

III. Zagreb od g. 1880. do g. 1903.

Razdoblje od dvadeset i tri godine ne znači mnogo ni u životu pojedinca čovjeka, a još je manje znatno u životu pojedinih naroda. No ipak može i tako razmjerno neznatni broj godina sa svojim događajima biti od presudnoga utjecaja na razvitak naroda, pa i cijeloga svijeta, a dakako i pojedinih gradova. Među takove važne pripravne epohe valja ubrojiti ovo razdoblje, koje ne čini ni četvrt stoljeća, a svijet se s temelja izmijenio. Svatko će znati, zašto završujem »Knjigu o starom Zagrebu« baš godinom 1903., t. j. onom godinom, kad je slomljena najteža navala na egzistenciju narodnu, kad su nove sile došle iz redova mladosti na bojište, i kada je jasno postalo, da će nasilna vladavina obnevidjelih vlastodržaca i još kratkovidnijih njihovih slugana, političara, doživjeti nevidjeni, posvemašnji slom. Dok je diplomacija, navikla na svoje zastarjele šablonske metode i bezvrijedne kodekse, radila i dalje po tim za njih sakrosanktnim formulama, prezirući suvereno narodnosne pokrete, umišljena, da ona može i mora biti vodilja narodnih masa, koje su stale i svojom glavom misliti i nove puteve tražiti, ta je diplomacija baš ono stvorila, što je htjela zapriječiti: strahovitu konflagraciju svijetova i propast svojih država, pa je konačno dovela cijeli svijet do onoga bijednoga stanja, u kojem se danas nalazi. I baš je zato morala propasti Austrougarska monarhija, koja se zvana redovno i »habsburška monarhija«. Ona je jedina nosila u tom nazivu države kao familijarne svojine signaturu potpune zastarjelosti najfeudalnijega minuloga doba, a sav je njezin napor bio taj, da svoje građane zadrži i dalje kao »podanike«, vulgo robove i kmetove, pa da novim osvajanjem steče nove »podanike«. Zato je i mogao baš g. 1880. javno zapitati Gladstone, neka mu se pokaže ma i jedna točka na kugli zemaljskoj, gdje je ta familijarna habsburška monarhija ma i najmanje dobro učinila. Ta posve omatorjela država nije kroz šezdesetak godina mogla razumjeti, da je došlo doba, kad se Balkan iz nutrinje svoje na novo formira; nije osjetila, da njena

Gornja slika izrezak fotografije E. Kastiane iz god. 1888. Stolna se crkva pregrađuje, iza akademije sagrađen kemički laboratorij, na lijevo palača Vranicanijeva (danas Hrv. Seljački Dom). Ostalo polja prama jugu, gdje je od 1892. kolodvor državnih željeznica.

mrtvačka košćata ruka te formacije ne može zaustaviti, ali je ipak slutila, da odande dolazi njena propast. To najbolje dokazuju nevjerovatno plitki i drzoviti memorandumi i ekspozeji Conrada von Hötzendorfa, koji apodiktički traži posvemašnje uništenje i Srbije i Crne Gore, — g. 1915. — u času, kad se bojna sreća prividno trenutačno nasmijala. Ta je stara avet poslala svoje hrvatske regimente, hrvatske i srpske generale, da joj osvoje Bosnu. A kako je sebi ona tu okupaciju zamišljala, pokazuje izjava Andrassyjeva, da će on Bosnu zauzeti sa dvije bande vojne muzike; baš tako nekako, kao kad je drugi »veliki državnik« Tisza na početku prošloga rata izjavljivao, da pohod austro-ugarske vojske u Srbiju ne znači drugo no pohod patrole u krčmu gdje ima pijane čeljadi. Dakako, da se par dana kasnije — malo prekasno — ta izjava demantovala. Ali je već bila naštampana! Pa zar je čudo, da ta Austrija nije mogla u Bosni učiniti drugo van posagraditi strateške ceste i željeznice, paradne hotele i kolodvore, a nije mogla ukloniti, ma ni ublažiti kmetstvo. Odmah iza obavljena posla otjerala je i Filipovića i Jovanovića, da ustupe mjesta Nijemcima. Ona Austrija, koja nije imala snage, da riješi pitanje pripojenja Dalmacije, koje se kroz decenije najsvečanije obećavalo, ona, tobožnja čuvarica historijskih tradicija, dala je štampati (ubrzo zabašureno) djelo, u kojem njen činovnik predlaže, da se Dioklecijanova palača pretvori u kamenolom! S mržnjom je došla, mržnju je i prezir sijala, i propala je od mržnje. I po nadljudskoj je logici morala doći propast iz Bosne. Tu je morao prvi hitac pasti, a na to je »veliki državnik« Tisza smogao glasovitu izjavu: »Dragi je Bog tako odredio, mi moramo za svaku odredbu biti zahvalni«!

I nad ovim dijelom mojega rada, koji obuhvaća te dvadeset i tri godine stoji naslov: »Knjiga o starom Zagrebu«. Znadem, da to nije sasvim opravdano, jer stari Zagreb može taj naslov nositi tamo do devedesetih godina prošloga stoljeća, kad još postoje ostaci onoga nekako patrijarhalnoga doba, recimo dotle, dok još stoji stari zvonik stare katedrale. A od onda se svijet počima sav mijenjati, pa tad niče već novi Zagreb. No priklopit ću tu i onih daljih trinajst godina XX. stoljeća, da se nekako prikaz zaokruži s onim časom, kad Khuen ostavlja Hrvatsku nakon dvadeset godina banovanja, zapravo »pacifikovanja«. Ostavio ju je u buri, goroj no je bila u onaj čas, kad mu je na svoju nesreću kralj povjerio zadaću »umirenja« ili bolje umrtvenja Hrvatske.

Valja sada zagledati u doba, koje je stvorilo u osnovci sve, što je kasnijoj epohi, u kojoj mi živimo danas omogućilo opstanak, kad se pučanstvo razmnožilo neočekivanom progresijom, kad su se stvorili novi milijunski gradovi od gradova srednje veličine, tako, da je Evropa svojom prenapučenošću stigla, gotovo i prestigla drevnu Kinu sa njenom legendarnom prenapučenošću. Pa da se omogući egzistencija bezbrojnih milijuna potražile su napredne zemlje spas u napuštanju pretežite agrikulture, prepuštajući tu formu privrede manjim »nižim« državama i državicama. Gvožđe, stroj je pozvan, da u najsavršenijim formama omogući rad i zaradu milijunima, da stvori i izgradi nov stalež, sa novim zadacima, radnički stalež, koji će se prividjati gospodarem stroja, a možda će zapravo postati njegovim helotom, koji će svojom gvozdenom nemilosrdnošću davati rada i zarade dotle, dok se ne razvije do gigantske veličine, pa će izvrći ruglu vjeru ljudi, da je u radu spas, stvorit će milijunske vojske nezaposlenih, stvorit će nerješive probleme i donijeti očaj nebrojenim milijunima. Tako je konačno radio i radi svaki rob, kad

je postao gospodarom. I kao simbol tog novoga gvozdenoga doba diže se 1889. Eiffelov toranj u Parizu, baš te godine, kad je naš mali Zagreb podigao svoj željezni tornjić na Sljemenu. I još bi se sve nevolje nekako ublažile, da je Evropa ostala jedini tako organizovani kontinent svijeta, ona Evropa, koja je uvijek podavala osnovne zasade za unapređenje svega ljudskoga rada i napretka, a podavat će ih i dalje unatoč sviju jadikovki o propasti njene kulture. Tek ih ona više sama ne izrađuje i ne izgrađuje: neumornim pionirskim radom njenih najboljih istraživača prikučuje se i Azija i Afrika i Australija, da o Americi i ne govorim, koja sve evropske tečevine u osnovici preuzima i odmah u gigantskim razmjerima izvodi. Ta u to doba se dižu prvi neboderi Amerike, da postanu u slijedećim decenijima uzorom Evropi. A što smo mi znali o Japanu, sve je to bila zbrka zastarjelih vijesti, sve nekakvi kurijoziteti, dok se na kraj stoljeća ne pokaza, da je mali Japan potpuno preuzeo sve, što je Evropa stvarala i stvorila. Uz svoj stari Japan našla je Evropa sebe, pa tada svemoćni car njemački vikne svijetu na svoj teaterski način bolno i zabrinuto: »Voelker Europas, wahret euere heiligsten Güter!«, dok nam drugi, kojem se kruna spremala, a nije bila suđena, Franjo Ferdinand javlja prvi o potpunoj spremi i posve modernom uređenju japanske vojske, kako je to spoznao na svom bolesničkom putovanju oko svijeta. I za kratak čas mrvi mali Japan silnu Rusiju, zadavajući slavenstvu neprebolnu ranu, stupa u red svjetskih velevlasti... Istok je pobijedio Evropu njenim vlastitim oružjem, pa se tada počima formirati tješnja veza država cijele zemaljske kugle.

Bezbrojni izumi i otkrića na svim poljima spremaju se u tom razdoblju, da s temelja izmijene način života u skoroj budućnosti, da izmijene što više i osjećaj prostora i vremena. Tu se stvara auto, koji će smanjiti udaljenosti prostora: od prvih uspjelih pokusa tamo u sedamdesetim godinama dolaze prvi Benzovi i Daimlerovi strojevi u g. 1883. Već se g. 1894. sprema prva izložba automobila u Parizu, 1894. prva trka u Francuskoj, a tamo oko g. 1900. sav je rad dovršen, te ostaje samo zadatak usavršenja, koji je ispunjen u daljih tridesetak godina tako, da je to prevozno sredstvo preobrazilo i ljudski rad i ljudski život. A uporedo se ostvaruje i pradavni san ljudstva: lijet zrakom postaje nakon pokusa Lilienthalovih i Maximovih u g. 1890.—1894. sve više realnost, tako da će nakon braće Wright, Santos Dumonta, Farmana i Delagrangea Bleriot moći 25. VII. 1909. već preletjeti Kanal. Uporedo se usavršuje upravljivi zrakoplov: još se g. 1904. diže nad Zagrebom »Turul«, da nam ostavi dragocjene snimke grada, pa da poleti kud ga zračna struja ponese, a četvrt stoljeća kasnije leti upravljivi zrakoplov oko svijeta gotovo precizijom brzovlaka. Sa par desetaka pretplatnika počima u osamdesetim godinama u Zagrebu djelovati telefon, da u sadašnjosti segne do preko osam tisuća brojeva. Edisonov fonograf 1877., a deset godina kasnije stvara se Berlinerov gramofon, 1895. eto već prvoga kinematografa. Sve to djeluje neizmjerno na dušu i tijelo nove generacije, unosi nemir u svijet, goni sve patrijarhalno mrtvilo. A čarobna će sila elektrike doskora izgubiti svoj čar, pa će prodrijeti i u gradove i u sela, da donese novo svjetlo i nove pokretne snage. Već je 1879. konstruirana prva upotrebljiva žarulja, već na Berlinskoj izložbi g. 1879. vozi mala električna željeznica, pa će tu električnu lokomotivu Amerika usavršiti i poslati natrag u Evropu, gdje će ne samo promet u gradovima, preuzeti, već će istiskivati pomalo obične parne strojeve i omogućiti postanak nebrojenih novih strojeva, daleko od svake

centrale. No kakogod su ti izumi, koje današnjica upotrebljava kao nešto skroz obično, djelovali na početku, daleko su potresnije djelovala na dušu čovjeka dva otkrića one epohe, koja su otvorila pogled u nenaslućeni svijet, pa su odmah ostavila uvjerenje, da je tu početak nečega velikoga i silnoga, što će još stoljeća ljudima duh zaokupljati. Današnja generacija ne može ni osjetiti, što smo mi, čeda onoga minuloga patrijarhalnoga doba oćutili, kad su osvanule prve Roentgenove snimke 1895. ili kad je nakon Becquerelova otkrića čudnih svojstava urana uspjelo supruzima Curie, da otkriju u g. 1898. radij. Sve, što je dalje urađeno samo je posljedica onih otkrića, koje su elementarnom snagom poljuljala i onakve temeljne zasade znanosti, koje su do tada bile sakrosanktne. I tu se stvara nemir i uzbuna, i taj je nemir i ta je uzbuna bivala na svim područjima sve jača i jača, tako da se je potreba nove orijentacije počela pri kraju stoljeća sve silnije osjećati, pogotovo, kad je istodobno težak ekonomski položaj u svijetu tražio elementarnom snagom, da ekonomska pitanja dođu u prvi red, a sve drugo stupi u pozadinu kao sekundarne važnosti. I nekako je posve prirodno, da se je baš u to rastrgano i dezorijentirano doba pojavio čovjek, koji je u svojim djelima pokušao odrediti bit i položaj čovjeka ne mareći za prividno ustaljene dogme dotadašnjega poretka. Kao malo tko potresao je Nijemac Friedrih Nietzsche svojim ispretrganim djelima, od kojih je najvažnije »Also sprach Zarathustra« (1883.—1891.) cijelim bivstvom ljudi onoga doba. On je sa svojim napuštanjem dobra i zla, istine i varke, sa tezom volje za vlašću kao temeljem svega ljudskoga rada i nastojanja, sa određenjem dvostrukoga morala, gospodara i roba, s otklonom svake samilosti, sa uzvišenjem »nadčovjeka« i svim svojim drugim zasadama formulirao saglasno mišljenje velike većine svijeta svoga vremena. Pa ma da je sam u ludilu umro g. 1900, njegove su zamisli provađane. Pa i danas ne samo da nije domro, već se opet javlja nakon sloma svoga naroda u tek nebitno izmijenjenom obliku. A što to znači napose za odnošaj nijemstva prema slavenstvu, koje je nekada onako svijetli um kao što je bio Theodor Mommsen najoporije pogrdio, kad i danas najozbiljniji njemački učenjaci u godini 1930. javljaju i svojem narodu i svijetu, da je naziv Slaven identičan sa Sklaven, robovi. Uzaludna su bila sva, pa i najodrješitija odbijanja Nietzsche-ovih zasada, jer praksa pokazuje uza sve prividne uspjehe protivnih smjerova, da se ni ljudi ni takozvani vođe naroda, imali oni kakov mu drago naziv, nikako nisu promijenili. Pa nije čudo, da je za misaona čovjeka postao život teretom, koji se snosi, jer se mora snositi — dok se može. I što je taj moral gospodara, koji dakako Nijemci za sebe u prvom redu svojataju, značio za život države kao Austrije, gdje je dvije trećine Slavena moralo živjeti u zajednici s Nijemcima i Magjarima, kojima je nijemstvo privremeno povjerilo dio zadatka skučavanja slovenstva prema svom »Herrenmoralu«, to pokazuje najočitije ovo razdoblje od g. 1880., pa dalje preko silnoga rata, koji je još donekle počeo kao rat, kao junačka borba naroda, a svršio pukim cikloniziranjem vojska i ljudi poput stjenica. A da se opravda priroda čovječja kao priroda grabežljive zvijeri bez ikakove maske, osvanuše tada i silni vlakovi sa napisima: »Kais. Deutsche Beutezüge«. Tako je dušu čovjeka pod kraj XIX. stoljeća zaokupila kao mora težina i beznadnost Nietzscheovih misli, a niti je tada ruska književnost sa svojom dubinom i nemilosrdnim cijepanjem i donošenjem tajna iz dubina ljudske biti, niti je mrka nordijska knjiga, a niti Zolin realizam donio vedrine u duševni život na prekretnici novoga stoljeća.

Pregledamo li letimično događaje onih decenija, koji su se ticale Austro-Ugarske, pa po tom i Hrvatske i Zagreba, vidi se, da je glavna briga, da se pošto poto sačuva dualistička forma ove države, kao jedina moguća i spasonosna, a to znači dalju borbu protiv Slavenstva u državi i izvan nje. Takova se država nije smjela da uplete u novo formiranje Balkana, ne da pomogne već da to spriječi ili barem otešča, pa da barem nešto sebi prigrabi. To je bilo jasno i bistrijim ljudima onoga doba, a historija im je misli odobrila, te pokazala, da je Austrougarska bila kud i kamo teži bolesnik od onoga na Bosporu, kog su šaljivi listovi tako često u slikama donosili. Pa i ispravno je bilo, što su obje despotije zajedno propale; tek je bolesnik sa Bospora pokazao daleko više vitaliteta od države apostolskog jerusolimskoga kralja u Beču. Strah pred Rusijom i utakmica s njome na Balkanu upravlja djelovanjem Austrije: g. 1879. sklapa ona s Njemačkom savez protiv Rusije, što dakako Njemačku ništa ne priječi, da g. 1887. sklopi s Rusijom t. zv. »Rückversicherungsvertrag«, o kojem Austrija dakako nije smjela ništa znati! Sastanak u Skierniewicama g. 1884. zbližava na čas te susjedne države, ali već je g. 1888. rat s Rusijom bio tako blizu, da su svi listovi onih dana donosili slike presumptivnih vojskovođa, pa je tek u posljednji čas rat zapriječen. Na Balkanu Austrija napadno traži sklonost novih država: bez oklijevanja priznaje g. 1882. kraljevinu Srbiju, g. 1885. »spašava« je nakon poraza kod Slivnice i Pirota, da bi je uzmogla učiniti vazalnom državom. Prividno joj to i uspijeva za kralja Milana, koji u Beču umire, a u ranu zoru prati njegov lijes na kolodvor Franjo Josip, da tek poslije toga primi odaslanika novoga kralja, koji ga moli, da ocu ne iskaže vladarske počasti. Kad se g. 1887. doturao na bugarski prijestol austro-ugarski husarski oberlajtnant knez Ferdinand Koburški, car ga je austrijski prvi primio i priznao. Te godine stvoren — već g. 1882. pripravljeni — trojni savez Njemačke, Italije i Austrougarske, koji je onda u g. 1891. 1902. pa 1907. do 1914. produljen, a koliko je škodio baš hrvatskim krajevima i koliko je vrijedio konačno za samu Austriju, to je pokazala historija. U Dalmaciji bila je ta jadna Austroungarija talijanskija od same Italije!

U god. 1888. zbio se i onaj događaj, koji je za nas napose bio od velike važnosti, ali radi glasa i položaja aktera dobio svjetsko značenje. 27. VII. 1888. slavio je ruski narod u Kijevu 900 godišnjicu pokrštenja, a Strossmayer, taj najveći tadašnji pobornik združenja kršćanskih crkvi, nije htio propustiti zgode, da barem brzojavno ne čestita ruskom narodu na toj slavi, ma da su odnošaji tada između Austrije i Rusije bili silno zategnuti. 12. rujna već je Franjo Josip u Bjelovaru kod zaključaka velikih manevara i kod primanja svećenstva okosio se na Strossmayera: ». . . Sie waren nicht bei Sinnen« a biskup odgovori: »Majestät, mein Gewissen ist rein!«. Kako je to u svijetu odjeknulo, pokazalo se u komentarima svjetske štampe, a da se nije uspjelo s daljnim represalijama protiv biskupa — (tek je došlo do sekvestrovanje biskupskih šuma u Djakovu), to se mora pripisati moćnim utjecajima onih, koji su znali cijeniti rad biskupa, što je pred tadašnjih deset godina onako sjajno govorio na vatikanskom koncilu.

U lipnju 1888. (10. VI.) prije citiranog događaja boravio je nasljednik prestolja Rudolf u Zagrebu, gdje se našao tobože zato, da položi temeljni kamen — kasarni, koja je do 1918. nosila njegovo ime. Svakako je svrha puta bila skroz druga, — biskup se Strossmayer na polasku u

Zagreb razbolio... — Još sada slušam, kako Rudolf stojeći do svoje žene Stefanije i nadvojvode Otona, muca ono par hrvatskih riječi u počast svoga oca, udarajući po temeljnom kamenu kasarne čekićem, koji se čuva danas u muzeju grada Zagreba kao spomen na jedinoga eventualnoga vladara Habsburgovca, koji je barem pokušao govoriti jezikom svoga naroda. Par mjeseci kasnije snađe Austrougarsku težak udes: 30. januara svrši Rudolf život u Mayerlingu, a do dana današnjega nitko ne zna istine o toj tragediji. A možda je i bolje tako, da se ne sazna istina u svoj svojoj strahoti. Svi su narodi monarkije iskreno žalili za nesretnim kraljevićem, jer su svi očekivali od njega spas od staračke vladavine, a nesreća je htjela, da se to zbilo baš u ono doba, kad su počele nicati ideje novoga vremena, tražeći ostvarenje onoga, što se nije dalo izvesti senilnim mozgovima, koji su se kretali još u vremenu od prije četrdesetosme.

Događaji u svijetu slabo su našli odjeka u tadašnjoj Austriji, koja je bila neprestano zabavljena svojim domaćim brigama, napose vječitim nasrtajima na dualističko uređenje države. Magjari nisu dakako ni trena prestajali svojim radom: baš je g. 1889. uspjelo, da je nestalo onoga »ces. kralj.«, pa je zamijenjeno sa »ces. i kralj.«, a g. 1889. otkriven je u Aradu spomenik onim magjarskim generalima revolucijonarne vojske, koje je — njih trinaestoricu — dao smaknuti taj isti Franjo Josip. A eto, još za njegove vladavine postadoše oni »narodni mučenici«, pa će svatko, tko ima osjećaj pravičnosti priznati, da je tu ispunjen zahtjev vječne pravde.

Zapravo je sva briga monarhije bila od uvijek Rusija i balkansko pitanje. Značajno je, da je uza sve perturbacije imala monarhija od 1881. do početka svjetskoga rata samo četiri ministra vanjskih poslova: 1881. do 1895. baruna Gustava Kalnokya 1895.—1906. grofa Agenora Goluchowskoga, 1906.—1912. grofa Lexu Aehrenthala, i od 1912. grofa Leopolda Berchtolda. Potajni pakt s kraljem Milanom od 16. VI. 1881. olakšao je Austriji rad na Balkanu, a s Rusijom se našao uvijek nekakov modus vivendi, da, i nakon 1891., kad je došlo do sudbonosnoga saveza s Francuskom. 1897. uzvratio je Franjo Josip ruskom caru posjet u Petrogradu baš u vrijeme, kad su nemiri na Kreti doveli do tursko-grčkog rata, koji je svršio kobno za Grke. Od god. 1895. nikako se ne može više Balkan smiriti. Tada počimaju četovanja u Makedoniji, koja se ne mogu nikako utišati ni sultanskim fermanima, ni ikakovim prividnim reformama, pa se još jednom 2. IX. 1903. (devetstotreće!) sastali vladari Rusije i Austrije u Mürzstegu, gdje je izrađen potanki plan za umirenje Makedonije, kako bi se zapriječilo to stalno ratovanje. Ali sve je to slabo koristilo: Balkan je pošao svojim putem, da sebi nađe nove mogućnosti egzistencije. Ta cijeli je svijet zahvatio nemir: Velika Britanija se obara na Bure, da ih g. 1900. svlada, a tek je svršio američko-španjolski rat, u kojem je Amerika dobila Filipine i stekla »samostalnost« za Kubu mirom u Parizu 15. II. 1898. Čak je i Kini opet jednom dodijala premoć bijele rase ,pa se podigla, da u t. zv. bokserskom ustanku ubije njemačkoga poslanika Kettelera i razori među ostalima i austrijsku ambasadu, na što je do u srce povrijeđena Evropa, bolje reći Kaiser Wilhelm, poslao u Kinu čete, sastavljene od četa sviju velevlasti pod vodstvom feldmaršala von Waldersee-a. Austrija je išla nekako nerado, i nije se baš previše isticala. Velika Britanija se znala odmah izvući ispod njemačke komande, a cijeli je svijet stajao zaprepašten, kad je car Nijemaca pri odlasku svojim četama držao glasoviti govor, u kojem je bilo jasno rečeno: »Gefangene werden nicht gemacht, Pardon wird nicht gegeben«! Kasnije se to dakako htjelo zabašuriti, dapače se s gramofonskih ploča ta izreka ispuštala. Ako još dodamo ovamo one teške probleme, što ih je rodila nagla industrijalizacija cijeloga svijeta s gotovo nerješivim radničkim problemima, ako se sjetimo, da se je preteča današnjeg finansijskog loma javljao već u god. 1898., ako se sjetimo, da se u Rusiji već tada rješavao problem apsolutizma ublaživanjem s atentatima, pa je prasak bombe od 13. III. 1881., kad je zaglavio Aleksandar II., te lom vlaka kod sela Borki 29. X. 1888., u kojem se vozio car Aleksandar III. zatutnjio po svem svijetu, najavljujući dolazak novoga, teškoga vremena. Da, konac XIX. stoljeća, pokazao je bjelodano dolazak novoga, doba, kako ga je književnost i umjetnost toga doba već jasno predskazala.

Podsjećajući na ove najmarkantnije događaje onih dvaju decenija, valja napose upozoriti na zadnju godinu, u kojoj ovaj prikaz ima da govori. To je ona najosudnija godina biljadu devetsto i treća! Vatra se na Balkanu razgorila, carevi se austrijanski i ruski sastaju u Mürzstegu, da traže mogućnost lokalizovanja požara. U Beogradu pada 11. juna 1903. dvadesetsedam godišnji kralj Aleksandar Obrenović s kraljicom od ruke zavjerenika oficira, a dan kasnije održala se ona tijelovska procesija u Zagrebu, gdje je samo masa dopremljene vojske zapriječila, da ban Khuen jednako ne svrši. U borbi za ugroženo jedinstvo svoje vojske izdaje Franjo Josip onu poznatu vojnu zapovijed u Chlopy-ju u Galiciji, koja je pokazala svu žestinu te borbe. Eduard VII. polazi na svoj osudni put u Pariz, da stvori onu vezu, koja će se u času nevolje za 11 godina kasnije pokazati spasonosnom za cijeli svijet. A što se u nas događalo, to je još suviše jasno u pamćenju sviju, koji su te godine proživjeli.

Tako se u tih dvadesetak godina mijenjao svijet i sve u njemu, a kakove su prilike u nas vladale u tom razdoblju, pa kako se naš Zagreb dalje razvijao pokazat će slijedeće stranice.

Kako se do g. 1880. razvijao Zagreb, kako je teško izlazio iz one sićušnosti, na koju je bio osuđen pod austrijanskom, a kasnije pod austrougarskom vladavinom, kako je unatoč svega baš u prijašnja tri decenija položio temelj svem svom i materijalnom i duhovnom životu, tako da taj razvoj nije ni neopisivo kratkovidna nasilna magjarska politika — jer Magjarska je sada dominantna u bivšoj državi — mogla zaustaviti, to će svakom biti jasno, tko pročita prijašnje izvode. Ja mislim, da se dalji razvoj ne može bolje predočiti nego prispodobom slike Zagreba iz god. 1880. i slike snimljene s istoga mjesta dvadeset godina kasnije. Broj je stanovnika iznosio 1880.: 29.218, g. 1890.: 38.742, a g. 1900.: 57.690 stanovnika, to jest, za dvadeset se godina broj žitelja gotovo podvostručio. Najjače je porasao broj stanovnika 1890.—1900. za 46.08%, a ne će glavni uzrok tomu porastu biti tek u preuređenju uprave i potrebi velikoga broja činovnika.

Okupacija je Bosne bila provedena, ona se je duboko usjekla u cijeli život Hrvatske-Slavonije, a Austrija, koja se tu ćutila nekako barem privremeno pobjednicom, nije trebala više da pogoduje Hrvatima i ban Mažuranić morao je otići, jer je ovoga posljednjega narodnoga čovjeka Beč postavio samo u očekivanju zapletaja na Balkanu. Sabor je hrvatski htio podati smjernicu za uređenje odnošaja Bosne i Hercegovine prema cijeloj državi, pa je i protiv volje Mažuranića u adresi na krunu spomenuo, da bi se »zadatak, koji je monarhija preuzela okupacijom Bosne i Hercegovine, mogao trajno samo onda osigurati, ako se ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi, kako bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovom državopravnom odnošaju naprama kraljevini Ugarskoj«. To je dakako bilo veoma neugodno

Grof Ladislav Pejacsevich Našički god. 1861. u krugu zastupnika magjarona, koji su s njim ostavili hrvatski sabor zbog 42. čl. 1861. (osnovka za nagodbu na hrvatskom temelju). Od god. 1880.—1888. ban hrvatski. Iz albuma, darovanog na uspomenu onog dana 13. VII. 1861. vođi unionista grofu Juliju Jankoviću.

čuti i Beču i Pešti, koji su Bosnu smatrali prostim plijenom, prolaznom štacijom za Solun, pa je hrvatski sabor dobio iz Beča i odgovor: »da je prekoračio svoju nadležnost, govoreći o Bosni i Hercegovini«. A kad je Mažuranić u siječnju 1880. zatražio sjedinjenje Krajine, koja je sada bila apsolutno suvišna, s materom zemljom, bude 21. veljače 1880. riješen banske časti i Ladislav grof Pejačević zasjede stolicu hrvatskih banova.

Ladislavu Pejačeviću (1824.—1901.) bilo je tada 56 godina, a sudjelovao je već odavna u javnom životu Hrvatske-Slavonije, a najviše za vrijeme sabora od g. 1861., u kojem je pripadao, dakako, staromagjaronskoj stranci, koja je otklonila zak. čl. 42., pa tražila realnu uniju s Ugarskom. Među onim zastupnicima, koji su 13. VII. 1861. ostavili s protestom sabornicu (da se ipak uskoro povrate) bio je i on, pa ga fotografija onoga doba pokazuje u krugu drugova disidenata: ta fotografija govori više od nekoliko ispisanih tabaka! Još je 13. VI. 1881. napisao Rački, da misli, »da Pejačević neće zadovoljiti ni najčednijim nadama... U politici pako, s kojom se ban sada isključivo bavi, uspjet će samo toliko, koliko budu Magjari dozvolili...« A tako je nekako i bilo. Njemu je dakako uspjelo, da je 27. II. 1880. uglavio s Magjarskom financijalnu nagodbu, za njega je izdao Franjo Josip manifest, s kojim se konačno združuje Krajina s Hrvatkom, tako da je od 18. III. 1880. prešla upravna vlast od Generalkomande na bana. Nu naziv bana »kavalira« vrlo je slabo zaslužio, dapače nikako, ako se pregleda njegov rad kroz tri godine banovanja. Za njega počimaju progoni političkih protivnika na samom sveučilištu: Kosta Vojnović i Fran Vrbanić bile su prve žrtve! Magjar Anton David, finansijalni ravnatelj u Zagrebu, otvorio je za njegova banovanja famoznu školu za financijalne činovnike 1. VI. 1880., tražeći znanje magjarskoga jezika i obećavajući promaknuće onima, koji taj jezik nauče. Ban nije baš ništa uradio protiv te drzovite i očite povrede nagodbe, već je dapače izjavio, »da on ne vidi u tome nikakove povrede zakona«. Zato je vođa narodne stranke Mate Mrazović tu stranku napustio i sa dvadesetak drugova osnovao »neodvisnu narodnu stranku«, te joj dao 16. IX. 1880. program. To su bili takozvani »obzoraši«, uz koje je pristajala većina inteligencije, a naročito svećenstvo.

Izbori su za bana Pejačevića provedeni u rujnu 1880., pa nisu bili no preludij kasnijih khuenovskih izbora, ništa drugo do sretstvo za maskiranje posvemašnjega apsolutizma plaštem parlamentarizma. Od 74 zastupnika (Krajina još nije slala svoje zastupnike) dobije narodna stranka 48; neodvisna 14, pravaši 9, samostalna srpska stranka dobi 2, a jedan je izabran kao divljak-opozicijanalac. Nekako se čudno snosi s kavalirštinom stav banov u izbornoj borbi protiv Mate Mrazovića, koji je dakako morao u Zagrebu podleći. Nu kod gradskih izbora u rujnu 1880. pobijedilo je građanstvo, što se neugodno dojmilo bana (istom je Khuenu uspjelo, da i u gradskom zastupstvu zavlada apsolustistički). Nego najmanje je Ladislav Pejačević zavrijedio pridjev kavalira u poznatoj aferi sa grbovima s magjarskim napisima u Zagrebu, a baš mu je taj pridjev i donijela. Ministar financija Szapary dao je nalog direktoru Davidu, da se dosadašnji zajednički grbovi s hrvatskim napisima zamijene s napisima u oba jezika, što se evidentno protivilo ne samo duhu već i samom slovu § 57. hrvatsko-ugarske nagodbe iz g. 1868. Da, ministar je javno u saboru izjavio, da je tu odredbu dao u sporazumu s banom Pejačevićem, a sam je ban tu tvrdnju tek mlako otklonio. Noviji dokumenti nisu govorili protiv izjave Szaparyjeve.

Antun je David dao još g. 1880. načiniti te grbove sa magjarskim i hrvatskim napisima, ali poradi odrješitoga držanja tadašnjega načelnika Mrazovića nije ih onda izvjesio. Ali 7. VIII. 1883. dao je na samu zgradu br. 7. u Gundulićevoj ulici, gdje je bio u kući Sachsovoj porezni ured i drugi finansijski uredi, pribiti šest protuzakonitih grbova, od kojih je onaj poreznoga ureda nosio napis: Kir. Adó Hivatal — Kr. porezni ured. Rezultat je bio, da je cijelo Zagorje, Karlovac, Senj i Novagradiška planula. Napose je u Zagorju zavladala prava buna, koju je tek vojska prigušila. 14. kolovoza 1883. bio pokušaj demonstracije, ali tek slijedećega dana 15. VIII. 1883. budu povodom nekog izleta vatrogasaca u okolicu Zagreba, u po bijela dana grbovi i u Gundulićevoj ulici i u Opatičkoj ulici strgnuti i pobacani. Uslijedile su poznate mjere: vojska pravi red, izdaju se policijski nalozi za održanje reda, vijeća se i u Zagrebu i u Beču i u Pešti. U Zagrebu su se sve stranke bez iznimke izjavile protiv ovakovoga surovoga izazivanja. Pejačević preda 23. VIII. 1883 demisiju, kad je bilo očito, da ni Beč ni Pešta neće da opozovu te povrede. Svi su tada bili uvjereni, da je i sam Franjo Josip uvidio svu drskost te provokacije, ali po želji kraljice Jelisave da su pobijedili i tu Magjari. I onda 4. rujna 1883. bude general Herman Ramberg imenovan komesarom, nakon što je Tisza izradio obustavu ustava. Prvu obustavu! 31. VIII. 1883. odmaglio je krišom noću Antun David iz Zagreba, našavši utočište pod klupom u vagonu, na kojem je kamenje porazbilo sve prozore. 7. IX. 1883. budu grbovi vojničkom silom uspostavljeni, da se tako sačuva prestige Magjara pri kršenju zakona. U Zagrebu je pri tim izgredima, koje je izvelo samo građanstvo uz pristanak sviju stranaka a za očuvanje zakona, nastradao životom jedini Luka Stiplošek, dvadesetgodišnji stolarski pomoćnik, kojem je u počast općina zagrebačka nazvala jednu ulicu njegovim imenom. A dvadeset se

Potres 1880. Misa na Jelačićevom Trgu 14. XII. 1880.

godina kasnije sve to gotovo sasvim jednako opetovalo, jer su isti uzroci donijeli iste posljedice.

Herman Ramberg (1820.—1899.) bio je sin podmaršala Gjure Ramberga, rođenoga Hanoveranca, čovjek velike kulture, u svakom slučaju na svom mjestu. On je svoj zadatak shvatio i ispunio tako, da je svak vidio, da tu nema nikakove osvetljivosti, što više: u ona tri mjeseca učinio je više dobra, no što bi drugi za cijeloga života. Podbana Živkovića, koji je navodno također pristao uz protuustavne grbove, tražeći samo, da se ta stvar izvrši u oportuno vrijeme, dao je umiroviti, a zadržao Ivana Vončinu, za kojeg je izjavio, da je jedini inteligentan činovnik kod vlade. Sam Rački veli 11. X. 1883. »Ako bi nas Magjari opet usrećili predjašnjom ustavnom slobodom, neka radije vlada i n t e l i g e n t a n i n e p r i s t r a n carski gjeneral«. No vlada je Rambergova bila kratka, jer su i u Beču i u Pešti dobro znali, da država nije kasarna, pa i najbolji general ne može no sasvim prolazno zamijeniti civilne upravljače, što dakako ne znači, da ovi u svakom slučaju moraju biti bolji. Nakon dugoga natezanja našao se tobožnji izlaz iz sasvim suvišno zapletene situacije tako, da su 16. X. 1883. uklonjeni oni protuzakoniti grbovi, pa nadomješteni grbovima bez ikakova napisa, što doduše također nije bilo ni ustavno ni pravično ,ali: Justitia, regnorum fundamentum! Pa nikako se nije smjelo pogaziti geslo austrijanske vladavine: »Mann soll die Voelker in woltemperierter Unzufriedenheit erhalten!«. 1. XII. 1883. riješen je Ramberg dužnosti komesara, a banom bude imenovan grof Karlo Khuen Héderváry. Danas nema više one kuće br. 7 u Gundulićevoj ulici; ta je srušena 1927. i podignuta na njenom mjestu lijepa palača Vasić.

Od sviju događaja, koji su u to vrijeme djelovali na dalji razvoj Zagreba, najvažniji je svakako p o t r e s, od 9. X. 1880. u 7 s. 33 min. 50 sek.

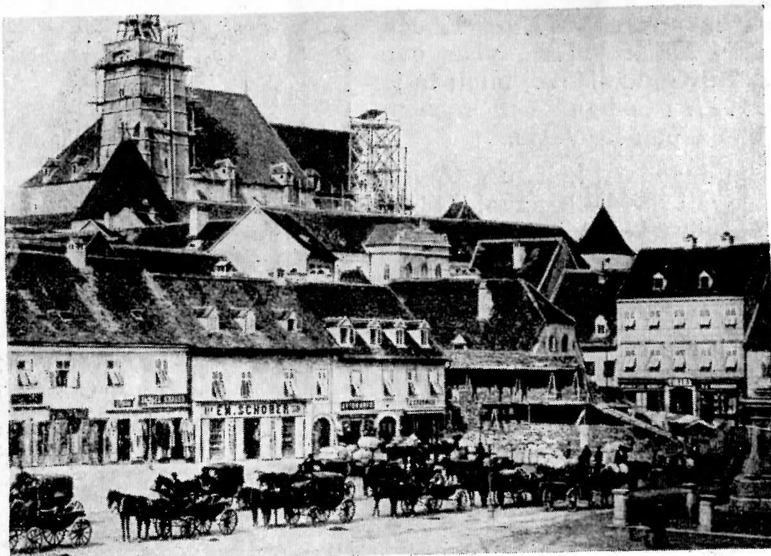

1880. Marovska ulica za doba potresa. Danas nema više ni jedne od ovih kuća osim one, kojoj je zid ispao!

Pogled na isti dio Marovske (sada Masarykove) ulice u god. 1929.

Danas, kad je već prošlo više od pedeset godina od toga dana, pa su već odavno sve štete popravljene, a mi smo već i na daleko jače nevolje priučeni, možemo mirno kazati, da je taj potres barem toliko Zagrebu koristio, koliko mu je škodio. Započeo je podzemnom tutnjavom, uslijedila dva okomita udarca, nastalo undulatorno gibanje, koje je završilo nakon 10 sekunada vibriranjem. Pravac je potresa išao od sjevero-sjevero-istoka prema jugo-jugo-zapadu. Rezultati dvogodišnjega ispitivanja priopćeni su u »Izvješću o zagrebačkom potresu«, što ga je napisao Josip Torbar, a izdala 1882. Jugoslavenska Akademija. Nepotrebno je navesti sve velike štete, koje su za onaj mali Zagreb bile dakako teške, tek spominjem, da je veoma oštećena bila Markova crkva, koja se baš tada restaurirala, no za čudo, na zvoniku se nisu nikakovi znakovi potresa opažali. Znatno je stradala i crkva sv. Katarine, pa zgrada vojnoga zapovjedništva, nekadašnji jezuitski samostan, gdje se je odmah jedan dio morao do kraja porušiti, a tornjić prema Jezuitskom trgu odstraniti. Realka, konvikt, sveučilišna zgrada (gornjogradska gimnazija), znatno su oštećene. Popov turen sav se raspuknuo, spomenici se na grobljima pomicali, neki dijelovi iskrivili, a na nekadašnjem portalu, kojim se ulazilo do crkve sv. Žavera okrenuo se kip Kristov na vršku za 45%, dok je lijeva figura zbačena, a desna ostala na svom mjestu. Kadetska škola u Novoj Vesi (danas vojni sud i zatvor) tako je bila oštećena, te se škola morala premjestiti u Karlovac, gdje je i ostala.Na Kaptolu oštećeno je sila kurija; kurija kanonika Ivana Mikovića morala se porušiti: tamo je sazidao Bollè svoju crvenu kuriju. Teško je stradala franjevačka crkva, kojoj su kasnije srušili zvo-

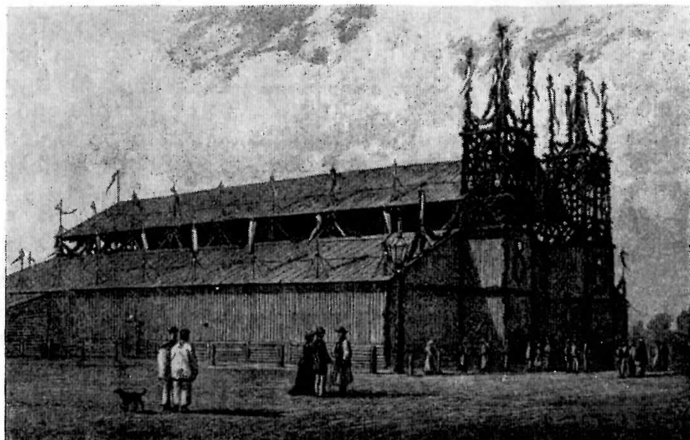

Zagreb, Jelačićev Trg 1882. Skida se kula s tornja katedrale, da se smjesti tamo osmerostrana zgradica. Sprijeda još stare kuće, dok se na uglu gradi nova Wasserthalova kuća, koja se pomiče od tadašnje građevne linije naprijed

nik, a veoma je jako bilo sjemenište skrhano. Kako je izgledalo u katedrali već sam prije spomenuo: srušio se loše građeni drugotni svod nad sanktuarom, spao je komad bolte u lađi i probio grob, a kako se je već prije s restauracijom započelo, izašli su iz osi gornji nadogradjeni dijelovi tornjića za stubište do sanktuara, dok su donji ostali netaknuti. U to je doba baš Franjo Rački čitao na pokrajnom oltaru misu, a kasniji kipar Rudolf Valdec mu je ministrirao. U »Obzoru« od 15. X. 1880. opisao je Rački izvrstno taj potres i svoje dojmove od onoga časa, kad započe strahotan žviždanj, pa lom svodova i mrak, povećan prašinom, tako, da se vidjelo gibanje crkvenih zidova i stupova posve sablasno. Na uglu Bakačeve i Vlaške ulica stajala je prastara ubožnica sa kapelom sv. Florijana uz lijepu kuću Pogorelčevu, pa su obje morali porušiti pioniri, koj su došli iz Ptuja. Vrlo je teško ruinirana Priesterova kuća na uglu nekadašnje ulice Marije Valerije (sada Praške) i Jelačićeva trga (tamo gdje je bila prije Hrvatska Eskomptna banka), tako da se i ona morala zamijeniti novogradnjom. Teško je stradala Keglevićeva kuća na uglu Frankapanske ulice (kamo se poslije preselila tiskara »Narodnih Novina« i gdje je ostala dok nije dovršena nova palača g. 1893.). Izvrsno su se održale najstarije kuće u Gornjem Gradu, građene većim dijelom na starim gradskim zidovima: u stanu u Visokoj ulici, gdje je pisac ovih redaka boravio, nije bilo ma ni najmanje pukotine u zidovima i svodovima. I novogradnje su razmjerno vrlo dobro pretrpjele potres; naročito one zgrade na Zrinjskom trgu, koje su tek pred kratko vrijeme bile dovršene: sa Vranicanijeve palače i sudbene zgrade popadale su atike i oštećeni su jače gornji spratovi, a jednako i novogradnja Prve Hrvatske Štedionice u Dugoj ulici, dok je zgrada Jugoslavenske Akademije, koja je baš dograđivana pretrpjela dosta štete. Nesreća je htjela, da se i dimnjak plinare srušio, pa je podavanje plina zapelo. Razumljiva je velika panika žitelja, pogotovo, kad se znade, da se je zemlja teško smirivala, ta do 24. IV. 1881 nabrojeno je u svem 185 potresa, od kojih je osmi dne 11. X. 1880. trajao 3 sekunde. Dvadesettreći 16. X. o ponoći zaljuljao je ponovno tlo Zagreba žestoko, a 10. XII. 1880. oko 3 h 24' u jutro zatreslo se onom žestinom, kao i 11. X. Kasniji su udarci i trešnje bile sve slabije. Kao centar potresa bio je kraj između Kraljeva Vrha, Zeline i Kašine, gdje se potres najkatastrofalnije primijetio. Ubijen je samo jedan čovjek odmah: litograf Stanić, ubio ga je dimnjak, kad se zarušio u Kačićevoj ulici, a dijete, koje je nosio ostade nepovrijeđeno. Nekoliko je ljudi u Zagrebu i okolici teško ranjeno, od ovih je bankovni činovnik Lavoslav Smetana doskora i umro. Građevna je šteta procijenjena u sva tri dijela grada sa dva milijuna, stopedeset i tri hiljade forinta, za ono doba veoma velika svota. Gradsko zastupstvo sa načelnikom Matijom Mrazivićem na čelu, učinilo je sve, da se što prije štete oprave i prezimljenje omogući. Najveći je gubitak pretrpjela Hrvatska poradi potresa time, što se August Šenoa, tada gradski senator, zadobavio pri pomaganju u onim teškim časovima bolesti, kojoj je 13. XII. 1881. u tek četrdesetitrećoj godini podlegao.

Sve u svemu: Zagreb je ipak imao razloga, da se pri misi na Jelačićevom trgu 13. X. 1880., koju je kardinal Mihalović u prisustvu bana i sviju odličnika odslužio, zahvali, da je i tako prošao! Što je trulo bilo, to je najviše stradalo, a već se slijedeće godine najveći dio šteta opravio i započela je nova era napretka i izgradnje, kako je prije Zagreb sigurno nije doživio. U to se doba snimilo mnogo fotografskih snimaka, od kojih su negativi do danas intaktno sačuvani, dok je vanjsko novinstvo donosilo sijaset krivih vijesti i još jadnijih slika, narisanih većinom samo po krivim vijestima, tako, da nemaju nikakove vrijednosti. A Mirko Bogović napisa 10. X. 1880. pjesmu o potresu: »... Rod bo ljudski kojno poput mrava — amo tamo trči, nemiruje, — I svedj nešto snuje i mudruje, — Misleć, za sve vijeke da uradi — Kad što lijepa, dobra gdje sagradi, — Pače sanja i o vječnoj slavi, — Koju mora rad da mu pribavi..., a potres to sve to uništava, To čovječe tašti ded' prosudi, — I ponešto bar čedniji ti budi!« Nu Zagrepčani su manje marili za čednost, već su uprli ruke, da uklone štete.... Zagreb je imao tada 1500 kuća za stanovanje) sa svim drugim zgradama, gdje se moglo stanovati bio je svega 1736 objekta za prebivanje.....

Hoću da podsjetim na jednu proslavu iz god. 1882., koja dostaje, da pokaže, kako su već tada g. 1882 štete bile opravljene, a blagodat zaboravi učinila je svoje. Predamnom leže fotografije onih dana, izvrsno sačuvane, kao da tome nije prošlo gotovo pol stoljeća, kad je »Kolo« proslavilo svoju dvadesetgodišnjicu. Ta Zagreb voli slaviti, mnogo je toga proslavio, ali malo će biti proslava, koje su tako iskreno proslavljene kao ova proslava našega i sada još najpopularnijega pjevačkoga društva, kad je i tu već velik broj novih društava snizio i umanjio čar za onda jedinoga društva. Ta je proslava značila u one dane daleko više od uobičajenih parada. 27 društava pod 25 barjaka skupilo se tada iz cijele Hrvatske i Slovenije u Zagrebu, gdje je na tadašnjem Sajmištu, za pravo već Sveučilištnom Trgu podignut bio Pjevački Hram, malo podalje od mjesta, gdje se 13 godina kasnije diglo novo kazalište. Na same duhove

Sveučilišni trg, Sajmište. Pjevački dom, sagrađen gotovo na mjestu sadašnjeg kazališta, nešto prema zgradi Gospodarskoga društva. Za proslavu dvadesetgodišnjice »Kola«, na kojoj je sudjelovalo 20 pjevačkih društava. Kasnije jašiona!

1882. 28. i 29. svibnja slavi se slava: Rački čita misu na Jelačićevom trgu skupljenim hrvatskim i slovenačkim pjevačima, pučka se svečanost održaje u Maksimiru, a slijedeći se dan ori iz grla od preko 500 pjevača u Hramu Zajčeva kantata: »Dolazak Hrvata«. Dr. Milan Makanec pozdravlja Slovence kao suborce, nudeći im ime hrvatsko, a dr.I. Tavčar, vodja slovenskoga Sokola, prihvaća, osjećajući, da je u borbi protiv otudjenja pjesma oružje, moćno kao nekad Orfejov pijev: «. . .pesem mogočno sredstvo, s katerim se omajajo potujčena in ponemčena srca da se odpro narodnemu mišljenju in narodni ljubezni!« Tu se spremalo na otpor protiv otuđivačke vladavine, tek nategnute prilike onih dana nisu omogućile pristup Srbima u to kolo. A sve se to zbiva ne pune dvije godine iza potresa, u onom ljetu, kad je izašla Smičiklasova Povijest Hrvatska, kad je Strossmayer 1. X. 1882 posvetio svoju katedralu u Djakovu, nastojeći da poda svom rodu spomenik za sva vremena. . . .

Carski komesar Herman barun Ramberg upravljao je zemljom ono tri mjeseca, ne mareći puno, da li je tko član opozicije ili nije: njegovo se pravično djelovanje najmanje sviđalo Madžarima, a pogotovo se nije sviđelo gospodinu ministru predsjedniku Tiszi Kálmanu, pa je odmah potražio ličnost zgodnu za »pacifikaciju« Hrvatske prema magjarskom shvatanju. Spominjali se svakojaki kandidati, među njima i barun Inkey iz Rasinje, ali na kobni dan 1. prosinca 1883. bude banom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije imenovan kobni Karlo grof Khuen-Hédervàry, da tu banuje i »pacificira« zemlju ravno dvadeset godina, pa da je ostavi u jednakoj, ako ne u gorjoj vatri. Dok ga je pri dolasku pozdravljala praznina ,na kojoj su prije stajale riječi: »Kir. ado hivatal«, na polasku mu svijetli napis: »Magy. kir. Államvasutak«. Od toga se vremena svijet s temelja promijenio. Kako je eto uskoro blizu trideset godina od njegova odlaska prošlo, možemo sada mirnije o svem suditi, ma da priznajemo, da je sve to tako u duše naše generacije usječeno, da se prividja kao da je to sve juče bilo. Za onih daljih 11 godina poslije njega do

Gundulićeva ulica sa (porušenom) zgradom poreznog ureda (četvrta od lijeva), gdje se odigralo skidanje magjarskih grbova 1883.

početka svjetskoga rata bio je cio niz banova, koji su više manje također sudjelovali na potkapanju monarkije, nu svakako je grof Khuen-Hedervary bio jedan od najvećih njenih grobara i kao ban hrvatski i kao kasniji magjarski ministar predsjednik. Treba se samo sjetiti, kako on 15. VII. 1885. šalje arhivara Miškatovića u Karlovac, da uzmogne iz zemaljskog arhiva odpremiti potajno one spise, koje je nekada Kukuljević preuzeo u Pešti, a po Bogu i pravu spadaju u Hrvatsku, jer sadržavaju samo spise hrvatskih loca credibilia. Kad je opozicija u saboru zatražila poradi te izdaje progon banov, ustaje Khuen i daje izjavu, da su spisi doista bili u posjedu Hrvatske, ali, da »on dvoji, dali je to bio pošten posjed«.) Kad je on to 5. X. 1888. izrekao digne se strahovita buka, a na bijegu iz dvorane spopade ga David Starčević, dok ga Josip Gržanić udari nogom u tur. I kad je stvar došla do suda bude svjedok dr. Grga Tuškan osuđen na gubitak doktorata i dvije godine tamnice, jer je posvjedočio punu istinu. Nato Franjo Josip, koji je u takovim slučajevima povređenoga autoriteta bio nepopustljiv, šalje Khuenu red željezne krune I. razreda 4. II. 1885. Dne 16. X. 1895. god. za vrijeme boravka Franje Josipa u Zagrebu, koji je došao, da dade svoje priznanje i blagoslov za Potemkinova sela što ih je Khuen u Zagrebu posagradio, kako bi se u svijetu pokazao njegov kulturni rad, djaci sveučilištarci pale magjarsku zastavu: djaci sele u aps, a Khuen, od g. 1891. vitez zlatnoga runa, ostaje! Još tragičnije svršava buna u Sjeničaku g. 1897 buna »in vexillum hungaricum,« gdje se svjetina do zla boga zapuštenoga sela dala na bestijalne čine, kad se samo pročulo, da se vješa magjarski barjak: na vješalima su svršili nekoji »krivci«, tek ne pravi! Sud u Gjuru presudom od 28. III. 1898. br. 1511. rješava zakupnika Khuenovoga imanja, koji je Khuena obijedio s prevare, Franko Potočnjak izdaje brošuru »Kako se drži prosti

lopov na banskoj stolici«, traži audijenciju kod Franje Josipa, ali je — ne dobiva! I tako dalje u beskonačnost: danas se ne zna, zašto se Khuen održao i tko ga je držao, jer sva njegova državnička vještina pokazuje se kao potpuna samovolja, izvađana u uvjerenju, da ga omogućuje najviša sila u državi. . .« Pa kad je konačno došla godina devetstotreća, pa je sva zemlja planula plamenom, tako da je i vojska (general Čanić) uskratila pomoć pri izvađanju daljih eksperimenata nakon totalnoga sloma dvadesetgodišnje »pacifikacije«, onda pada Khuen, ali pada prema gore: postaje magjarski ministar predsjednik, ma da su Magjari voljeli vidjeti psa u crkvi no Khuena kod sebe. Dakako, da je i kao magjarski ministar predsjednik uvijek po svojim odabranicima uplivisao i te kako na stvari u Hrvatskoj te na njega pada najveći dio odgovornosti za sve, što se kasnije zbivalo.

Grof Karlo Khuen Hédervary nije se ni u Hrvatskoj ni u Ugarskoj rodio, već u Austrijskoj Šleziji, u Freiwaldau-u g. 1849., a odgojen je u Nuštru na imanju svoga oca Antuna Khuen-Belassyja, c. kr. generala i viriliste hrvatskoga sabora. Pravo je učio na pravoslovnoj akademiji u Zagrebu i Gjuru, nakon što je gimnazijske nauke izučio privatno, a tek osmi razred u liceju u Pečuhu. Hédervary je predikat stekao s imanjem, koje je nekada pripadalo prastarom rodu toga imena (i naši knezovi Iločki bili su s njima u svojti!), a kad je taj rod domro g. 1680 pređe imanje i atribut na grofovsku familiju Viczay, pa kad je i ova izumrla pređe 1874. atribut na Khuena po srodstvu. Khuen se preseli u Gjur, oženi g. 1880. s Margitom groficom Teleki, nećakinjom Tisze Kálmana, tadašnjega svemoćnoga ministra, pa je g. 1881. bio veliki župan u Gjuru, a od 1. XII. 1883. ban hrvatski do 27. XI. 1903., kad postaje magjarski ministar predsjednik. Nu već 3. XII. pada prvi puta, a domala i drugi puta, pa vodstvo preuzima Stjepan Tisza, s kojim će g. 1910. »stvoriti« t. zv. narodnu stranku rada, da od 11. I. 1910. do 24. II. 1912. opet zasjedne na stolicu ministra predsjednika, pa je opet onda prepusti Stjepanu Tiszi. Khuen ostaje i dalje predsjednikom »stranke rada«, ali posljednje ga godine zadesi bolest na očima, pa je gotovo oslijepio. Kažu, da se tada najviše skretao sjećanjem na vremena svoga banovanja u Hrvatskoj. Umro je 16. II. 1918. pet dana poslije eks-sultana Abdul Hamida. Nije bilo suđeno, da doživi konačni raspad države, kojemu je i on dobrano pridonesao, što se baš danas i te kako jasno zapaža.

Djelovanje ovoga fatalnoga čovjeka u Hrvatskoj, koji se nije osjećao ni Hrvatom ni Magjarom, prije svega emisarom bečkoga dvora, djelovanje kroz dvadeset, a indirekte i trideset godina, tako je teško i tako osudno za cijeli razvoj Hrvatske, pa opet napose za razvoj Zagreba, da je potrebno, da se u bitnim crtama pregleda, dok možda jednom ne bude o tom vremenu napisana monografija. Današnja generacija jedva i razumije, što su značila ona vremena, kad je Khuen ovdje gotovo apsolutistički gospodario, a mogao je to, jer je znao, da su mu protivnici bez oružja, dok je za njim stajala sva sila i moć i Beča i Pešte. A domaće su mu naše nevolje taj sav njegov posao obilno olakšavale.

Imenovanje Khuenovo primljeno je u Hrvatskoj veoma neugodno, jer se jasno osjećalo, da je taj Tiszin rođak, koji nije imao nikakove veze sa hrvatskim saborom, tek komesar pod drugim imenom. A konačno: tako je i bilo! Događaji od g. 1883. pokazali su, da Magjari i ne smatraju svu nagodbu nego samo krpom papira, a njihov rad na pomagjarenju željeznica, koji je već odavna bio više no očit, samo je to potvrđivao, pa nije ni

kasnije pomogla ona glupa finta magjarskih »državnika« kao da su željeznice neko »privatno poduzeće magjarske države«. Tada je nestalo i posljednjega traga nekadašnjih iskrenih unionista, a stranke su se drukčije grupirale.

Promatrajući razvitak stranaka u Hrvatskoj do onoga vremena, kad Khuen uzima u ruke vladavinu zemlje od vremena, kad se je za Vakanovića g. 1872. unionistička stranka združila s tadašnjom »narodnom opozicijom« u »narodnu stranku« pod vodstvom Matije Mrazovića, a tek je nekolicina uz Milana Makanca povela opoziciju, pa do majskih izbora u g. 1906. kad je te stranke za uvijek nestalo, očito je, da je kroz cijelo to vrijeme ostalo nepromijenjeno ime stranke, dok se ona sama bitno izmijenila, da postala je prava protunarodna, posvuda omražena stranka, za kojom nije baš nitko ni jedne suze prolio. Kad je konačno Tomašić pozvao te narodnjake još jedared, pa su osvanuli u svojim staromodnim »salonrocima« nekako pogrbljeni u Zagrebu, okarakterisao je tadašnji »Agramer Tagblatt« tu čeljad u naslovu uvodnika: »Der Konvent der Gespenster«. A to je bila stranka, s kojom je Khuen kroz sve vrijeme gospodovao. Za najveću njenu masu vrijedilo je tek birokratsko nječko-austrijsko načelo: »Maul halten und weiterdienen«. Poslije g. 1878. diže se zdvojnom Kvaternikovom bunom u Rakovici onemogućena — stranka prava, ponajviše radom Primoraca, napose Erazma Barčića, te neumornom agitacijom Frana Folnegovića. Kad je pak Matija Mrazović poslije događaja s Davidovom školom istupio, te osnovao »neodvisnu narodnu stranku, kojoj je 16. IX. 1880. dao program, došlo je do izbora pod Pejačevićem g. 1881. U taj je sabor došlo g. 1883. poslije razvojačenja Krajine još 33 zastupnika, od njih 6 pravaša. To se dogodilo 19. XII. 1883., kad je već Khuen banovao.

Takove su bile prilike u tom času, a te se prilike nisu dakako Khuenu nikako povoljnima za izvedbu njegove misije pričinjale. Istina je, da on nije sa sobom donio neki gotovi program za svoje postupanje, jer je premalo poznavao hrvatske prilike, budući da je dosta posla imao u Gjuru. Isprva je marljivo zalazio k Vakanoviću, da se informira i potraži zgodan put, nu domala prestade, kad se uvjerio, da je on taj put našao. Koji je to put bio, to će se kasnije vidjeti.

Tako su došli i prvi Khuenovi izbori od g. 1884. Upro se Khuen, ali uprli se i pravaši, napose David Starčević i dr. Hinković, pa prodriješe u 25 kotareva. Od neodvišnjaka, vulgo »obzoraša« dođe njih 13, među njima Tade Smičiklas i Franjo Marković, pa još i tri opozicijona »divljaka«. Nezaboravan je dan, kad su se prvaci opozicije dovezli u cvijećem opsipanim kočijama u sabor. Ali Khuenu nije trebalo takovoga sabora, već mantiju za prikrivanje svoje apsolutističke vladavine, pa odmah počinje njegov »rad«, po kojem je svaki parlamentarizam postao pukom fikcijom. Tako kao u svako doba bezakonja: na sva se usta govori o radu, redu i zakonu, a gazi se sve, što se zgaziti dade: predsjednik sabora (Mirko Hrvat) tjera pravaške poslanike protuzakonito za 15 sjednica iz sabora, prihvaća se predlog mameluka Lončarića o isključivanju na 60 (!) sjednica, uvodi se klotura, ukida se »privremeno« porota. Kod tih se izbora desilo, da je u Djakovu Slavko Cuvaj odstranio biskupa Strossmayera iz hodnika na biralištu! Slavko Cuvaj postao je kasnije ban i barun. Tada je nekolicina hrvatskih velikaša: tri Draškovića, dva Kulmera, Jelačić i Kosta Rukavina osnovala »centrum« prislonivši se uz

opoziciju, te utemeljila kasnije »Agramer Tagblatt« u cilju, da informira vanjski svijet o prilikama u Hrvatskoj poštenije no što je to činila omatorjela »Agramer Zeitung«, potpuna služavka bana Khuena. Kod drugih Khuenovih izbora radio je on jačom silom, pa je konačno ušlo u sabor 12 pravaša, te 9 obzoraša, koji su s centrumašima stvorili Klub umjerene opozicije.

Kod tih je izbora već Khuen pošao »svojim putem«. Vidio je, da sa Hrvatima ne ide nikako, vidio je našu narodnu nesreću, razdor Hrvata i Srba, pa je dakako taj razdor zdušno upotrebio svega svoga gospodovanja, tako, da je od 103 Srbina, što su za njegove ere bila u saboru ravno sto i jednog brojio među svoje pristaše, a tek su se dvojica (jedan je od ovih bio Bogdan Medaković) otela njegovim pozivima.

Zajednička je nevolja združila g. 1848. Hrvate i Srbe, pa je 10. VIII. 1861. hrvatski sabor zaključio, da se službeni jezik prozove jugoslavenskim. Sabor g. 1867. je na predlog Ivana Vončine stvorio jednoglasni zaključak, da »sabor Trojedne Kraljevine svečano izjavljuje, da Trojedna Kraljevina priznaje narod srpski, koji u njoj stanuje, kao s narodom hrvatskim istovjetan i ravnopravan«, (na čemu se hrvatskomu saboru zahvalio u ime Srba Jovan Živković). Od tada je porasla onda kasnije napetost između Hrvata i Srba za vrijeme bosanskoga ustanka i kasnije nakon austrijanske okupacije Bosne, baš zbog sudbine te zemlje. Našlo se dakako još i sijaset drugih razloga, jer — htjelo se razdora. I tako se upravo za trajanja toga razdora moglo i tako mirno i lagano uraditi ono more gadarija, što ih je Khuenova era počinila. I kad su narodni neprijatelji predvidjeli da je taj razdor počeo jenjavati, kad su oba zavađenika vidjeli, da će to morati obojica platiti svojom kožom, onda je m o r a o izaći 1902. u »Srbobranu« onaj poznati članak, koji je doveo do nemira i izgreda protiv Srba u Zagrebu. Tko je onda promatrao držanje policije za vrijeme tih izgreda, taj je bio na čistu, t k o zapravo sve to rukovodi.

Godine 1888. počeo se Khuen spremati za slijedeće izbore. Najprije se tobože obzirom na g. 1886. na provedenu reorganizaciju uprave snizio broj zastupnika na 88 (jer se 2 riječka nisu nikada birala), pa je provedena izborna »geometrija«, tako da su opasni kotarevi združivani, dok bi sigurni ostajali, ma bili i preneznatni. Kako je i census povišen, imao je pravo izbora tek neznatni procenat, ali zato su zajednički činovnici dobili svi pravo glasa. David Starčević morade radi »pipe« na dvije godine u tamnicu, pa više nije bio opasan, nikada više!

I u srpnju 1892. pade odluka: »obzoraši« se ustegli od biranja, a Khuen dobije 79 »zastupnika«! Pravaši 8, a jedini Pavle Jovanović bude kao Srbin samostalac izabran. Za pet je godina Khuen imao »svoj sabor«. Evo recepta, kako se pravili »parlamentarni izbori«. Onda se to zove: »era rada, reda i zakona«! Kroatische Wahlen!

Ali račun ipak nije bio sasvim točan. Istina, cio je narod vapio za slogom opozicije, ali Khuen je dobro znao, da će njegov pomoćnik znati svaku slogu preprriječiti. Da, 20. VI. 1893. sastaje se sam Strossmayer s Antom Starčevićem kod župnika Rukavine u Krapinskim Toplicama, zaboravljajući na sve, što je bilo, sve što se pisalo. Ta već je koalicija pravaša s obzorašima bila 18. XII. 1892. perfektna, već su izašle litografije prvaka sjedinjene opozicije. Ali znao je Khuen sve to razbiti: u smrtnoj godini Franje Račkoga (1894.) raspada se ta koalicija. Nego sad

je mladost progovorila nada sve jasnim glasom baš u času, kad je kralj Franjo Josip došao, da svom prorexu dade odobrenje za njegov rad. Progovori, pa u tamnicu seli: Vidrić, Živan Bertić, Stipa Radić, Svetimir Korporić, Milan Heimrl, Zvonimir Vukelić, Krešo Fibić, Veljko Tomić, Gedeon Knežević itd. njih 54 katolika, pravoslavna, židova. . . Erazmo Barčić progovori, progovori onako oštro primorski, Fran Folnegović progovori: silna lomljava! Nepomirljivi starac Ante ostaje kao vođa »čiste« stranke, dok se mlađi kupe oko »Hrvatske Domovine«. On se povlači u svoj paradni hladni dom, komu je 1894. onako plaho položio temeljni kamen, da iselivši iz svoje preskromne sobice u Kukovićevoj kući, odanle pođe na vječni mir 25. II. 1896. Khuen sebi tare veselo ruke: još osam godina . . . . .

Dolazi i četvrti izbor Khuenov u svinju 1897. Nove ideje tresu već pomalo svijetom, ali Khuenova metoda ostaje ista. Domovinaši i obzoraši stupaju zajedno u borbu: Khuen dobiva 58 magjarona, sporazumaši 24, pravaši 4. Previše! Ništa zato. Ta to su tobože parlamentarni izbori. Naprosto se nepoćudni uništavaju, da, i jednoglasni se Pasarićev izbor ukida. Pa onda opet pet godina mir. Tako misli barem Khuen. Ali nije ostala borba protiv njega jalova, a starih vremena ponestade! G. 1898. izdaje Franko Potočnjak prijašnji urednik »Hrvatske Domovine« »Narodnu Misao«, list, koji zazove hrvatsko-srpsku mladost na okup, a mladost, koja se poslije 1895. našla u Pragu, gdje je čula misli Masarykove, poče pod redakcijom Stj. Radića i Svetozara Pribićevića izdavati »Glas ujedinjene hrvatske, srpske i slovenačke omladine«, htijući, da se mladost osposobi, da se nađe trajni mir i sloga između Hrvata i Srba, što stara generacija nije mogla postići . . . A isto je htjela »Narodna Misao« za ujedinjenje hrvatsko-srpske akademske omladine (Zagreb, 1897.), gdje su saradjivali: Jov. Banjanin, Ivan Lorković, Dušan Mangjer, Lav Mazzura, Svetozar Privićević.*

---

* Da se vidi, kako se u ona vremena mislilo o pitanju hrvatsko-srpskom kod stare i mlade generacije srpske, kod onih u »Trojednici« i kod onih u Srbiji, donosimo ovdje mišljenje Svetozara Pribićevića iz članka: »Hrvatska i srpska opozicija prema našim narodnim aspiracijama«, štampanom u srpanjskom broju »Glasa ujedinjene hrvatske, srpske i slovenačke omladine« g. 1899., jer je tu napisan credo Svetozara Pribićevića i mladosti onih dana. A poslije njega neka progovori Stojan Novaković (1842.—1915.), izvrstan književno-historijski pisac, koji je bezbrojnim radovima obogatio srpsku nauku, koji je ne jednom bio ministar, dvaput ministarpredsjednik, poslanik u Carigradu, Petrogradu, Parisu, te sudbonosne g. 1912. izaslanik u Londonu. G. 1902. odrekao se članstva Jugoslavenske Akademije nakon poznatih nemira u Zagrebu.

Svetozar Pribićević se obara u svom članku na hrvatsko državno pravo, jer da nema nikakove važnosti u međunarodnoj politici. Pa sve da je i ima ne bi mnogo mnogo značilo, kad nema u sebi žive snage, kojoj je izvor u ljubavi i svijesti razvitoga naroda. Ni Poljskoj, ni Papinskoj državi, ni Turskoj nije i neće pomoći priznanje u međunarodnom pravu, jer tu nema narodnoga načela, koje nije mrtvo diplomatsko slovo, nego živa riječ, koje se ne obazire na požućele listine i historijske tvorevine, nego računa sa živim ljudima i ljudskim osjećajima, pa je zato u međunarodnoj politici pokazalo snagu i onda, kad mu je stao naput sav autoritet prošlosti.

Hrvatska opozicija pomaže izravno njemački Drang nach Osten, napose u Bosni, jer tako težište naše narodne zajednice prelazi u ruke tuđina, pa se tako postavlja u pitanje i sama budućnost naroda. Srpska politika u Hrvatskoj potražila je u borbi protiv hrvatskog državnog prava savez s magjarskom državnom idejom, srpska inteligencija ostaje pasivna pred magjarskom nasrtljivošću, pa i sama Samostalna stranka prihvatila je nagodbu od g. 1868. u svoj program. Ti tobožnji nosioci srpske nacionalne misli uzimlju taj osnov za svoj rad, nagodbu, koja dekretira potpunu prevlast Magjara u Hrvatskoj, a protive se svakom pokušaju, da se politička samostalnost Hrvatske što jače i potpunije izrazi. Srpska se samostalna stranka ne može odijeliti sasvim od »Srpskog kluba« u Hrvatskoj, jer programi tih dviju frakcija ne pokazuju

Došao je i konac stoljeća, sav se svijet počet tresti, da odbaci i sve obamrlo od sebe, stotine se novih problema javilo, a kod nas se hoće sve po starom. Još jednom će povesti Khuen »svoje« izbore, povesti ih prije no što se provede ikakov sporazum među opozicijom, za kojom je sve pošteno čeznulo. Rezultat je vladavine bio i preočit: magjarizacija u punom jeku, magjarske škole, nastale po Khuenovom školskom zakonu od g. 1888. počele nicati kao gljive, naše vicinalne željeznice morale su svoja sjedišta imati u Budim-Pešti i magjarski uredovati, podizanje tvornica u Hrvatskoj malone sasvim onemogućeno, tangenta snižena, potrošarina učinjena zajedničkim prihodom, beskrajnim se raspravama među kraljevinskim odborima za obnovu financijalne nagodbe nije ni korak napred učinilo, činovništvo, kojeg je ne sreću bila većina čestita i radina, pa je zapriječila još dublji pad, to je imalo biti posve helotizirano, kako se vidjelo po izjavi jednoga od najviših činovnika i ujedno najjačih umova hrvatskih: »da bi svaki činovnik počinio feloniju, kad nebi glasovao za vladu!« Da, i zakonom se to htjeli provesti, famoznim lex Spevec. Po starom iskušanom receptu veksacija, iskrivljavanja izbornih listina itd.

---

nikakove osnovne razlike. (To su Khuenovi Magjaroni). Što se tiče čisto srpskih pitanja, Srbi se pozivaju na privilegije austrijanskih ćesarova, to je njihovo srpsko državno pravo! S tim privilegijama antišambriraju naši patriote već čitavo stoljeće, te izgledaju upravo žalostivo komično, kao nesretni trubaduri, koji se uzalud trude, da izmame smiješak gospodarice svojeg srca. Tako bijedno shvataju narodnu politiku ti ljudi, koji se ne mogu dosta narugati i nakuditi Hrvata radi njihove servilnosti i lojalnosti, a jedni su ko i drugi, na isto brdo tkani! Mladi osuđuju svaku politiku, koja se osniva na privilegijama, svaku bila ona hrvatska ili srpska, koja računa s posebnom individualnošću hrvatskom ili srpskom, jer polaze sa stanovišta, da je jedna i nerazdjeljiva duša narodna. Pa iz toga shvatanja izlazi kao nužna posljedica, da Hrvatska nije nikakova posebna narodna cjelina, koja bi mogla ili smjela imati svoje posebne poglede i težnje, da ona nije ništa drugo nego jedan nerazdruživi dio u sastavu našega narodnoga organizma hrvatskoga ili srpskoga. (O Slovencima nema nigdje govora.) Kao zadaću mlade generacije postavlja se premoštenje jaza između naroda i inteligencije i riješenje pitanja srpsko-hrvatskoga, jer to stara generacija nije bila u stanju učiniti. »Ali narodno jedinstvo ne smije biti nikada nasilno, kao u Njemačkoj, ili formalno, kao u Italiji. Narodno jedinstvo ne smije se shvatati samo kao jedinstvo političko, teritorijalno, ono mora ujedno preobraziti i sve odnošaje društvene i ekonomičke u smislu nacionalno demokratskom. Italija nam pruža najljepši primjer, kako se treba čuvati jednostranosti. Baš u vrijeme, kad su se Talijani spremali, da proslave pedesetogodišnjicu pokreta za jedinstvo u 1848. godini, buknuo je ustanak milanski. I iskrsle su barikade, a vojnici ujedinjene Italije pucali su u svoje sugrađane, sunarodnjake, kao da pred njima stoje vojnici transalpinskoga imperatora«. Eto to je bitno u tom iskreno napisano u tom članku prije 32 godine. Komentara ne treba.

S t o j a n N o v a k o v i ć reče u djelu: »Srpska knjiga, njeni prodavci i čitaoci u 19. veku«, izašlom g. 1900. ovo: »Baš u naše dane, evo na kraju 19. veka, možemo očima gledati čudnovat pojav, gde se Srbi i Hrvati ne glože o specijalno srpskom ili specijalno hrvatskom, nego jedinstvo jezika — tvorevina naraštaja širega srca i pogleda — svaki sebi tegli i prisvaja. Izgleda, da Hrvati misle, da iz jedinstva u načelu stvorenog, ali neizvršenog, mogu sasvim istisnuti srpsko ime, ograničivši ga možebiti jedino na Kraljevinu Srbiju. U istini način konačne rasprave morala bi biti propast jednoga imena. Samo se smeće s uma, da se taj posao ne vrši bez političke sile, bez ujedinjenja državnoga. Da Hrvati imaju državu, pa da ona poda se pokori Srbiju, ili da se to dogodilo negdje u istoriji pre sedam osam vekova, od toga bi pokušaja bez sumnje što to ispalo, i ako ne bi uspeh bio potpun. U naše, čovečanstvene dane to je već nemogućno. Jedino, što se da praktički izvršiti, bilo bi da sastavimo u stvari i u istini srpsku i hrvatsku čitalačku publiku. Mi smo još praktičniji, pa mislimo, da je k ovom težem i udaljenijem zadatku pravi put samo u stvarnom i potpunom ujedinjenju srpske čitalačke publike. Čim se ovaj šanac osvoji i na njem pobode zastava potpuna uspeha, hrvatski separatistički opkopi neće se već moći dugo održati. Mi to proročki jemčimo, a videt će, ko živ dočeka«.

uspije Khuen i god. 1901. provedavši izbore nenadano u novembru 1901., mjesto 1902. Opozicija dobije tek tucet zastupnika. Ta samom je magjaronima bio taj rezultat malo nepoćudan, jer je i slijepac mogao vidjeti, kakove su vrste ti i takovi izbori.

Bili su i posljednji Khuenovi izbori. Već se 15. I. 1902. sastaju obzoraši i domovinaši, a uz sudjelovanje hrvatskih realista naprednjaka, stvara se hrvatska opozicija, dapače: 1903. pokuša se spoj sa »čistom« strankom prava; župnik Jemeršić moli klečeći dra Franka, da pristane na fuziju, ali dakako, do te fuzije ne dođe, a nije je tada ni trebalo. U zemlji se skupilo toliko mržnje, toliko eksploziva, da nije trebalo velikoga povoda, da plane požar. Danas, kad je »Austrija«, kad je i »Ugarska« dobila svoje prave nacijonalne granice, danas se vidi sva nemogućnost sastava monarkije, gdje je ta malena masa gospodovala velikom državom netrpeljivo do skrajnosti. Magjarski »Grössenwahn« bivao je sve veći, što su magjarski državnici bivali sve slabiji. Poslije Deaka oni su samo poklonici tomu idolu »Grössenwahna«, za kojim i danas jauču. Ta još će 1907. nesposobni sin velikoga Kossutha, tada ugarski ministar Franje Josipa za trgovinu, tražiti pragmatikom uzakonjenje magjarskoga jezika na željeznicama, a da se posve dopuni eksploziv, koji će državu rastreskati, morao je grof Apponyi donijeti svoj školski zakon, da se škole nemagjarskih naroda Ugarske pomagjare. Pa nije čudo, da su te vlasti za svoju direkciju željeznica u Zagrebu sagradile 1903. onu veliku zgradu, načičkanu svim i svačim, pravi magjarski arhitektonski neukus. I kad je bila dovršena, osvane na njoj napis: »Magyar Kiralyi Allamvasutak«, i — ništa više! To se saznalo 24. III. 1903.

U zemlji je već od početka ožujka svuda kipilo poradi drskih odgovora magjarskog odbora zbog obnove financijalne nagodbe. 11. ožujka 1903. održana je velika protestna skupština pod predsjedanjem dra Derenčina, na kojoj su uz stare parlamentarce govorili oni nove generacije, a napose i socijalisti, a odslije se zemlja ne da više nikako uljuljati u polusan. 27. III. 1903. dođe do velike demonstracije u Zagrebu zbog onoga napisa, koja se i slijedeći dan ponavlja, a nesmirenost ostaje sve kroz mjesece, te se dapače i povećava. Khuen daje gotovo imbecilne intervjue o uzrocima toga pokreta. 11. IV. 1903. izvjesiše Magjari u Zaprešiću magjarski barjak na dan svoga narodnoga blagdana, a kad ga seljaci strgoše i spališe, dođe žandarmerija, metne za 8 dana nov barjak, dok je u metežu i borbi sa uzrujanim seljaštvom pao seljak Ivan Pasarić. Na sve strane pobune, proklamacije prijekog suda, zatvaranje svakoga ko je bio iole nepoćudan, neprestano dozivanje vojske izvana. Dalmacija se na te vijesti zavila u crno. Kralj je odbio zamoljenu audijenciju dalmatinskih zastupnika na bečkom Reichsratu —, čak u Americi odjeknuli snažno događaji u Hrvatskoj. U večer 5. lipnja 1903. planuo je u Zagrebu sajmišni paviljon, koji je tamo bio prenešen nakon izložbe od g. 1891., a kad se htjelo gasiti, sve su cijevi za čas bile prerezane. Htjelo se odkloniti tako pozornost policije od Gornjega grada, pa provaliti do Khuena, te ga za uvijek odstraniti, ali u posljednji je čas stvar izdana, pa je oko Markovoga trga osvanula vojska . . .

U kobnoj noći od 10. na 11. lipnja (po starom 29. maja), na isti dan, kad je u Topčideru poginuo knez Mihajlo — zaglavio je od ruke urotnika (oficira) koji su se prije svečano obvezali, da za taj čin ne će nikada tražiti nikakove naplate 27 godišnji kralj Aleksandar I. Obrenović. Zapao

u mreže omatorjele iskusne žene, koja se zaklela, da će postati kraljica, pa kad je to 1900. postigla, htjela je varkom svoj rod učiniti dinastima. Evropa se zlorado smijuckala kad se je prevara s tobožnjom trudnoćom otkrila, a još je smješniji bio kralj, sin onoga Milana, koji je Srbiji skrivio Slivnicu, da se onda potajno obaveže Austriji, pa se vrati u zemlju kao organizator vojske. Igra kraljeva s ustavom, koji je »na četvrt ure« obustavio ustav, da protura svoje namjere, učini tada, da se čaša prelila. I strašne noći pogine na strašan način, kako ga istorija nije zabilježila i on i žena njegova... A u jutru se drugoga dana slavila u katoličkim zemljama svetkovina otajstva tijelovskim procesijama. Na taj dan 11. lipnja 1903. morade i Khuen poći za »nebom« u procesiji u Zagrebu; draguni iz Maribora i silne druge trupe uveličale su ovu procesiju. Tamo na Jelačićevom trgu pred zgradom Assicurazioni Generali stajao je jedan odred draguna, na Zrinjskom trgu četiri eskadrona draguna. Tu se odigravale polukomične scene, kad je netko bacio praskavice. Khuen je praćen vojskom obišao procesijom grad a za njim sva tri odjelna predstojnika: Krajcsovics, Klein i Pavić, te Stj. Spevec, predsjednik stola sedmorice. U katedralu nije više ulazio već se naglo povratio u banske dvore: jedan mu je činovnik »nešta« javio: slutio je da mu u katedrali ni sva vojska nebi pomogla... Za par dana pade u Budim-Pešti ministarstvo Széllovo, kad nije moglo — a možda ni htjelo — svladati opstrukcije, nastale povodom magjarskih vojnih prohtjeva. A onda bude Khuenu povjereno, da sastavi novo ministarstvo, te on jednoga dana nestane iz Zagreba, kamo se nikada više ne vrati.

Tako je nestalo iz Zagreba toga najvećega neprijatelja Hrvata i Srba, makar se s ovima poslužio u svojoj protuhrvatskoj raboti, tako, da je u jednom pismu velikom županu Georgijeviću mogao vlastoručno napisati: »ja, takozvani srpski ban«. Okružio se četom cinika i Hrvata i Srba, i svaki, koji je u to kolo stigao, postao je isto takav. To se najbolje vidjelo kod oproštajnoga objeda na dan 10. XII. 1903. u Pešti, — u Zagrebu nije smio taj dan proslaviti — na dan, kad je on prije dvadeset godina zasjeo na bansku stolicu. Tu je bilo sijaset govorancija starih magjarona najcrnije marke: Vase Gjurgjevića, Hinka Franciscija, Erwina Cseha, Ćire Milekića, Šandora Egersdorfera i drugih, nu najodurnije su bile riječi najvećega cinika, kasnijega bana Tomašića i renegata Josipa Pliverića, koji su slavili Khuena, kao prijatelja sloge Hrvata i Srba, koji je na početku svoje vladavine našao grdnu neslogu, a pri odlasku ostavio klice bratske ljubavi..! Otišao je taj fatalni čovjek, ali još će kroz gotovo cijeli decenij uplivisati događaje u Hrvatskoj. Pa još danas, nakon gotovo trideset godina našlo bi se dosta ljudi, koji bi sve to pregledali i ispričali, obzirom na njegovu privlačivu ličnost u privatnom saobraćaju, a što se političke strane njegova rada tiče, »da je bilo i gorih vremena«.

Svakako se danas mnogo pravednije može suditi o njegovim pomagačima, o »magjaronima«, ma da naša pozitivna strana historije pripada opoziciji i velikom dijelu njenih prvaka. Među »magjaronima« bilo je sposobnih i čestitih ljudi, koji su primil na se odij magjaronstva, da uzmognu mnogo zlo zapriječiti i mnogo dobra izvesti. Ta bilo je momenata, kad je opozicija, rastreskana od svojih nazovi-vođa, daleko više Khuenu pomagala, od vlastitih njegovih pristalica. Bilo je među »magjaronima« ljudi željnih rada pod bilo kakovim uvjetima, pa se mora priznati, da su i takovi dosta dobra učinili, ma da se baš nisu vezali o diktat tek jedne

stranke, već znali onako olakše »presaldumiti« i drugamo. Najveći je broj magjarona bila masa ljudi, koje je životna nevolja odagnala u to kolo, koji su zdušnim radom u zavjetrini radili, pa privredili, da u mnogim granama života nije nastao zastoj, dapače se konstatirao napredak. A u četvrtu bi grupu spadali oni delije, koji su sve moguće počinjali, znajući, da za njima stoji autoritet velike vladajuće stranke, oni na žalost brojni Pište Kovačevići, Czernkovichi et tutti quanti sa svojim organima, podžupanima, kotarskim predstojnicima i pristavima. Na žalost se u nas dosta brzo zaboravlja, pa nije čudo, da su i neki predstavnici te grupe smatrani dostojnima, da im se imenom okrsti i ulica u Zagrebu. I tu bi trebalo malo revizije! Danas je već većina ljudi iz onih dana pod ledinom, evo i mladež je onih dana ostarila, te se sprema za njima.

S odlaskom je Khuenovim nestalo definitivno staroga Zagreba, pa se vidjelo, da je pomlađivanje grada živo uznapredovalo, unatoč svega onoga golemoga napora, da se za volju ideje magjarske hegemonije taj napredak uspori ili onemogući. Za uvijek je prošlo vrijeme, kad se je moglo pomišljati, da bi se ikoji narod mogao skučiti pod čiju hegemoniju, kako je to već dobro zapazio Stojan Novaković g. 1900., kad je napisao braneći se od neke umišljene hrvatske hegemonije, da je »to u naše čovečanstvene dane već nemogućno«.

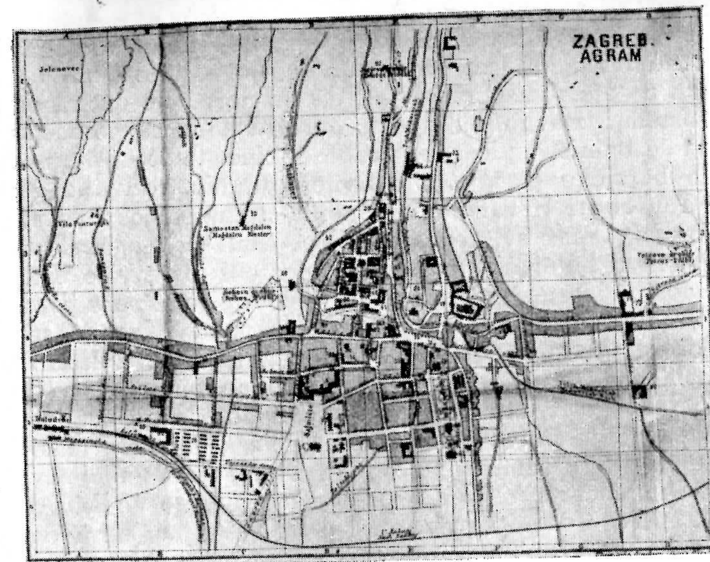
— —

Obično se čuje, da je Zagreb u ovo vrijeme, koje se u ovim, ma i fragmentarnim prikazima ispoljava, neobično napred pokročio. Kad se pak sve u svemu ispravno progleda, to je istom djelimice istinito, što više u prispodobi s drugim gradovima te važnosti i toga znamenovanja, obzirom na silan napredak tehnike za obnovu gradova, može se kazati, da je razvitak usporen, a ne unapređen. A ono, što je učinjeno može se u dvije vrste porazdijeliti. Jedno su radovi, što ih je sama opozicija, koja se je držala u gradskom zastupstvu još i neko vrijeme za Khuena, spremila dugotrajnim radom i proučavanjem, pa je tek izvedba pripala Khuenovim ljudima. Takav je veliki rad bila za ono doba izvrsna kanalizacija, izvedena za načelnikovanja Adolfa Mošinskog, komu svaka čast, što je omogućio razmjerno veoma brzu i solidnu izvedbu tih osnova. Nitko ne će poricati, da je takovih radova dosta učinjeno. A kao tip radova druge vrste, radova čisto magjaronskih, mora se spomenuti onaj jadni tako zvani umjetnički paviljon na trgu, koji se nekada krstio imenom kralja Franje Josipa, a danas nosi ime kralja Tomislava. Kad su Magjari g. 1896. slavili velikom izložbom hiljadugodišnjicu od svojega dolaska u Panoniju na radost cijeloga Zapada, odupirala se onda nemoćna opozicija u saboru svakom sudjelovanju u toj izložbi. Nego Khuenu je dakako lako pošlo za rukom pomoću svojih mameluka, da je sudjelovanje prihvaćeno, makar da je to bilo baš godinu dana poslije onoga paljenja magjarskoga barjaka na Jelačićevom trgu. I kad je izložba minula — kralj Franjo Josip bio je napose obradovan tim sudjelovanjem —, tad je taj hrvatski paviljon, građen (arhitekti Korb i Giergl iz Pešte) po shemi izložbenoga vremena »poklonjen« gradu Zagrebu, nu tako, da je izvedba stojala 260.875 kruna i 12 filira. Pompozno uređena, do zla boga nepraktična, u suterenu se nije mogla ni kafana održati, a u gornjim se prostorijama morao uvijek sav onaj talmihumbug prekrivati. Tako stoji i danas, kad se mora pomišljati na doista potrebnu novogradnju paviljona za izložbe. Danas stoji taj »dar«, taj nakinđureni i otrcani spomenik proslave magjarske tisućgodišnjice na

najljepšem mjestu Zagreba, a kako tek od nužde služi i dalje za izložbe (i to često sasvim neumjetničke), pa i za paradna izlaganja vrijednih pokojnika, nije nipošto začudno, kad se pomišljalo, da se on sravni sa zemljom. Paradna zgrada apsolutizma, neuspjela bolnica, mogla se barem za sveučilište upotrebiti. Pa trebalo je i svijetu pokazati nečim gromovitim, kako se i za Hrvatsku radi, kako se tu dižu škole, teaatri itd. Tu je neosporiva zasluga Ise Kršnjavoga, što je taj momenat upotrebio i u razmjerno kratko vrijeme sijaset toga posagradio, a onda je mogao doći Franz Josef, da dade svoj placet...

— —

Poslije potresa imao je Zagreb stotinu briga, da štete popravi, pa da se započme s modernizovanjem grada. Za dvije se godine velik dio šteta opravio, Markova je crkva posvećena, Akademija dovršena, seoba arheoloških objekata dokrajčena, zgrada nekadašnjega Amadeevoga teatra, kasnijega magjaronskoga kasina pretvorena u prirodopisni muzej, a taj se i danas još tamo nalazi, sveučilište preseljeno u tadašnju fabriku duhana, a za ovu je sagrađena g. 1881. nova tvornička zgrada, prema ukusu onoga doba u oblicima kakovoga francuskoga dvorca. Palača Prve Hrvatske Štedionice u Dugoj ulici bila je dovršena i popravljena. Počelo se izvedbom obnove Jelačićeva trga. Po već prije određenoj osnovi morale su se nove kuće — a pomišljalo se na tri do četiri velike palače na sjevernoj strani tog trga — pomaknuti za nekoliko metara jugu, pa je grad privolio, da se to gradsko zemljište odstupi besplatno interesentima, ako svoje nove kuće sazidaju do godine 1884. Tada se doista započelo s gradnjom novih kuća: trgovci Baumgärtner i Wasserthal sagrade na uglu do Bakačeve ulice svoje dvije kuće na mjestu prijašnjih kućica Arko i Alth, a Pongratz podigne do 1884. po nacrtima Bollèovim palaču na suprotnom uglu do ulaza u Dugu ulicu, na mjestu starih kuća Koller i Weigelhofer (do Splavnice, koju su neko vrijeme zamišljali presvoditi) kasniju palaču Assicurazioni Generali. Sve je to dakako građeno u stilu takozvane renesanse (pseudorenesanse), koja će grasirati u Zagrebu do konca stoljeća, dok je ne zamijeni secesija, blage uspomene. Nu dalja je izgradnja toga nemilo zapinjala; grad je opetovano morao produživati rok za besplatni odstup zemljišta. Istom 1888. sagradi Gavella svoju kuću na mjestu svoje stare i prikupljene nekad Dizdareve kuće. I tako ostade ta strana kroz dugo godina, dok je na suprotnoj strani Priester svoju potresom uništenu kuću na uglu današnje Praške ulice zamijenio odmah novogradnjom. Nu ne gradi se samo u tom centrumu, već na sve strane. U razdoblju do god. 1885. nastavlja se popravak, bolje pregradnja katedrale, koja je te godine iznutra dogotovljena i svečano povraćena bogoslužju. Tom je prilikom izdao Tkalčić svoj spomenspis o katedrali. Vanjština je dakako izgrađivana i daljih poldrug decenija. Isto je obnovljena crkva sv. Katarine i franjevačka crkva, koja je dobila novi neukusni zvonik, a sagrađena je već i nova crvena kurija nasuprot katedrali, te su dovršene kurije u Novoj Vesi u tobožnjem gotičkom stilu, o kojima je već g. 1881. pisao Kršnjavi u »Viencu«. Kao osobito lijepa moderna zgrada smatrala se tada ona na kraju Streljačke ulice, svojina pekara Kratzla, koja je doživjela dapače fototipičku reprodukciju u »Vijestima društva inžinira i arhitekta«! I u Donjem Gradu, koji se počeo vrlo lijepo razvijati gradilo se dosta: protestantska je crkva dovršena sa prizidanom školom (i blagoslovljena 30. III. 1884.) po nacrtima Bolleovim, dakako u stilu, koji bi imao biti gotički, a marno »Kolo« počelo je odmah

1885. Tlocrt grada Zagreba iz Woerl-ovog vodiča.

nakon svoje proslave u g. 1882. spremati gradnju svojega doma, pa je u savezu sa Hrvatskim Sokolom i doista sagradilo svoj dom na tadašnjem Sajmištu, — Sveučilišnom trgu, kojem je 1895. dograđeno još krilo za kazališne potrebe. Za sveučilište sagrađen je 1884. novi kemički laboratorij — dakako po nacrtima Bolléovim —, jer je stari na početku Nove Vesi br. 1, gdje ga je zatekao potres, bio smješten u iznajmljenoj zgradi. Za obrtnu školu, koja je 1882. utemeljena kao privatna institucija, poklonio je Guido Pongratz gradilište na Sajmištu, gdje je kasnije doista i izgrađena zgrada u njemačkoj renesansi, te je g. 1889. proglašena ta škola zemaljskim zavodom. Dapače se zašlo i u tada tihu okolicu. Kad su se ovamo doselile Magdalenke, sagradiše na Josipovcu 1881. svoj samostan s crkvicom, nu kako su sebi uzele za opata onoga malo neobično čudnoga svećenika Alojzija Borošu, zapadoše u nevolju, te izgubiše sav imetak samostana, koji preuze zemlja. Grad je sagradio 1885. novo vatrogasno spremište na Savskoj cesti, napustivši staro na uglu Gundulićeve ulice (gdje je kasnije sagrađena kuća Kalline), a i toga već nema: tamo je danas zgrada Trgovačko-Obrtničke komore i nekadašnjeg Trgovačkog Muzeja. Već se g. 1882. brine grad za kanalizaciju, pozivajući stručnjake izvana, da učine studije, raspisuje natječaj za tramvaj 1884., na koji stiže osam ponuda, a nije bilo sigurno, hoće li se upotrebiti para ili konjski pogon. Grad se sprema, da pomogne izgradnju novoga kolodvora, obećavajući besplatno svoje zemljište, a za još dalje potrebno izjavljuje se spreman, da nosi polovicu troška. I za spomenike vodi brigu: 1884. preuzima Fernkornov spomenik sv. Jurja, te ga 27. III. 1884. prevozi iz Maksimira, gdje ga je nadbiskup Haulik nekad smjestio, na trg pred novim kemičkim laboratorijem, dok za meteorološki stup, dar liječnika Holzera, određuje mjesto na Zrinjskom trgu. Veliku brigu zadaje gradu pitanje bolnice milosrdne braće. Na upit zastupnika Lorkovića, da li je načelniku poznato

užasno stanje i nečistoća te zdravstvene ustanove, načelnik Hoffmann odgovara 8. VI. 1883. da je nakon pregledbe, koju su obavili najviši liječnici (među njima dr. Kallivoda, dr. Švrljuga i dr. Fon) ustanovljeno, da je bolnica u golemom neredu, tek da taj nered ne datira od sada, već od dugo vremena. Izjavljuje, da će se obratiti banu za pomoć, a Lorković predlaže, da se bolnica milosrdne braće dokine, te što prije nova sagradi. To je cijelo bolničko pitanje bilo uvijek pitanje političkoga prestiža a nanijelo je Zagrebu i Hrvatskoj ogromnih šteta, pa još ih i sada nanosi. Milosrdna braća, »reda sv. Ivana od Boga«, bili su magjarski red, koji je g. 1804. uveden u bolnicu, da upravlja njome i ništa više. Da ta uprava nije bila nipošto uzorna, pokazalo se već dopisom zemaljske vlade od 21. I. 1877., gdje se navodi upravo strašan nalaz. Kasnije se to znatno popravilo, osobito u posljednjim decenijima, kad je zavladao velik red, naročito poslije one epizode u g. 1898., kad je povjerenstveno ustanovljeno: da »palancegeri«, kako su Zagrepčani popularno zvali milosrdnike, liječe svoje pacijente patvorenim vinom, koje se onda u masi ispumpalo u kanal! Nu nije bilo samo to: gospoda su Magjari unijeli svoj konvent kao vlasnike bolnice, pa je grad kroz decenije morao voditi proces, da se taj posjed uknjiži ispravno na Hospital u Zagrebu pod upravom konventa milosrdne braće. Bezbroj pokušaja nekakove nagodbe, pokušaja, da se dođe ipak do nove bolnice ostalo je jalovo: spise o tom izdalo je gradsko poglavarstvo u omašnoj knjizi: »Bolnica Milosrdne Braće na Jelačićevu Trgu« 1918., kad je sudbeni stol u Zagrebu izdao posljednje rješenje od 26. X. 1917. No da nije svjetski rat tako svršio, još bi i danas »milosrdna« braća tu gospodovala. Nije ih nimalo smetalo, što je ban Rauch započeo novogradnjom bolnice na Šalati. Za čas se našlo, »da je tamo tlo puzavo«, pa se već gotove zgrade pomalo pretvorile u srednjoškolske zavode, a uz to je nam preseljen i konvikt. A kad je nakon jedne godine buknuo svjetski rat, uze vojska zgrade, a drugo je već poznato. Konvikta je sasvim nestalo... (Neka mi bude oprošteno, što sam se zadržao malo odulje kod ove rak rane, koja n i j e n i d o d a n a s i z l i j e č e n a, i a k o s e o z b i l j n o r a d i o p r o n a l a s k u l i j e k a.). A sada, da se vratim u god. 1885., kad je izašao prvi vodič o Zagrebu, u nakladi Leona Wörla, na njemačkom jeziku, čemu je zastupstvo votiralo 60 for., ako bude izdano i hrvatsko izdanje, što se je i zbilo. Naš je mali Zagreb onih dana na 15 stranica dosta dobro prikazan, pa je dodana i vrlo jasna karta. Uz taj se Zagreb razvio do danas — nema još ni 50 godina — barem četiri puta veći grad.

Znadem, da će mnogoga od starijih Zagrepčana moje razlaganje potsjetiti na sve ono, što je odavno prošlo, a ne mislim podrobnostima dojađivati, tek bi za ovu perijodu spomenuo još dvije građevine. Tamo nasuprot palače Jugoslavenske Akademije vide se na lijevo na fotografiji od g. 1880. potleušice, sakrivene grmljem. Tu je 1882./3. podigao barun Ljudevit Vraniczany palaču, po osnovi bečkoga arhitekta Ottona Hoffera u lijepim jednostavnim renesanskim oblicima — a kako bi se u ono doba i moglo drukčije graditi —, koja je stojala 140.000 forinti. Sudbina je njena poznata, danas je to Hrvatski Seljački Dom, dok je nekada bila sijelo habsburškoga nadvojvode Leopolda Salvatora, koji je tu boravio, dok to nisu omeli Magjari, kojima to nije nikako išlo u račun. (Vidi o toj zgradi potanje u »Vijestima Društva inžinjera i arhitekta« od g. 1885.).

Na spomendan velikoga potresa od prije tri godine, t. j. na 9. X. 1885. imala se svečano otvoriti Galerija slika, koju je Strossmayer sakupio i odavna već darovao svojoj Akademiji. Prilike nisu bile baš ružičaste: na stolici je banskoj sjedio Khuen, u Zagrebu je Ante Starčević i te kako oštro napadao »biškupa, koji razmersnu kesu«, a Beč i Pešta, koji su biskupa držali — po riječima Račkovim — mrtvim, lecnuli se, kad je narod protivno dokazao. Biskup je svečano dočekan, odsjeo u toj palači kod Lj. Vraniczanyja, pa mu je u veče 8. X. 1885. priređena bakljada. Već će uskoro tome biti i pedeset godina, a predamnom stoji jednako lik svečarev na onom balkonu, gdje su tijekom dugih godina tako preraznoliki ljudi osvanuli. U sjaju bakalja žari biskupovo lice upravo nadčovječanskim sjajem, svijest i zadovoljstvo zbog izvedenoga velikoga djela zrcali se na njem. To je bila posljednja velika proslava njegova u Zagrebu...., pa je mogao pisati Račkom 26. X. »Baš sam bio blažen u Zagrebu!«. Vidio sam više puta biskupa, nikada više onoga biskupa one večeri! Vidio sam ga i zadnjih godina njegova života, naslonjena u svojoj kočiji, pred kojom su bila četiri bijelca upregnuta. Lice starca, što ga je život preskočio... Sijaset je toga postigao, a sam vidi kao u budućnosti, da nešto blijedi u njegovim institucijama, a ostavljaju ga i neki pristalice, za kojima i u svojoj srdžbi iskreno žali . . . On se dubokom učenošću i savršenom rječitošću uzdigao na Vatikanskom koncilu pred cijelim svijetom, protiveći se infallibilitetu, a konačno on: laudabiliter se subjecit. Nema sumnje, da je on poradio mnogo, što je Leo XIII. izdao 30. IX. 1880. glasovitu encikliku: »Grande Munus«, u kojoj se veli: »... nam se prikladna zgoda daje, da se možemo Slovenom odužiti i pokazati, kako se za opće njihovo dobro brinemo ne manje, nego li su se naši predhodnici brinuli...«. Strossmayer je iskreno mislio, da je to opet korak do ostvarenja onoga najvećega cilja svoga života, do zdruzenja obiju crkva, za koji je cilj on sa svojim sumišljenicima neumorno radio, znajući, da u tom zdruzenju ne može biti ni sjene kakovoga nadjačavanja ili pokatoličivanja, već je jasno napisao, da bi istočna crkva mogla samo dobiti, a ništa ne izgubiti. Ne samo, da su ga pravoslavni episkopi, zadarski Stevan Knežević (koji ga krsti lažnim prorokom), kotorski Gerasim Petranović, a pogotovo plaščanski Teofan Živković, (brat Jovana Živkovića »vrtljavac, duhom nečistim zanešen«), upravo žučno napali, dok im je on mirno odgovarao. Daleko je više bolilo biskupa, kad je vidio, kako Rim-tu svoju okružnicu sam vrlo malo cijeni. U svojim pismima ističe Strossmayer, da je ta enciklika tek pusta deklamacija, kad taj isti Rim tako govori, a onamo krati slavenski jezik u crkvi, daje Slavenima biskupe, koji njihovoga jezika i ne poznaju itd. Već 19. XII. 1883. jasno je Račkom: »Ja se za sada ne nadam iz Rima za Slavenstvo ničemu. Ondje se pazi samo na narode, koji vlast imadu«. A 27. IX. 1887. spoznaje biskup: »Iz sto sitnih stvari vidi se, da koji god je duh naprama Slavjanom c i v i l n e Italije, taj je isti i c r k v e n e. Među Talijanom i Talijanom u tom obziru nema razlike, nosio on ili frak il prelatsku mantiju«. A tako govori s velikom boli biskup na bezbroj mjesta u svojim pismima. Izgubljeno... Izgubljeno, baš kao i njegovo političko djelovanje. Strossmayerovo je jugoslavenstvo iskreno, on misli, da je jugoslavenstvo saradnja sviju jugoslavenskih plemena, koja ne zna ni za kakovu prevlast jednih nad drugima. Ne smije da bude među nama neprijateljstva ni protimba, — a uokolo stoje protivnici sviju jugoslavenskih plemena, koji sebi taru veselo ruke, videći svu tu mizeriju. Pa i sam je Khuen jednom u razgovoru iskreno priznao, da je njegov rad samo rezultanta ovih prilika, onih beskrajnih svađa. I kad ustreba, zabo-

ravlja biskup sve, pa polazi u Krapinske Toplice, da se izmiri u interesu zemlje s Antom Starčevićem, zaboravljajući na sve, što se zbilo. Ali i taj korak nije ni do čega doveo, tek je možda stvar i pogoršao. A što se kroz godine dalje s jugoslavenskom idejom događalo, znamo svi: najljući neprijatelji svega, što je slavensko izrugavali se biskupovom jugoslavenstvu, prikazivali sve to kao krinku za protudržavni rad, ulijevajući u jugoslavenstvo najljući otrov, da tu ideju obečaste i unište. Ali Franjo Ferdinand, nesuđeni nasljednik omatorjeloga Franje Josipa, vidio je dublje; danas se pozitivno znade, da je on u idejama »des Südslaven-Apostels Strossmayer« vidio jedini spas stare države, pa je neko vrijeme i pomišljao na realizaciju te ideje, dok nisu Magjari zaprijetili otvoreno građanskim ratom. A Franjo Josip nije umio drugo nego pred svijetom izgrditi onoga, koji je zastupao ideje, koje bi omogućile jedino spasenje njegove države. Još bi se dalo sijaset toga spomenuti, kazati, kako je on htio stvoriti velebnu crkvu, a sterilno mu doba nije moglo ideje dolično izvesti. Pa uz sve povećava tragiku i to, da je on morao svoga njavjernijega prijatelja Franju Račkoga, čovjeka silnoga znanja i kamenoga značaja, preživjeti za cio decenij, njega, koga bi tako volio vidjeti svojim nasljednikom . . .

Nu one večeri osmoga studenoga 1888. sjalo je lice biskupovo od sreće!

Zagreb ne zaboravlja ni svojih mrtvih, ili bolje, nije ih zaboravljao. Čim je novo groblje dovršeno, stalo se pomišljati na ukras groblja, pa se po osnovi Bollèovoj odlučilo, da se groblje ogradi arkadama. Već je god. 1883. bilo sagrađeno deset arkada, kad postade jasno, da se tu nešto poduzelo, što nikako ne odgovara svrsi. Već se onda zahtijevalo, da se prestane s tim sistemom i sagrade manje arkade, mjesto onih skupih pompoznih, a to se i prihvatilo, i odlučilo, da se gradi i mrtvačnica. Pa kad se 1885. približilo vrijeme, da se počasti uspomena Iliraca, dade grad s troškom od preko 12.000 for. sagraditi za svoje umrle, ali uvijek sa životom našim tijesno povezane preporoditelje arkadu, da im poda tamo zajedničko vječno počivalište u spomen pedesetgodišnjice izlaženja »Novina Horvatszkih« i »Danice«. I kad se ta slava u listopadu 1885. proslavila — oficijelnih ličnosti nijebilo ni blizu — izdadoše još živući Ilirci (a još je živio Trnski, Mažuranići Ivan i Antun, Mirko Bogović, Ivan Kukuljević, Vukotinović, Utješinović, Ilija Okruglić i drugi iz onoga nezaboravljenoga kola) spomenspis: »Slava Preporoditeljem!« Čedan spis, kako je onom vremenu pristajalo, a svi su živi ilirci, pa njihovi saradnici i pristalice zapisali po koji spomenredak. Reprodukcije umjetničkih radova Ivana Rendića, Mašića, Quiquereza i drugih unešene su u taj spis. A Jugoslavenska Akademija izdade prikaz rada do toga doba u djelu: »U proslavu 50. godišnjice preporoda hrvatske knjige 1885.«

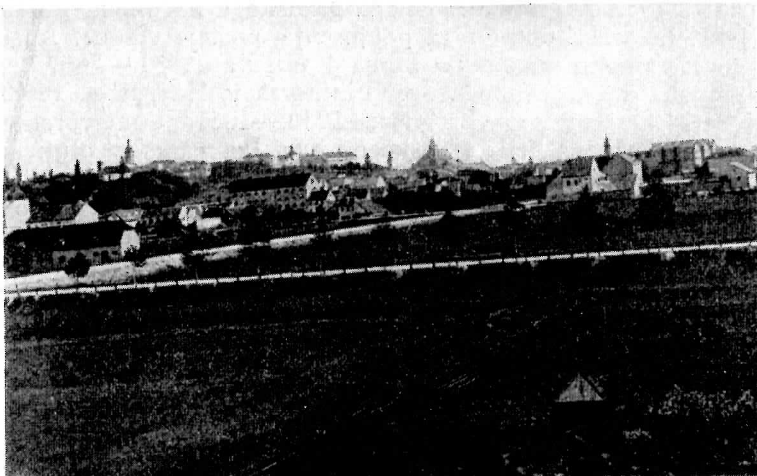
I tako se svrši prvo petogodište života Zagreba i Hrvatske sa proslavom mrtvih, a besmrtnih . . . Pa kad pregledamo to doba, moramo priznati, da nije bilo uzroka veselju, ali niti očajanju. Štete su od potresa bile uklonjene, u svim dijelovima grada nastavilo se gradnjama, nu teško se osjećala nesloga između Hrvata i Srba, pa između stranaka, pogotovo otkako je ban Khuen osvanuo.

— — — — — — — — — — — — — — —

Od vremena, kad je Zagreb ujedinjen u jedan grad biralo je gradsko zastupstvo sebi načelnika po carskom patentu od 7. IX. 1850. Novo uređenje gradskih općina odredi zakon od 18. I. 1881., a kad je Khuen odlučio da skrši premoć opozicije u gradskom zastupstvu, dobije zakonskom dopunom

od 5. II. 1886. grad Zagreb »vrhovnoga gradskoga načelnika«. Dakako, da je to uvijek bila osoba potpunoga povjerenja »visoke vlade«. Apsolutizam je prvih godina pustio načelnika Janka Kamaufa (1851.—1857.), da onda postavi »Amtsleitera«, čuvenoga Jos. Freiherra v. Haerdtl-a, 1858. »Statthaltereisecretär-a« Svetozara Kuševića, 1858.—1861. »Amtsvorstanda« Johanna Lichteneggera, na čelo gradske uprave. Iza pada apsolutizma bio je Vjekoslav Frigan sedam godina načelnik (1861.—1868.), onda Makso Mihalić (1868./9.), a od 17. X. 1869. do 28. II. 1872. vodio je poslove grada po odredbi Levina Raucha sudbeni vijećnik Dragutin pl. Czekus, koji je u to teško vrijeme mnogo za Zagreb učinio. Nezaboravni Pavel Hatz bio je razmjerno kratko vrijeme načelnikom (od veljače 1872. do smrti 5. V. 1873.) a iza njega tek nekoliko mjeseci Stjepan Vrabčević (do 13. XII. 1873.), kad ga je naslijedio do 19. IX. 1876. Ivan Vončina, kad se odreče načelničtva zbog nesporazumka u pitanju vodovoda, što ga je dokrajčio Dr. Stanko Andrijević (1. XII. 1876.—14. I. 1879.). Mrazović Matija (do 11. VIII. 1881.) bio je na čelu grada u teško vrijeme potresa, pa je prepustio načelničku stolicu dr. Josipu Hoffmannu, kojega je naslijedio 1885. Nikola Badovinac (5. IX. 1885.—16. VI. 1887.) preuzevši tu službu, kad se kao financijalni nadsavjetnik u miru vratio u Zagreb iz Bosne. Kad je njegova kandidatura za opozicijonalnoga narodnog zastupnika bila objavljena, suspendova ga Khuen isti dan te dade odsječnog savjetnika Ignjata Siebera imenovati 30. VI. 1887. za privremenog vrhovnoga načelnika, agende uprave povjeri senatoru Hudovskom. Na upit zastupnika Kalabara izjavi podnačelnik Crnadak 12. IX., da ban Khuen nije htio dati nikakove izjave »sbog suspenzije Badovinčeve«. Kad je još 3. X. 1887. zastupstvo podnijelo tužbu kralju protiv Khuenova pašovanja, koju je dakako vrhovni načelnik smjesta proglasio protuzakonitom i ništetnom, kad se je Crnadak 11. II. 1888. usprotivio, da vrhovni načelnik saziva sjednice zastupstva, dakako, da je kod izbora (16.—22. II. 1888.) ispao Crnadak a 28. IX. 1889. konačno je Badovinac riješen načelničtva. Sve vrijeme do 29. I. 1890., kad je dr. Milan Amruš izabran — tada još kao opozicijonalac »obzoraš« za načelnika, ostalo je načelničtvo nepopunjeno, a Ignjat Sieber je držao upravu grada u ruci. Zagreb se izjasnio o Sieberu: »Was das Chinin für das Fieber — das ist für Zagreb der Sieber!«. Nu niti dr. Amruš nije bio Khuenu još dosta »odgojen«, pa kad se u sjednici od 30. V. 1892. uzelo raspravljati o proslavi 25 godišnjice krunisanja Franje Josipa, te se »u raspravu unijeli državopravni odnošaji, uredjeni temeljnim zakonom« bude zastupstvo raspušteno, a novi izbori od 9. do 18. VIII. 1892. donesu načelničiju Adolfu Mošinskom, koga ponovno biraju te ostaje sve do 15. XII. 1904. načelnik grada Zagreba, da ga onda opet zamijeni dr. Milan Amruš, koji je za to vrijeme već posve odgojen za vjernog pristalicu magjarona . . . . . Evo, u ovim kratkim noticama o zagrebačkim načelnicima — još do danas nema o njima posebnoga djela — vidi se zorno katekizam postupka svake protunarodne vlade, koja sebi tako osigurava egzistenciju i sprema barut u bačvu, koja će se jednom razletiti . . . . Od g. 1910. do 1917. načelnikovao je arh. Janko Holjac, naš »ratni« načelnik, a od 1917. do 1919. dr. Stj. Srkulj, koga je naslijedio do 1928. načelnik arh. Vjekoslav Heinzel, da u svom predšasniku dru. Srkulju nađe i nasljednika. Zakon od 21. VI. 1895. o ustroju gradskih općina bio je u glavnom stari zakon, tek je imao zadaću da izbornim redom osigura uvijek vladi poćudnu većinu u zastupstvu. 1908. dobio je Zagreb opet vrhovnoga gradskoga načelnika, Slavka pl. Cuvaja.

— — — — — — — — — — — — — — —

Zagreb 1887., vidjen sa Južnog kolodvora. U sredini stara katedrala u pregradnji, na desno sveučilište, stari se Prilaz tek počinje izgrađivati.

I u slijedećem se razdoblju grad Zagreb razvija polaganim tempom, ali uza sve zapreke jednoliko. Već se broj žitelja g. 1886. popeo na preko 34.000 duša, za koje je te godine bilo 1939 kuća, a sagradilo se još: 1 trokatnica, 4 dvokatnice, 10 jednokatnica i 4 prizemnice. Gradski vodovod, koji je dizao u početku tek 10.000 hektolitara vode treba sada 35.000. Otvoren je Akademski trg, Boškovićeva ulica, pa se spremalo, da se stvori Ilički trg; a da dođe do novoga kazališta pristaje grad 22. IV. 1886., da se za tu gradnju odstupi zemljište na Sajmištu, nu ipak misli još uvijek zastupstvo, »da je za kazalište bolje mjesto unutar grada«. U gornjem je gradu nastala mjesto grkokatoličke kapele sv. Vasilija župna crkve sv. Kirila i Metoda, nastala pregradnjom i proširenjem stare kapele, u stilu, za kog je jedino njen graditelj Bolle tvrdio, da je romansko-bizantinski. Biskup Hranilović posveti tu crkvu 6. XII. 1886. Iste godine dobije Zagreb telefon, koji je tada bio u privatnim rukama (Vilim Schwarz, u svojoj kući na Krvavom mostu), a počeo je funkcijonirati god. 1887. sa nekih 30 pretplatnika pa kad se pokazao uspjeh, preuzela ga je država g. 1893. u svoju režiju. 1887.—1888. nastavljaju se rasprave o gradnji tramvaya s poduzećem A. Gautier, te se sklapaju i preinačuju ugovori s njime. Poradilo se god. 1888. i o utemeljenju nove župe sv. Blaža. Za crkvu te župe dariva Eduard Suhin, vrijedni nadarbenik sv. Križa kod župe sv. Marka, zemljište na uglu Prilaza i Primorske ulice. Dakako, još će deceniji proći, dok se ta crkva sagradi i župa osnuje, mijenjat će se i osnove i samo mjesto gradnje. Te godine posvećuje nesretni kraljević Rudolf temelj vojarni, koja je do prevrata nosila njegovo ime, a izgradila je magjarska firma A. Schoman i svršila slijedeće godine, kad je općina uzela graditi jašionu i ponudila se, da će prekupiti staru domobransku vojarnu, te novu sagraditi. Te se godine počima raditi o izgradnji Uzpinjače, koju je vlada dozvolila graditi D. W. Kleinu iz Osijeka, pa je ta građevina teškom mukom nekako završena do listopada god. 1889.. da nakon 40 godina pređe iz ruku kasnijega vlasnika Ganz et Co. u Budimpešti u svojinu grada. Dapače, već se pojavila i prva ponuda za gradnju električke centrale, što ju je kanio podići Bothe, nu do izvedbe te ideje doći će tek 1907. Staro Sajmište postalo je pretijesno, pa se proširuje; tamo do zgrade novogradnje Obrtne škole. I još nešto nova: grad se počima širiti prema gori. Za novu koloniju vila odstupa vlada zemljište na Josipovcu, gradi do tamo cestu i podaje polakšice za gradnju. Već je u to vrijeme izrađena i regulatorna osnova za cijeli grad, od koje se dobar dio i izveo. Za botanički se vrt kupuju zemljišta, te se sve priređuje, da se slijedeće godine botanički vrt i dovrši. Kako se vidi radi se na svim linijama. Ali težak udarac stiže Zagreb odlukom bana Khuena, da se ima ukinuti opera. Odbor gradskog zastupstva predlaže predstavku Khuenu, da se ipak zadrži i opera i opereta, ali da se otpusti intendant. Novo se doba javlja i još jednim znakom: tada se prvi puta upotrebljava za pločnike asfalt (ali se smjelo i klinker domaće proizvodnje upotrebljavati). Uz sve te brige ne skida se nikako s dnevnoga reda ni ono najteže pitanje Zagreba: uklanjanje bolnice sa Jelačićeva trga, no dakako, s malo uspjeha.

Josipovac se počinje izgrađivati (od 1888.) Prve ville 1890.

U posljednjoj godini drugoga petogodišta nakon potresa, 1890., kad je novi načelnik Amruš nastupio svoje zvanje, pa u nastupnom govoru naglasio, da Zagreb mora postati sanatorium (on je bio prvobitno liječnik), počelo se raditi s pospješenjem, jer stare uredbe nisu nikako više dostajale. Kako se promet povećao (g. 1886. otputovalo je iz Zagreba 164.000 ljudi, a 1890. 297.000), broj stanovnika porasao na 38.000, moralo se pristupiti gradnji novoga kolodvora državnih željeznica, koja je doista 1890. započela, da se nakon dvije godine dovrši. Danas nam se ukazuje taj kolodvor ogromnom zaprekom (gotovo nerješivim problemom) za razvitak grada prema Savi, kako to prirodni razvitak i zahtijeva, ali onda se ta udaljenost činila i suviše velikom, pa su oni dalekovidniji, (među njima i sam Ante Starčević), koji su tražili, da se barem za jedan kilometar dalje k jugu kolodvor sagradi, smatrani fantastima! Započelo se i gradnjom novoga željeznoga mosta preko Save, mjesto dotadašnjega drvenoga, a kako je sajmište usprkos proširenja, postalo sasvim neupotrebivo, dozvolila je vlada, da se na Zavrtnici u roku od dvije godine uredi novo sajmište, te je grad odštetio zakupnika i odredio svotu od 5.000 forinti da se barem

1889. Ilica prije izgradnje tramvaja; do nekadašnjeg hotela »k caru austrijanskom« hotel »k ugarskoj kruni«.

provizorno uredi to sajmište, kako bi se mogao kraljevski sajam već te godine tamo obdržavati. To je sajmište služilo sve do najnovijih dana: danas se tamo nalazi Trg Kralja Petra i digla se velika nova četvrt. Jašiona je tada 1890. dovršena, šumarsko je društvo dobilo gradilište, gdje se odmah počelo s gradnjom palače, koja danas služi za fakultetske svrhe. Nesretno se riješilo tada pitanje Dalmatinske ulice, koja je doduše produljena i pravac joj promijenjen, ali se odustalo od namjeravanoga spoja do Kačićeve ulice na molbu Štokana i uprave zemaljske uzorne pivnice.

Najjasnije će nam pokazati Zagreb u prvom deceniju nakon potresa četiri fotografije: pogled na Zagreb g. 1887., na Ilicu 1889., pogled s katedrale na Jurišićevu ulicu 1890. pa pogled na novi dio Zagreba, na Josipovac u zametku. Vrlo je instruktivna i velika snimka cijelog Zagreba u g. 1888., što ju je izveo E. Kastiana, a zastupstvo mu je votiralo za to 100 f. u g. 1890. Zagreb 1887., gledan sa Južnoga kolodvora (po novom besmislenom nazivu »Kolodvor Sava«), prikazuje se posvema u razvitku. U pozadini vidi se stara katedrala u gradnji, nema već odavna staroga, jedinstvenoga tornja, već je na donjim dijelovima stare konstrukcije sagrađena osmerostrana kućica sa strmim krovištem. Nu još se vidi silna masa stare crkve, kako impozantno prekriljuje grad, dok silhueta nove kasnije građevine ne znači ama baš ništa. Gornji grad je nepromijenjen, da, čini se nepromjenljiv, a nekadašnji je Prilaz (danas lijepa ulica Gjure Deželića) gotovo sasvim neizgrađen. U Donjem su gradu gotovo same oniske kuće, tek se ističe nekadašnje rodilište.

1890. Pogled s katedrale na Jurišićevu ulicu. Sprijeda krovovi kuća, porušenih 1900. za proboj Palmotićeve ulice, u pozadini jašiona, u sredini teče Medveščak, preko njega vodi most nedaleko City-kavane. Donji dio Draškovićeve ulice u zametku.

Zagreb prema jugoistoku s tornja katedrale (za prispodobu sa slikom, snimljenom god. 1890. s istog mjesta).

Josipovac se g. 1888. počima izrađivati samim malim, vrlo nesretno zamišljenim vilama, redovno s kojekakovim tornjićima, a taj je tip ono doba držalo potpunim savršenstvom. Na lijevo u pozadini prva je kućica toga kraja: nju je sagradio stari listonoša, ostavio poslije smrti gradu, pa je tu smješten odred policije, koji će doskora odseliti u novu zgradu, a ove će stare nestati.

Ne će biti na odmet zaviriti u Ilicu onih dana. Ne radi se tek o zgradama. Sav je život onoga doba uhvaćen u toj slici iz g. 1889., kad još nije bilo tramwaya, kad je cesta tek bila pošljunčena, a hodnici tek dijelom izvedeni. U Stankovićevoj je kući imao Dane Herman, dugo vremena ugledan zagrebački trgovac, svoj dućan u kojem se vidjale i prve zbirke našega narodnoga rada: on je prvi zapazio ljepotu i vrijednost narodnoga

S gospodarske izložbe u godini 1891. Na desno Bosanski paviljon, u sredini paviljon braće Turkovića. U pozadini katedrala u gradnji.

odijela. Do krasnoga hotela »K caru austrijanskom«, sagrađenog g. 1867., stajao je drugi hotel: »K ugarskoj kruni«, kao simbol dualizma. Taj je hotel, nekad svojina baruna Eduarda Jelačića, hrvatskog potkancelara, pripao nagodbom Magjarima, koji su se zato odrekli zemljišta na suprotnoj strani, gdje se prije htjelo sagraditi kazalište. Svakako je pravo, da se ime toga čovjeka sačuvalo u nazivu ulice, nastale na tom zemljištu. Da, još je od njegova imetka preostalo toliko, da se je moglo uz zgradu nekadašnjega samostana Magdalenki sagraditi sirotište, koje mu također čuva imenom spomen. G. 1890. srušiše Magjari onaj hotel, pa sagradiše novi »Grand Hotel, a kasnije nestade i »cara austrijanskoga«, nestade i tog hotelskog dualizma.

Fotografija, snimljena 1890. s tornja katedrale pokazuje najbolje pobjednički nastup novoga Zagreba i izgibanje staroga. Generacija, koja sad nakon jedva četrdeset godina gleda s istoga mjesta Zagreb, jedva će se snaći. Sprijeda su još one zgrade i zgradice Vlaške ulice, kojih je odavna nestalo, kad je 1900. otvorena Palmotićeva ulica. U Draškovićevoj su ulici same nove jednokatnice, a u Jurišićevoj se ulici već dižu i dvokatnice, ma da tuda još protiče potok Medveščak, preko kojega vodi nedaleko City kavane most. Medveščak, koji će odmala oštrim zavojem skrenuti na zapad, tamo nedaleko, tada dovršene, jašione. Južnom dijelu Draškovićeve ulice nema dakako ni traga, u Palmotićevoj se diže smjelo već par trokatnica, a usred slike vidi se magazin koža firme Deutsch. Nigdje se ne vidi tako golema razlika u životu grada od prije četrdeset godina i onoga današnjega dana kao tu. Tada je Jurišićeva ulica malovaroška ulica, kojom teče potok, neravna i grbava, tako da se je moralo polaziti stubama u dubine do trotoara! A tako se poradilo svuda. Ne mislim nabrajati sve, što je tada učinjeno, ali spominjem kao tipove građevina onoga »tobože renesanskoga« doba: obrtnu školu, (dovršenu g. 1888.), Učiteljski dom iz g. 1889., zgradu Mirka Halpera na Akademskom trgu br. 4. (sagradio je

1893. Zagrebačko sklizalište iza botaničkog vrta. U pozadini desno katedrala u gradnji. Na lijevo zgrade »Kola« i »Sokola«, do nje Hrv. Učiteljski Dom.

L. Hönigsberg 1886/7.), pa na Zrinjskom trgu kuću Kulmerovu (1889. sagradio A. Seć), dok je Gavellina kuća na Jelačićevom trgu već spomenuta. Tako je to bilo tada moda u cijelom svijetu, pa i u nas.

Unatoč sviju jada i nevolja, i domaćih i importiranih, raste Zagreb i razvija se, sprema se na još jači polet, da se opet jednom utvrdi staro pravilo, kako se Zagreb razvija baš onda najjače, kad mu je najgore. I tako dolazi treći kvinkvenij nakon potresa. Nestalo je već mnogo znamenitih ljudi iz prijašnjih dana, Kukuljević (1889.), pa Metel Ožegović, Žigrović-Pretočki, ban Mažuranić (1890.) združili se u ilirskoj arkadi na Mirogoju, a iste godine ode na vječni počinak zlokobni ban Levin Rauch. Imade i u životu naroda grijeha, koji se mogu i razumjeti i oprostiti grješnicima, mogu čak i za života, a pogotovo, kad sve prođe. Ali ima grijeha, koji se nikad ne praštaju, i nikad ne zaboravljaju, pa ni u onim narodima, koji rado zaboravljaju i rado praštaju . . . I malo kasnije poslije Raucha nestaje i nadbiskupa-kardinala Mihalovića, komu se mnogo oprostilo, a malone sve zaboravilo, da, zaboravilo i na njega samoga. Teško, da će ikada više doći vrijeme, kad bi Rim mogao poslati u Zagreb za nadbiskupa feldkurata revolucionarne magjarske vojske. Ali kao na prkos staroj zlobnoj Austriji živi brat bana Jelačića: grof se Juraj Jelačić ne dade s ovoga svijeta. Nakon onoga jasnoga govora u saboru 1861. umirovilo je njega c. i kr. podmaršala, a da se ukloni iz internacije u Celovcu, odreče se i čina i proživi u svojim Novim Dvorima još ravno četrdeset godina, pa umre kao devedesetšest godišnji starac tek 1901. Od 1873. bio je predsjednik Hrvatskog Gospodarskog Društva do svoje smrti. Pa kad je bilo odlučeno, da se pedesetgodišnjica toga društva svečano proslavi izložbom g. 1891., pristade on rado i obeća svaku pomoć. I 15. se kolozova otvorila ta najljepša zagrebačka izložba na tadašnjem Sajmištu, na istom mjestu, gdje se i prva prije dvadesetsedam godina održala. Doživjeli smo još i g. 1906. lijepu izložbu kojom je završio svoj rad Mallin, doživjeli i Zborove i prije rata, ali ove izložbe nije ni jedna kasnija priredba ni u kojem pogledu dostigla.

1893. Litografija u spomen izmirenja Strossmayera i Starčevića, koje nije dovelo do željene fuzije. — Amruš (kasniji magjaron), Š. Mazzura, Strossmayer, Starčević, Folnegović, Boroša, Rački, T. Smičiklas, Bresstyenszky, Kumičić, Dr. J. Frank.

Usred trga veliki bazen od cementa (koji se još i danas nalazi pod vestibulom kazališta), uokolo redali se paviljoni, od kojih bosanski i sada stoji, u Tuškancu, dok je paviljon braće Turković do pred koju godinu stajao nedaleko toga, a i glazbeni se paviljon na Josipovcu odupire još nekako teško vremenu. Strojarski je paviljan kasnije prenešen na novo sajmište, te je postao historičan 5. VI. 1903., kad je planuo, da se uzmogne u metežu maknuti Khuen.... Onaj Khuen, koji je svečano 15. VIII. 1891. otvorio tu lijepu izložbu, a »bolesti radi« nije mu mogao odzdraviti predsjednik grof Juraj Jelačić. U debeloj je knjizi Janko Ibler opisao tu izložbu, donio i slike ljudi, koji su poradili upravo mladenačkim žarim na uspjehu te priredbe: Vukotinovića, grofa Kulmera, Andrije Jakčina, F. Gašparića, Fr. Kuralta, Ive Mallina, Milana Lenucija, Edmunda Kolmara itd., sve ljudi, koji su ostavili svijetlu uspomenu, da, još nekoji su i među živima. H. Krapek i Ivan Standl sačuvaše u brojnim slikama tu izložbu, koja je bila tim zanimljivija, što se je Dalmacija spontano onda Zagrebu priključila. Pa kad su Dalmatinci korporativno došli 25. VIII. u Zagreb, dočeka ih Zagreb svečano, a slijedeći dan otkriva se spomenik Kačićev, i ban Dalmacije, Hrvatske i Slavonije drži zanosan govor o značenju Kačićevom: ban grof Karlo Khuen Hedérváry! Pred Andrijevićevom kućom vidim bana u razgovoru s Rendićem, tvorcem spomenika, tada u naponu snage. A nije se pokazalo na izložbi tek sve, što se tiče gospodarstva u svim granama, već je priređena i umjetnička izložba, dakako tek većinom izložba tuđih umjetnika, ali uz njih su bila djela Mašića, Rendića, Quiquereza, pa Celestina Medovića, Cl. Crnčića, O. Ivekovića, M. Murata i Slovenca Ferde Vesela. I tada se 5. IX. 1891. povezli Zagrepčani novim prometalom, s konjskim tramvayem. — Zagrepčani mu odmah dali prišvarak: filoksera — sagrađenim na temelju ugovora s firmom Gautier, koja je prenijela koncesiju na društvo, koje je zastupao dr. Lj Schwarz. I tako ostade to sve do

godine 1910. Da, i s Botheom je ugovor glede električke rasvjete prihvaćen, ali ne izvršen. Senator Hudovski dobio je za svoj izvrstan vodič »Zagreb, putokaz za urodjenike i strance« potporu: bicikliste, koji su onda gotovo jedini reprezentirali javni sport, dobiše trkalište, a cijeli Zagreb dar Eduarda Priestera glazbeni paviljon na Zrinjevcu 22. II. 1891. A slijedeće će godine provesti onaj Khuen »izbore« uz apstinenciju »obzoraša«, gdje će od 88 mandata njegova stranka dobiti 79!

Da, teška je bila ta godina 1892., u saboru par pravaša, gradsko zastupstvo zamijenjeno novim, pod novim načelnikom Adolfom Mošinskim, Khuen je konačno i tu pobijedio. Na sreću je Mošinski bio čovjek, voljan rada, sposoban i u naponu snage. Ne samo da nije ništa omeo, već se svojski zauzeo, da se već prije spremljene velike osnove konačno i izvele. A trebalo je izvesti onaj golemi posao, koji je promijenio sasvim lice Zagreba, pa mu dao mogućnosti velikoga rezvitka: trebalo je izvesti kanalizaciju, te prebaciti Medveščak iz dosadašnjega korita i podati mu novo. Današnja generacija ne može sebi pravo ni zamisliti, kako je nekad izgledalo, kad je Tkalčićevom ulicom — tada se zvala »Potok« — tekao onaj prastari međaš između Kaptola i grada na Gričkim Goricama, da iza kuća na svjevernoj strani Jelačićeva trga pređe Bakačevom ulicom (tu je nekad bio drveni most), pa vijugavo dođe do Jurišićeve, gdje je danas glavna pošta učinio okuku, pa prešao tamo uz Palmotićevu ulicu i skrenuo istoku. Osnove su nakon dugih studija bile spremne, potrebite se svote stavile na raspolaganje, a cijeli je posao povjeren Slovencu Franji Tomšiću (1838.—1916.), koji je zaključkom zastupstva od 19. VI. 1891. primljen u službu za izvedenje toga rada. Kroz više od 35 godina nije se kod te kanalizacije nikakov defekt pokazao, a tek silni porast poratnoga Zagreba, otešćao je redoviti razvitak izvrsnoga djela, pa se sada mora nastaviti dalja izgradnja mreže u velikom opsegu, da se stvori mogućnost egzistencije za nenadano nadošle nove desetke tisuća žitelja.

Sustavna se kanalizacija grada počela izvađati g. 1892., a u glavnom je izvedena do konca g. 1895. sasvim po odobrenoj osnovci, osim izvedbe zbirnoga kanala, koji je napušten, kad su velike poplave od 27. III. i 28. X. 1895. pokazale njegovu nepraktičnost, pa je kasnije uz glavni kanal (dovršen 1895.) izveden u g. 1901. pomoćni kanal. Troškovi su kanalizacije iznosili do 1902. 1,664.570 kruna.

S preloženjem potoka Medveščaka počelo se god. 1896., kad je izveden dio od željezničke pruge preko tadašnjega Sajmišta (danas Račkovom ulicom) do Draškovićeve, pa odavde do križanja te ulice sa Vlaškom ulicom. G. 1897. izvedeno je prelaganje potoka u dolinu Ribnjaka do sadašnje Zvijezde, gdje je iza kuća u Novoj Vesi nestalo vrtova i vinograda, a danas tamo vodi najljepša i najšira cesta. Tamo na brijegu nasuprot nekadašnjega ljetnikovca biskupa Alagovića, kasnije doma obitelji Hagenauer, još su kao posljednji ostaci davno zaboravljenoga, nekad toliko slavljenoga »Franz Josefsgartena« nekolika egzotična drveta i komad kamenoga zaslona iz doba biskupa Alagovića. I to je sve, baš sve.... Pa godine 1898. dovršen je i posljednji dio prelaganja: onaj od Zvijezde do gradske mitnice, koji se sada nakon 34 godine dalje presvođuje. Za taj golemi rad prelaganja staroga Medveščaka potrošena je svota od 1,211.316 kruna. A uz te oveće radnje izvodile se omanje, no važne, tako je potok Kraljevec presvođen i Ilički trg 1892. dovršen. Te se godine uredio »Zeleni brijeg« za epidemijsku bolnicu, a »bogečko groblje« odstupljeno je vladi za gluhonijeme, pa je doskora nestalo one male kapelice sv. Tomaša. U te se godine

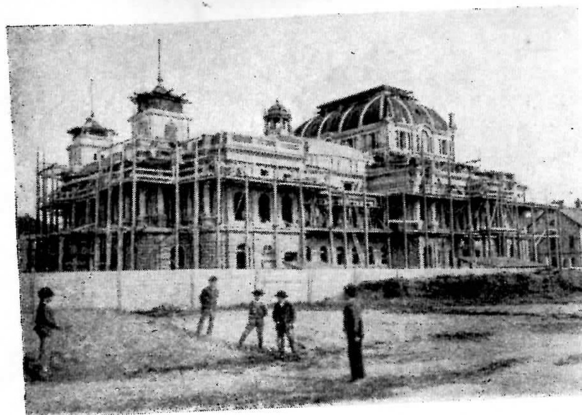

1894. E. Kumičić i Mile Starčević vode dra Antu Starčevića k polaganju temeljnog kamena za njegov Dom. U pozadini tek kuće u Gajevoj ul. 34, 36.

počelo upravo grčevito graditi, a mnogo je doprinijela izgradnja novoga kolodvora, koji je 1892. dovršen, pa je cijeli onaj kraj, koga na fotografiji Eduarda Kastiane iz g. 1888. vidimo još kao sklop polja, postao skupocjenim gradilištem, koje se do kraja stoljeća posvema izgradilo. Tada je od 26. X. 1891. bio odjelnim predstojnikom dr. Iso Kršnjavi, a kao da je slutio, da mu nema dugoga boravka na tom mjestu (ostade do 9. VIII. 1896.), poradio je i on grozničavo, da što više u što kraće vrijeme izgradi. On, sam dobar slikar (na žalost je njegova najbolja slika propala kod požara Crnčićeva ateliera), poznavač umjetnosti, nekada prijatelj Strosmayera i uređivač njegove galerije, pobrinuo se za umjetnost i za umjetnike, pa sagradio prve ateliere za njih. U god. 1893. zamišljena je gradnja crkve sv. Blaža na Ciglani, a ne na već prije određenom zemljištu, pa je Vancaš načinio za tu građevinu nacrte, koji nisu dakako nikada izvedeni, jer je tek daleko kasnije izvedena osnova Kovačićeva na prvotno određenom mjestu.

1893. pošli su na počinak drugovima u Ilirsku arkadu Lj. Vukotinović i Mirko Bogović, a obojici je narod zaboravio njihov odmet k magjaronima, sjećajući se zahvalno njihovoga iskrenoga i velikoga rada u ilirsko doba. A 15. VI. 1893. pridružio se svojim drugovima i grof Janko Drašković, koji je 1856. umro u Radgoni, a narod je svečano prenio njegove kosti u Zagreb: u bjelini stupale su djevojke uz bezbrojne vijence za lijesom onoga, koji je njihove bake nekad pozivao u ilirsko kolo s njemački pisanim: »Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter . . .«

Grčevito se radi posvuda, da se dolično dočeka konac trećega petogodišta nakon potresa. U g. 1893. zasjalo je prvi put pedeset Auerovih žarulja u Zagrebu, kad do realizacije ugovora o stvaranju električke centrale nije došlo. Gradi se i dalje mnogo: nova je preparandija dovršena 1893., Društvo sv. Jeronima sagradilo je sebi palaču 1892., zaklada »Narodnih Novina« napustila je staru tijesnu sgradu nekad dvore grofa Keglevića, gdje se uselila tada kafana Weiss, pa je sebi sagradila veliku palaču 1893. za 174.000 for., nasuprot sveučilištu. A i nasuprot starih »Narodnih Novina«, tom sijelu magjaronskoga kasina, izmijenilo se lice sasvim: mjesto staroga

1895. Izgrađuje se novo kazalište.

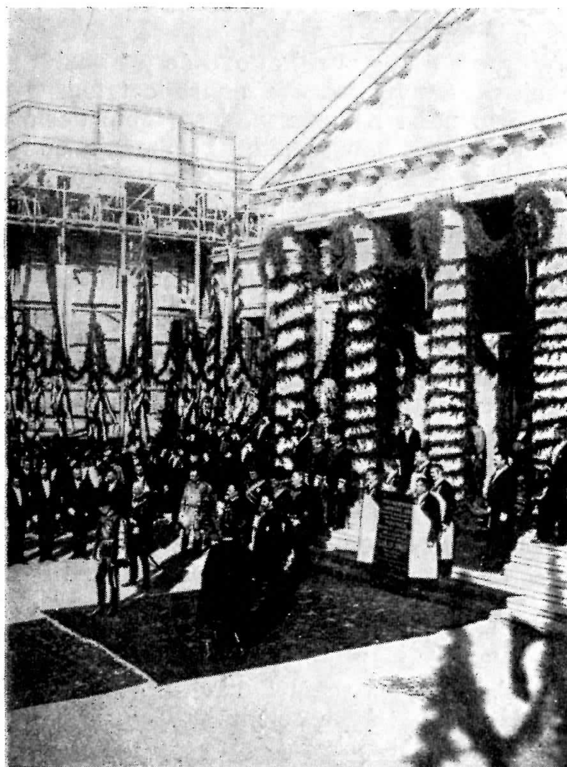
patrijarhalnoga »Mohrenwirtha« nastane tamo velika kuća, u kojoj se namjestila kavana Bauer (»Croatia«). Kršnjavi je odlučio, da sam sagradi zgrade za potrebne nove srednje škole, te utanačio s gradom, koliko će i šta će doprinositi za gradnju i uzdržavanje, kad je definitivno napuštena ideja, da se Petrinjska vojarna upotrebi za škole. Tako je po planovima berlinskih arhitekta Hülsner und Häusler izgrađena velika zgrada za srednjoškolske zavode na onom trgu, koji je dugo vremena nosio ime bana Khuena, a sada Wilsona, a bog zna, kakovo će još nazivlje dobiti. Upravo dramatski prikazuje Kršnjavi, kako je on sa ostalom dvojicom odjelnih predstojnika nagovorio bana Khuena, kad se tamo desio Hellmer na izgradnju novoga kazališta, a ban se nije ni najmanje opirao. 14. V. 1894. počelo se s gradnjom po malo preinačenom dosta šablonskom starom planu Hellmer i Fellnera, kako su ga zamislili i spremili za gradilište u Ilici još g. 1881., a pod nadzorom vlade bude sada ta zgrada dovršena na vrijeme do 15. X. 1895., a do toga se vremena dogradio i pregradio stari Glazbeni Zavod podignut 1875.

14. X. 1895. došao je dakle Franc Josef da novosagrađene zavode otvori, da dade blagoslov radu svoga bana Khuena, i to dakako u pratnji magjarskog ministra predsjednika baruna Banffya. Kralj u magjarskoj generalskoj gali, sve uokolo u magnatskim odijelima i fracima, posvuda slavoluci i zelenilo. Kralj je izjavio svoje zadovoljstvo zbog velikog napretka, načelnik mu je rekao, »kako je nagodbom otvoreno široko polje samoprave, da je tako Hrvatska i Slavonija postala gospodarom svoje sudbine u najvažnijih granah svoga narodnoga života«. I tako dalje, kako je to bivalo i biva kod takovih ispraznih dogodovština. A pravu su riječ iz duše naroda rekli hrvatski djaci, kad su na Jelačićevom trgu »pripalili« malo magjarsku zastavu . . . . Bilo je galame i graje dosta, i u zastupstvu i u saboru, ali ni Magjari, niti već onda omatorjeli Franc Josef nisu razumjeli taj bljesak, kao što nisu razumjeli ni kasnije mukle grmljavine Žerajićeva hitca u god. 1910., niti čuli prasak Jukićeva revolvera od 8. VI. 1912., još manje hitac Dojčićev od 18. VIII. 1913., tek su čuli hitac Gavrila Principa . . . .

Nekoliko slika moglo bi pokazati stepen tadašnjega stanja razvitka grada. Pogled s krova novoga kazališta prema istoku pokazuje još velike praznine. Prednji dio Marovske ulice posve neizgrađen, tamo su još ostaci gradskoga majura, koji je do nedavno davao ime ulici (Marovska). Istom

1895. Pogled sa novog kazališta na Marovsku (sada Masarykovu) ulicu. Nema još zgrade »Obzora«, nema kazališne kavane, tu je još gradski majur (marof), koji je dao ulici ime.

Zagreb 1895. Triumf Khuenov. Franjo Josip I. posvećuje novu zgradu gimnazije i realne gimnazije.

1895. Zagreb, Jelačićev trg, ukrašen za doček Franje Josipa. U pozadini stoje još sve — sada odstranjene — kuće, ulaz u Jurišićevu još je tjesnac kod Mrazovićeve kuće. Rasvjetu pripremio Mlečanin Zentilomo.

1897. Pogled na Donji grad Zagreb s tornja katedrale. Snimio A. Stiasni.

Zagreb 1897. Mihanovićeva ulica u zametku. Do Starčevićeva Doma tek 2 kuće.

Zagreb 1930. Isti predjel grada nakon 33 godine.

1897. sagradit će sebi »Obzor« svoju palaču, a 1898. nastat će kuća, gdje je smještena Kazališna Kavana, dok će još godinama ostati susjedno zemljište prazno, da 1904. tu Viktor Kovačić podigne svoje prve gradske kuće. Iza »Kola« i »Sokola« nema još ništa, tek stara plinara drži stalno svoje mjesto od god. 1862. Na brzu ruku uređen je predjel pred novim kolodvorom, koji je kasnije parkiran dobio ime Trga Franje Josipa, a sada je, kako sam već napomenuo, to Trg kralja Tomislava... A nasuprot novoga kolodvora dovršen je u ono doba Starčevićev dom, što mu ga je narod sagradio, da barem posljednje dane tamo provede. Pa doista, dru. Anti Starčeviću nije toga doma trebalo! On, koji je u žilavoj i neumornoj borbi protiv »Austrie«, »Madjarolaca«, »Slavoserba« proveo sav život, ne mareći, neće li se naći i u tamnici, gdje se i doista znao naći, on, koji je u doba najgore khuenovštine, kad je bio »Verkehrssprache« njemački, kad je bila provokacija priznavati se Hrvatom, on je ostao sam sebi dosljedan. Pa i oni, koji se ne mogu i ne će složiti s njime u načinu kojim je vojevao, morat će mu priznati ,da je svojim gotovo asketskim životom, provedenim u maloj sobici Kukovićeve kućerine, dao posvetu svem svojem životu, i primorao i protivnike, da mu priznadu čistotu ideala za koje se borio, »za da budu verno izveršeni«. Upravo samilosno gledaš sliku, gdje u pratnji Evgenija Kumičića i Mile Starčevića polazi starac na posvetu temeljnoga kamena svoga doma, okružen od naroda, koji mu radosno kliče, stupa zastajkujući i skrivajući sebi lice, da se ne bi možda odalečio od onoga svojega puta, kojim je cijeli život koračao! U ono je doba još taj kraj bio posve prazan: u zaleđu vide se dvije kuće na uglu Trenkove i Gajeve ulice (br. 34 i 34) nu za osam godina kasnije bit će izgradjen i dići će se ona zgradurina, na kojoj će osvanuti: Magyar kir. Államvasutak! Tada je on, Ante, već odavna snivao vječni san na šestinskom groblju, kamo se doskora sklonuo i njegov sinovac i sapatnik dr. David Starčević. Nelijepi spomenik Rendićev, možda njegovo najslabije djelo, nikako ne spada za obilježje groba čovjeka, koji je i u svem životu i u svojoj borbi bio jasan i određen jednostavan, pa mrzio svaku suvišnu pompu.

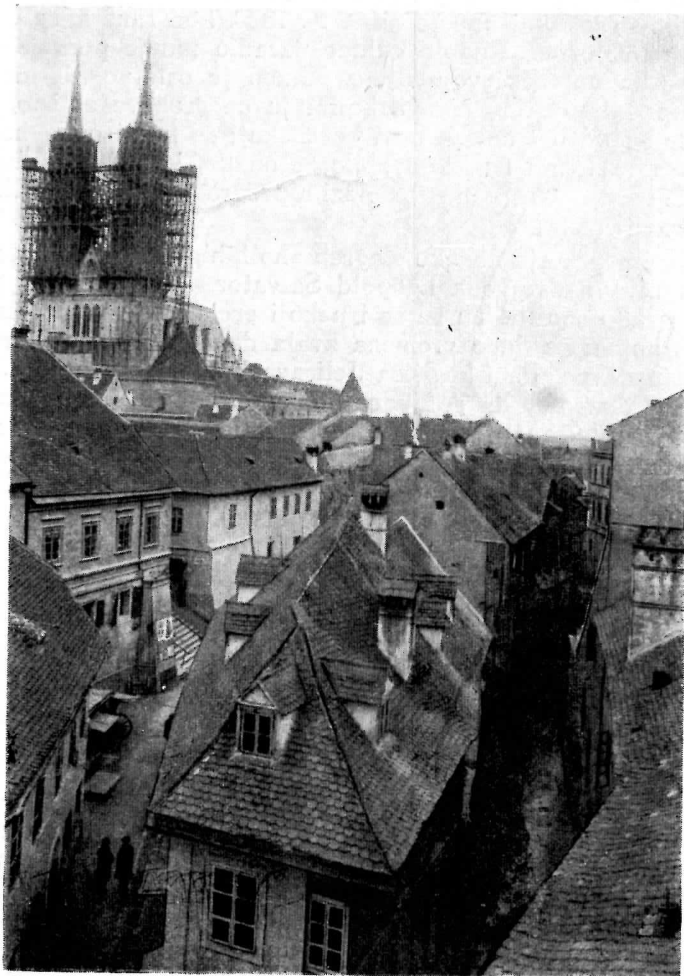
A u arkadu se na Mirogoju, onu veliku sklonuo još 13. III. 1894. dr. Franjo Rački, taj tijelom tako malašni, a duhom silni učenjak, borac i eto do smrti vjeran pomagač biskupu Strossmayeru, koji ga nije svega svoga

daljega vijeka — a preživio ga je za više od deset godina — prežalio. Onaj mali ministrant, koji mu je na 9. X. 1880. kod rane mise ministrirao, kad je zatutnjio potres, Rudolf Valdec, izradio mu je poprsje-spomenik, na grobu, možda najveće svoje djelo. Khuen je ostajao, a ljuti i opasni protivnici popadali u grob, mnogi, kojim je on grobove zbližio. Ali ideje nije ubio, jer su došli i dolaze novi borci, koji se kao i onda bore za iste ciljeve, tek sa različnih fronta. I zbilo se onako, kako je napisao Franjo Rački 2. XII. 1883.: »On (Khuen) dolazi s programom »Pester Lloydovim«, ali ne će opraviti ništa!«.

S vremenom postaje nekako Zagreb »hoffähig«: 1894. odlučeno je, da tu stalno prebiva nadvojvoda Leopold Salvator, što se i zbilo, ma da su Magjari to nerado snosili. Tu su se i nekoji erchercogi rodili, među njima i Rainer, po kojem se dugo vremena zvala današnja Žerjavićeva ulica, a umro je tek nedavno. Pa i kraljica Jelisava blagoizvoljela je 7. IX. 1896. dati previšnju dozvolu, da se jedna ulica okrsti njenim imenom, tek je svih tih »previšnjih« austrijanskih ulica nestalo.... Danas je to Klaićeva ulica.

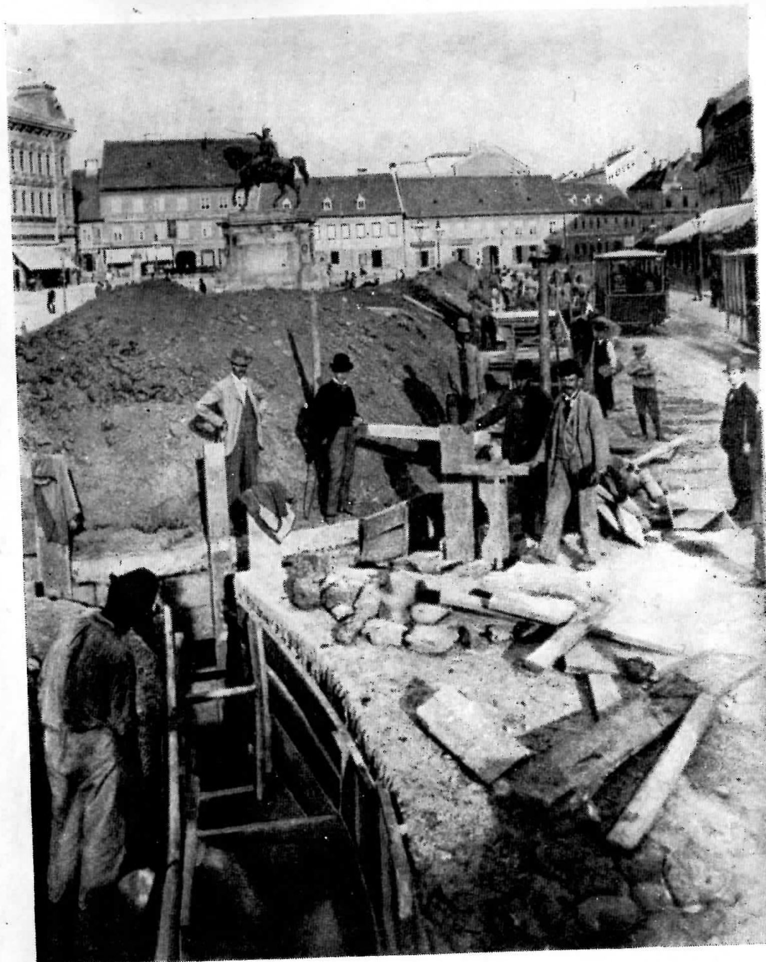
Grad otkupljuje stare kuće na Margaretskom trgu br. 3, 5, 7, pa znamenitu »političku« krčmu »K bijeloj ruži« u Vlaškoj ulici u g. 1895., da ih dade 1897. porušiti, te tako stvori Preradovićev trg. Otkupljuje staru kazališnu zgradu za 50.000 for., da tamo sagradi novu dvokatnicu za 60.000 for. za uredske svrhe (g. 1897.). Te se godine dovršava i nova cesta na Sljeme, a kad je dovršeno preloženje Medveščaka (silna je poplava Medveščaka još na rastanku s njim zadesila Zagreb 10. i 11. VI. 1898.) kupi grad Streinovu kuću na uglu nekadašnje Jurišićeve ulice, te je dade porušiti, a 1899. bude Jurišićeva ulica, gdje se nekad išlo uzbrdo i nizbrdo poravnata, tako da se je jedva prepoznavala. Zbog kanalizacije srušena je i Huthova kuća uz Splavnicu na Jelačićevom trgu a tijesnu Bakačevu ulicu proširiše tako, da su g. 1899. porušili čitavu desnu stranu gornjega dijela te ulice, napose kuću Fellnerovu i lijepu Roberičiniu, koju je nekada majstor Felbinger za biskupa Alagovića sagradio. Pa do danas nije riješeno pitanje, što će se tamo izvesti. God. 1897. počelo se s gradnjom Umjetničkoga Paviljona, koji je god. 1898. bio dovršen, te 7. VI. 1898. preuzet. Te je godine definitivno ustanovljeno, da će se crkva sv. Blaža graditi na raskršću Prilaza i Primorske ulice, a napuštene su definitivno osnove za gradnju na križanju Prilaza i Krajiške ulice ili na Ciglani.

Sa tornja sv. Kralja snimio je A. Stiasni g. 1897. sliku cijeloga tadašnjega Zagreba u pet dijelova, izvrsne, dragocjene slike, a papirnica Hribarova izdala je snimak Zagreba, gledan s novoga kolodvora. Osobito je zanimljiv pogled na Novoveški kraj (na Stiasnijevoj slici). Od Ribnjaka do Zvijezde još su polja i vrtovi. Gornji je grad prilično nepromijenjen, a u pozadini vidi se početni razvitak Josipovca sa kojih dvanajst vila, gdje ih danas imade i četiri puta više. Najzanimljiviji je pogled na Donji grad. Te je godine sagradio »Obzor« svoju kuću u Marovskoj ulici, ali suprotna je strana ulice još pusta i netaknuta. Iza kazališta, tamo na početku Savske ceste diže se vatrogasni toranj uz spremište, niže se vidi već svršena šumarska akademija, još stoji dakako stara plinara, a stari »teaterski grunt« u Ilici pročišćen je posvema, odstranjene su stare kuće na Preradovićevom trgu (koje su zbog dvojih izlaza bile omiljele kod demonstracija!), pa se sve spremilo za gradnju nove palače Prve Hrvatske Štedionice, koja je svoju palaču u Dugoj ulici od g. 1882. napuštala. To je

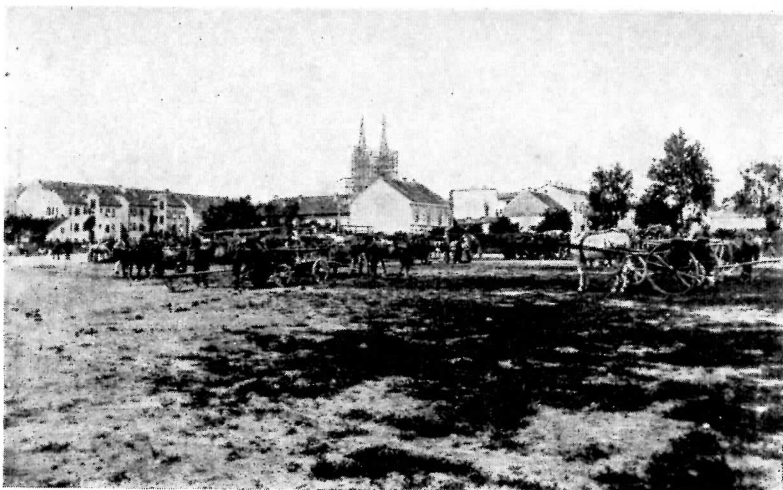
Oko god. 1898. Ulaz na Dolac. Sprijeda stoje još stare kuće, mimo kojih prolazi korito Medveščaka iza kuća na Jelačićevom trgu do Bakačeve ulice. Sada 1928. sve je to porušeno. Snimio Antonini.

u predratno vrijeme bila zapravo posljednja građevina, za koju je vladao velik općeniti interes, pa kad je ta dovršena izgrađeno je uskoro i sve uokolo, te su nastale ulice Mirka Bogovića i baruna E. Jelačića. Ilica se polako mijenjala: novi ilički trg već je bio izgrađen, pa ma da je na Prilazu još mnogo toga bilo neizgrađeno, napredak je ipak bio golem. Velikom se energijom radi na izgradnji Akademskoga trga i trga Franje Josipa, koji će do 1900. biti posve dovršeni, a uz Starčevićev dom niču redom kuće, počeci Mihanovićeve ulice. Za koju se godinu izgrađuje i sadašnji Svačićev trg, pa se i tu primaknuo grad do pruge, koja već nakon dvadesetak godina koči razvoj grada prema jugu, te se već pomišlja na izvedenje prvoga podvožnjaka, pa se za potrebito zemljište prema Mira-

Iz vremena velikih kanalizacijonih radnja u Zagrebu. Gradnja kanala na Jelačićevom trgu godine 1898.

marskoj cesti izdaje 140.000 K (u g. 1901.). Hrvatski Sabor stvorio je 11. IV. 1899. zakon, kojim se gradu Zagrebu priključuje cijela porezna općina Laščina i dio porezne općine Resnik pa je teritorij grada povećan malne za polovicu, za 11.000 rali. 30. VI. 1900. prešla je plinara nakon dugih sudskih rasprava nagodbom u ruke gradske općine za svotu od 1,100.000 kruna, ali tek za 11 godina nestat će stare plinare sa svog prvobitnoga mjesta, da poda mogućnost brze izgrade cijeloga kompleksa. U proljeću 1901. porušene su kuće br. 24, 26, 28, 30, 32, 34, 34-a u Vlaškoj ulici i otvorena je tako Palmotićeva ulica do Vlaške, korigirana je nekadašnja Ružična, sada Kurelčeva ulica i stvorena mogućnost, da se započne na mjestu, gdje je nekada tekao Medveščak, gdje je stajala stara Kovačnica s gradnjom nove poštanske palače, koju je magjarski erar izveo do g. 1904. u svom tobože »nacijonalnom« stilu. Općina nabavlja te godine

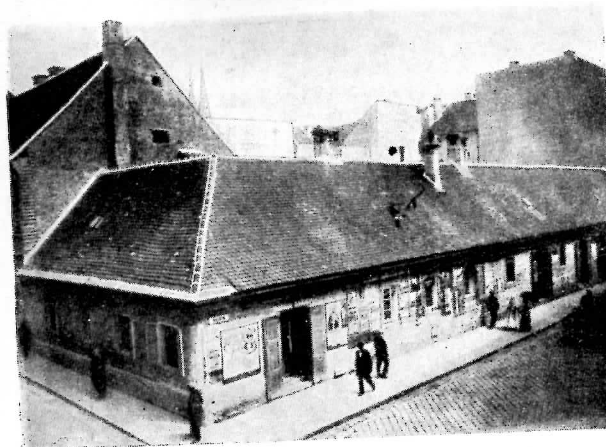

1898. *Zagrebačko »novo« Sajmište na Zavrtnici od god. 1890. do 1920.*

1898. *Ružična ulica (danas Kurelčeva); kroz Jurišićevu teče Medveščak, preko njeg vodi most u Ružičnu do Streinove kuće. Sve je porušeno; na uglu stoji sad kuća s apotekom Pecinovski, a nasuprot zgrada pošt. i brzojav. direkcije.*

još potrebite nekretnine za otvorenje Svačićeva trga, kupuje kuću Ane Dobranić na Zrinjskom trgu br. 7, pa Gnezdinu u Petrinjskoj ulici br. 16, da se omogući izgradnja Antolkovićeve kuće i tim stvori ulaz u Gjorgjićevu ulicu. Te se godine izvodi kasnije važna Mošinskova cesta, od Radničkoga dola do Josipovca pokraj sirotišta, kojom se uskoro izmijenio sasvim oblik onoga kraja. Te je godine primljena osnova za veliko proširenje vodovoda, koju je izradio Milan Lenuci, tako da će odslije moći i

1899. *Ugao Nikolićeve i Gajeve ulice. Danas je tu »Marijin dvor« od god. 1900.; sagradio ga Reinninghaus. Ovo je ostatak stare gradske pivare, kasnije gostionica Dimlinger.*

1930. *»Marijin dvor« u Nikolićevoj ulici.*

visoko položeni dijelovi grada dobivati vodu. Povećan je zaštitni rajon vodovoda, nabušeni su novi zdenci, a sve je izvedeno — s nekim promjenama — u g. 1903., kad je na Kolmarovom zemljištu u Tuškancu sagrađen novi rezervoar za 5.000 kub. met. vode, a na Prekrižju drugi manji za 1000 kub. met., te su nabavljeni novi strojevi.

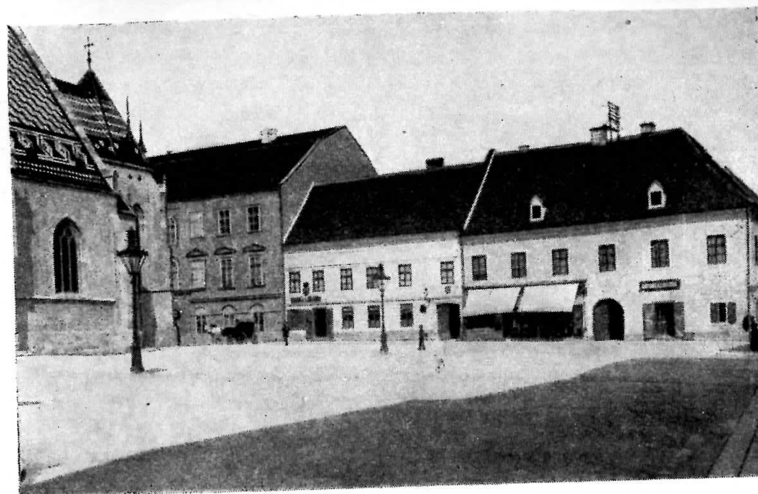
To je vrijeme loma i u arhitekturi; dodijalo je ono tobože renesansno građenje, i javila se secesija, koja je u teoriji mnogo više obećavala no što je u praksi provela. Značajna je zamjena nekadašnje stare gradske pivare, kasnije poznate gostione Dimlingeričine, na uglu Nikolićeve ulice, gdje je Reininghaus podigao veliku palaču još u renesanskim oblicima

God. 1900. Život u Ilici onih dana. Kuće na lijevo sad su srušene.

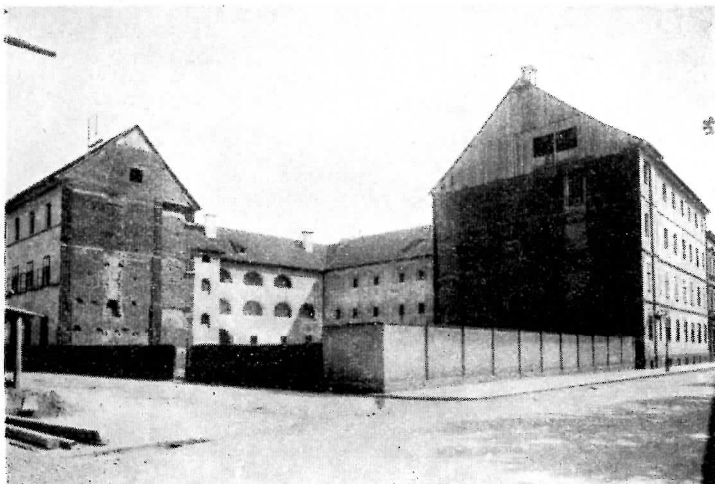
1900. Tu će se uskoro probiti Palmotićeva ulica, pa se sve stare purgarske kuće (»Medičarna«) porušile.

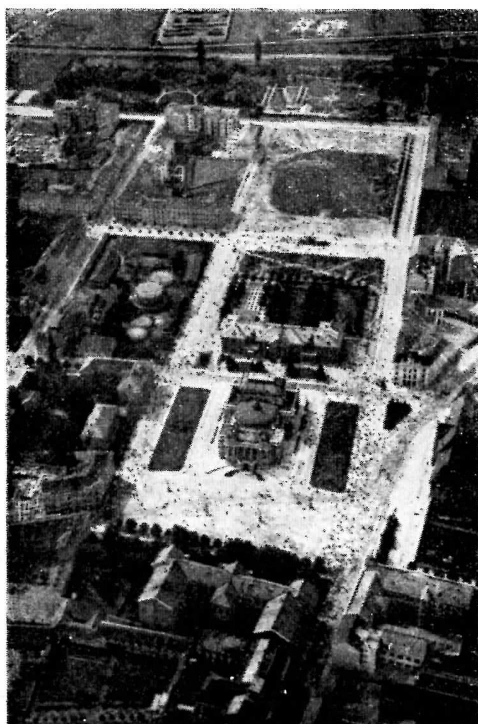
Do god. 1907. Markov trg u Zagrebu sa starom Sabornicom i Gradskom ljekarnom (nekad gostiona »Fortuna«). Tada je tamo sagrađena velika vladina palača.

Zagreb 1902 Mesnička — Frankopanska ulica — Ilica; kordon vojske zatvara ulicu radi nemira, izazvanih od Khuena.

1903. Petrinjska vojarna, dio prema Zrinjskom trgu. Tu je od god. 1904. zgrada Hipotekarne banke (danas Udružene banke).

Zagreb, 1904. Snimak iz zrakoplova »Turula«. Kazalište, »Kolo«, »Sokol«, Stara plinara, grade se kuće u Marovskoj ul. Nema dakako još nove sveuč. knjižnice.

God. 1900. Zapadna strana Jelačićeva trga sa Fellerovom kućom na uglu Jurišićeve ul.

11. VI. 1903. Ban Khuen Héderváry posljednji put na tijelovskoj procesiji u Zagrebu. Iza njega: Spevec, predsj. stola sedmorice, podban Krajcsovics, odjel. predstojnici V. Klein i Armin Pavić.

g. 1900., a već 1901. zamjenjuje malu neuglednu purgarsku kućicu u Ilici, apoteka Pečićeva zgradom u formama secesije. U to se doba rađa Fellerova reklamna kuća na Jelačićevom trgu (sada također moderno izfrizirana), zidaju se kuće Kolmarova i Radova na sjevernoj strani Jelačićeva trga, gdje će 1907. kao posljednja pristupiti nova Popovićeva palača s Meštrovićevim relijefima. Trgovačko obrtnička komora dići će 1902./3. svoj novi dom nasuprot »Sokola«, pa će vatrogasni toranj i spremište odseliti na sadašnje mjesto, a tamo će se do zgrade šumarske akademije uskoro sve izgraditi. God. 1903. riješena je sudbina Petrinjske vojarne,

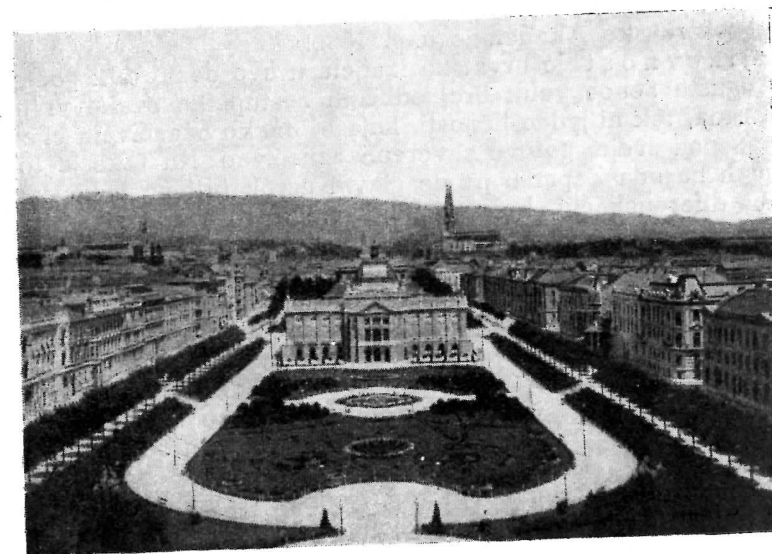

11. VI. 1903. Mariborski c. i kr. draguni za zaštitu Khuenovu na tijelovskoj procesiji u Zagrebu. Petrinjska ulica još nije od Sudničke probijena.

koju su htjeli adaptirati sad za gimnaziju, sad za medicinski fakultet, pa je općina dala 190.000 K za adaptaciju njenu u uredske svrhe, dok je onaj na Zrinjskom trgu sa neizgrađenim dijelom kupila Zemaljska hipotekarna banka, te je 1904. tu izgrađena velika palača, pa je tako i Zrinjski trg gotovo sav bio izgrađen. Nestalo je Medvešćaka, nestalo je tornja Svetoga Kralja, mjesto kojeg osvanuše iza upravo monumentalnih skela dva sušičava nova tornja, za koje je jedini g. Bollé držao, da su gotički, nestalo je definitivno staroga Zagreba, a nestalo je i Khuena! Pa kad se je slijedeće godine dignuo zrakoplov »Turul« nad Zagreb vidio je novi Zagreb, koji se unatoč svega pritiska iščahurio iz staroga, pa nam to po-

Zagreb 1906. Ovako je izgledala Kamenita ulica, gdje se danas nalazi jednim pročeljem nekadašnja vladina palača.

1903. Zagreb sa zgrade drž. kolodvora. Isporedi sliku iz god. 1880. s istog mjesta!

kazuju snimke s »Turula«, snimke Julije Hühna i pregledna snimka Brusine iz toga razdoblja, koje su danas već postale rariteti. Cijelo žiteljstvo grada (uračunavši i vojništvo) iznosilo je

u g. 1880. : 30.830 duša, nastanjenih u 6.686 stanova,
u g. 1890. : 41.481 duša, nastanjenih u 8.864 stana,
u g. 1900. : 61.992 duša, nastanjenih u 13.687 stana.

Porast je u razdoblju 1890.—1900. napadno velik, a samo se djelomice dade protumačiti preinakom upravnih područja, te početkom promjene u sastavu žiteljstva, jer će pomalo Zagreb prestati biti samo politički i upravni centar, već će se lagano promijeniti u industrijsko i trgovačko čvorište, koje će tri decenija kasnije, prebrodivši sve ratne nevolje, podati mogućnost egzistencije i trostruko većem broju ljudi, kako se to pokazalo i sada, kad Zagreb ima već 185.581 stanovnika.

Statistički podaci osvijetljuju život i kretanje žiteljstva u Zagrebu kroz sve decenije, a čini mi se, da je najvažnije posmatranje žiteljstva, koje je doseobom u Zagreb unapredilo materijalni razvitak grada i intenziviralo njegov duševni život. Ovo neprestano dolaženje ljudi iz sviju krajeva Hrvatske-Slavonije, pa iz Dalmacije i Bosne, koji svoje osobine ovamo prenašaju, pa se pomalo stapaju u jedno sa starim zagrepčanima, sve je to dovodilo do toga, da se može opažati doduše od vremena do vremena neki zastoj, ali nikad mrtvilo. Zagreb je postao i ostao od dana današnjega književni centar hrvatski, s kojim su ostali povezani i oni književnici, koji nisu trajno u Zagrebu boravili. Da, ni oni, koje se redovno smatra kao najjače reprezentante osebina zagrebačkih, nisu redovno rođeni zagrepčani. Moglo bi se dapače s pravom ustvrditi, da se većina tih ljudi ne bi nikada prihvatila svoga rada, da ih Zagreb nije na to priveo. Sve institucije, što ih je minula epoha stvorila, održale su se i u ovom teškom razdoblju, a održale su se i do danas, tek je bez opravdanja nestalo Hrvatskoga Gospodarskoga Društva. A upravo je začudo, da su sve od reda mogle napredovati, kad se sjetimo, da je vlast (Khuen) uskratila jednom Franji Račkom potvrdu za predsjednika Jugoslavenske Akademije u g. 1886.

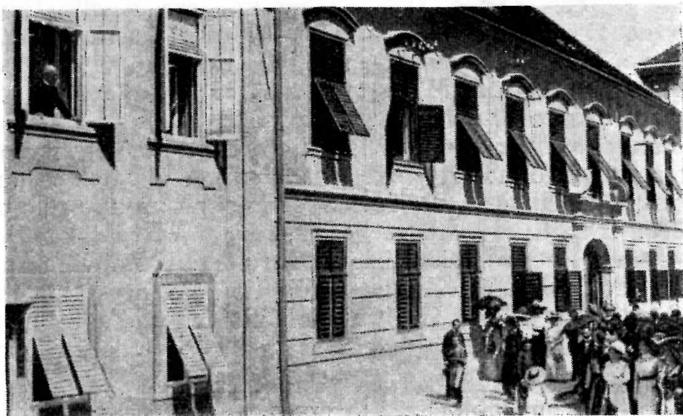
Književnost je hrvatska iznijela u ovo dvadesetk godina poslije smrti Augusta Šenoe velik broj odličnih zastupnika svake vrste stvaralačkoga rada, tek ni jedne ličnosti, koja bi onako označivala cijelu epohu, kako je Šenoa svoju, gotovo suvereno označivao. Nu tako je to bivalo i kod drugih naroda Zapada, pa će glavni uzrok biti ne u ličnostima, već u velikoj diferencijaciji, koja se pokazuje u svim granama literature u to dvadeset godina, tako, da literarni historici muku muče, da nekako svrstaju u srodne grupe sve te zastupnike realizma, simbolizma i svega do »Moderne«. Onaj ogorčeni boj Starih i Mladih, koji se vodio poglavito u »Matici Hrvatskoj«, razumljiv je kao oporba svake mladosti u želji za napretkom, a značajno je, da se ponajžešće rasplamsao u godini 1903., koju smo spoznali kao kobnu godinu prvoga reda ne samo za Hrvatsku, već i za svijet. I baš je eto te iste godine prestao izlaziti »Vienac«, časopis od najvećega znamenovanja za hrvatsku knjigu od g. 1869., časopis, koji je bio amanet »starih«, pa kad bi ga i povremeno puštali u ruke mlađih, uzimali bi ga redovno natrag. No kad su vidjeli, da će ga morati sasvim prepustiti mladima, radije ga napustiše. Klaić je napisao iskreno: da više nije mogao zadovoljavati baš ni jednoj struji, pa ga stoga nije ni jedna struja iskreno i odano ni pomagala. Ta je kobna devetsto treća pokopala i sarajevsku »Nadu«. Prazninu pokušavaju ispuniti »Mladi« sa kratkotrajnim »Životom« (g. 1900.) pa kasnije sa »Savremenikom« od g. 1906.

K starim časopisima i listovima pristupaju do g. 1890. politički dnevnici: »Srbobran« od g. 1884., »Hrvatska« i »Agramer Tagblatt« od g. 1886., kao strukovni list nastaju »Vijesti društva inžinira i arhitekata« god. 1881. koje i danas s promijenjenim naslovom postoje, pa »Glasnik naravoslovnog društva« od g. 1886. Od g. 1888. izdaje knjižara Kugli »Dom i Sviet«, koji se održao sve do g. 1923. Nije tek literarni časopis, već se obraća na šire slojeve, kojima se donosi zanimljivosti daleko više iz svijeta no iz doma. U svem je 1890. izlazilo u Zagrebu 37 časopisa, a pet godina kasnije iznosio je broj listova 51. U tom je razdoblju nastala »Prosvjeta« (1893.) nakladom tiskare Scholz-ove kao list za obitelj, a donijela je dobrih stvari, te se osvrtala mnogo na prošlost i sadašnjost Hrvatske, pa i ostalih južnoslovenskih zemalja. Kad je došlo u stranci prava do preloma, prestade 31. XI. 1895. izlaziti »Hrvatska«, pa se rodi »Hrvatska Domovina« i »Hrvatsko Pravo«, a god. 1900. izlazi »Hrvatska Domovina« pod imenom »Hrvatska« (redaktor Fran Folnegović), koja je prestala 24. III. 1903. nakon fuzije s obzorašima. G. 1903. izlazilo je u Zagrebu 65 listova, »Srbobran« je poslije poznatih demonstracija promijenio ime u »Novi Srbobran«.

Kako je cijelo ono doba tražilo nove puteve, pa se razilazilo različnim stazama stvorila se književnost na oko pocijepana, a opet bujna. Djela Gjalskoga, Kumičića, Ante Kovačića, Vjenceslava Novaka, Kozarca, Kranjčevića, Vojnovića od starijih, pa do Vidrića, Matoša, Domjanića od kasnijih nisu nikako zamrla; eto, baš se sada štampaju ponovno djela V. Novaka nakon 40 godina. I sve je to nastalo u onim teškim danima, što ih je proživio svijet, a napose mi u Hrvatskoj, u doba kad je već počela agonija države, kojoj smo pripadali.

Manje ćemo biti zadovoljni s novinstvom, koje je kao odraz onih teških dana i svađa životarilo, zaboravljajući ili pregledavši, da svijetom počimaju kretati druge sile, da se nameću nova, veoma važna pitanja. Ali dok je još Fridrih Veliki kazao: »Gazetten sollen nicht geniert werden«, kod nas se sve uradilo da novinstvo tek djelomice uzmogne ispunjati svoju zadaću. Manifest u Beču izdan o Duhovima 1903., a potpisan od dalmatinskih zastupnika na carevinskom vijeću, navodi i veli, da su pod Khuenom 102 novine bile 3702 puta zaplijenjene, a »Narodne Novine« — koje su i same jednom bile zaplijenjene! — donose u broju od 18. V. 1903. 15 (petnajst) zaplijena! Sam »Obzor« bio je u 20 g. 958 puta plijenjen. Kako je Zagreb te zaplijenjene stvari redovno čitao, vidjelo se, da je većina tih zakonski provedenih zaplijena bilo protuzakonito šikaniranje novinstva, koje je tek za bana Cuvaja kasnije još i pojačano. Posljedice nisu izostale.

U ovom se razdoblju razvila umjetnost u Zagrebu. Od naših ranih umjetnika umre Quiquerez 1893., ne dostigavši svoje mete, Nikola Mašić proživi u radu do 1902., stvorivši znatan broj izvrsnih radova, koji su i vrijeme preživjeli. Kao kipar radio je jedini Rendić, nu već onda smalaksao: njegov je spomenik Petru Preradoviću, poklon Miletićev gradu Zagrebu, otkriven 23. V. 1895., slabo djelo, a kasnije su mu radovi još slabiji. U visokoj starosti živi Rendić još i danas. G. 1891. priredi Kršnjavi u prostorijama Obrtne škole međunarodnu izložbu, a čim je postao odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu, poradio je mnogo za razvoj umjetnosti, sagradio ispočetka skromne ateljere, koji su kasnije ponovno povećavani, doveo u Zagreb Bukovca, Medovića, Crnčića, Csikossa, pa kasnije Frangeša i Valdeca, pa dao umjetnički ukrasiti palaču bogoštovlja i nastave, dakako na renesansni način, jer da »smo prožeti duhom toga duševnoga pokreta«. G. 1894. uzmogli su hrvatski umjetnici sami prirediti svoju prvu izložbu s uspjehom. Ma da su oni od reda bili djaci akademika

8. VI. 1912. Ban Cuvaj prima poklon učiteljstva na Markovom trgu na dan atentata Luke Jukića.

bečkih i münchenskih, nisu se mogli uživiti u zamisao svemoći renesanse, već su osjećali revolucionarni duh novoga doba, pa su im djela — barem kod najboljih — uvijek nekako odsjev doba, kad je zamirala privlačiva snaga Münchena, a porasla snaga Francuske, koja je ostala uvijek svježim vrelom umjetnosti dok je to u Italiji odavno presušilo. Dolazilo je i u nas do sporova i do secesije: u svojem »Pogledu na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba« (»Hrvatsko Kolo« I. 1905.), prikazuje to Kršnjavi dosta objektivno sa svoga stajališta. I kad su mu tada mladi utekli i složili novo »Društvo hrvatskih umjetnika«, priredišе oni u novom umjetničkom paviljonu prvu izložbu u veljači i ožujku 1898. U lijepo opremljenom »Hrvatskom Salonu 1898.« skupili su u reprodukcijama sve svoje najbolje radove: Bukovac, Csikoss, Frangeš, Valdec, Kovačević, Robert Auer, Crnčić, a uz to su se svi literati tadašnjice našli, da kažu svoju budi programatski, budi kakovim drugim prilogom: Gjalski, Ivanov (dr Dežman), Begović, (koji se onda zvao Xeres de la Maraja), Artur Grado (Benko), Vidrić, Alaupović, Nazor, Livadić, pa Dragutin Zelinski, t. j. dr. D. Domjanić i drugi. Kršnjavi se malo ljutio, ali priznao je, da se tu radilo s oduševljenjem mladosti i s uvjerenjem, da je doista nađen ekvivalent antiki.... Danas, kad je od starijih jedini Oton Iveković na životu, a secesija već gotovo zaboravljena, nakon što je svoju zadaću ispunila, kad se nekadašnja čedna škola Crnčić-Csikosseva razvila do akademije, danas se može sa zadovoljstvom pogledati na onaj lijepi početak u g. 1898. Od 22. XII. 1900. do 25. I. 1901. priređuje se druga izložba u paviljonu, ali tu sudjeluje uz Slovence i Alfonza Muhe samo Crnčić sa 39 slika s mora. 1902. izlažu umjetnici — ima i novih: Tomislav Krizman i Slava Raškaj — opet spokojno u Društvu Umjetnosti. Kršnjavi je mogao 1905. s pravom napisati, da je zadovoljan, kad pomišlja na doba prvih početaka.

Pa kad je govor o umjetnosti ne može se preći preko našega k a z a l i š t a. U ovoj epohi od 1880. do novoga doba proživjelo je ono cijelu skalu razvoja, pretrpilo i dobra i zla. Već je 1878. uvidjela vlada posvemašnju trošnost stare kazališne zgrade, a na preskupi se opravak nije

1914. Stj. Tisza s banom Iv. Skerleczom, iza njih bivši ban Theodor Pejacsevich s Tiszinim tajnikom Latinovicsem ulaze u hrvatsku sabornicu. U siječnju 1914.

ni moglo ni htjelo pomišljati. 1880.-1881. vodio je kazalište kao intendant dr. Derenčin, pa je sve poduzeo, da se što prije zamijeni, potresom posve oronula zgrada novom sgradom. Kasniji intendant po imenu, zapravo vladin povjerenik Kneisel, pa iza njega do 1894. Milorad Cuculić nisu mogli zapriječiti starenja našega kazališta; opera, koja je pod upravom Zajčevom postojala od god. 1870., ukinuta je 1889., — prvi puta za Khuena, pa se tek stagionama 1891.—1893. nastavljala (Hreljanović 2, Faller 1), tako, da se je za izložbe 1891. moglo dati nekoliko opernih predstava. Za izvođenje drame bio je već tada cio niz umjetnika prvoga reda: već se Fijan dovinuo do savršenstva. Ali kako birokratizam konačno ubija sve, a pogotovo ovakov organizam kao što je teatar, moralo se počekati, dok se nađe čovjek, koji će biti daleko više no dekretom imenovani intendant. Od g. 1894. do 1898. dođe za intendanta nezaboravni dr. Stjepan pl. Miletić, iz stare zagrebačke, porijeklom grčke porodice, brižno odgojen, sam pjesnik. Započe u starom, a nastavi u novom kazalištu i za ovo četiri godine preuredi sve, stvori zapravo moderno kazalište, obnovi operu, podigne dramu i uredi sve tako, da je nakon četirigodišnjega rada ostavio kazalište takovo, da ga ni kasnije teško doba nije moglo survati u ponor. Kad je počeo radom imao je tek 26 godina, a sa 40 svršio mu život (1908.). A što je najbitnije, znao je on od svojega zanosa za pravu kazališnu umjetnost mnogo i mnogo puta prenijeti zanos i oduševljenje na publiku, koja voli oduševljeno pravu glazbu. To se pokazalo i u prošlim danima god. 1890., kad je prvi puta doprla do nas ruska muzika, kad je Dimitrije Agrenjev Slavjanski svojim ruskim pjesmama zanio svijet, tako, da do danas nitko neće zaboraviti one dane,

tko ih je doživio. Od 1898. do 1902. vodi kazalište Ivo Hreljanović, kao »upravitelj«, a posljedica je bila dakako nazadovanje, pogotovo, kad je Khuen, kojemu ovdje nije bilo ništa sveta, iz političkih razloga uništio po drugi puta operu g. 1902. Pet godina dalje vuku kola Talijina Mandrović i Fijan, da zaustave dalje propadanje, a 1909. uskrsne pod Rauchom opet opera za intendanta Treščeca, da se uzdrži do dana današnjega.

Školstvo ovoga razdoblja nije zanemareno. Nastajalo je novo doba, pretvaralo se pomalo društvo s temelja, a novo doba traži nove škole. Tu se ne da ništa šablonski rješavati. To je doba, kad se javila potreba nove škole, veze realke s gimnazijom, pa se za Kršnjavoga počelo s uvađanjem novih realnih-gimnazija i stvaranjem novih takovih zavoda. Trebalo je naći i za djevojke prikladnu školu, pa je nastao — otpor je bio velik — isprva pokusa radi ženski licej. U pregledu investicija grada Zagreba od 1888.—1902. izdano je 3,060,116 kruna za vojarne (Rudolfovu, topničku i jašionu), a za škole u Samostanskoj ulici, kod sv. Duha, u Trnju, u Horvatima i u Draškovićevoj ulici tek 634.110 kruna! Tako je to na tom svijetu bilo i — biti će. U godini 1902./1903. imao je Zagreb 23 pučke škole, od ovih 15 javnih, a od ovih bilo je 13 gradskih i 2 zemaljske. Na žalost već je u samom Zagrebu postojala i pučka škola s magjarskim nastavnim jezikom. (Do kraja g. 1912. bilo je u zemlji preko 40 takovih škola!) Tek g. 1907. gradi se opet nova škola na Pantovčaku.

Glavna društva već su prije bila osnovana i sva su se uzdržala, a većina ih je i napredovala. Od 1880. do 1890. nastadoše neka važnija društva: Stenografsko društvo 1882., Hrvatsko farmaceutsko društvo »Aesculap« 1884., Prvo hrvatsko društvo biciklista (ti su reprezentirali uz sklizače i sokolaše u glavnom sport do g. 1903., kad se stvara Hašk (Hrvatski akademski športski klub). Opet 1903!), društvo za zaštitu životinja 1885., Hrvatsko naravoslovno društvo 1885.; pa Narodni kasino, t. j. magjaronski kasino 1885. i Hrvatsko zemaljsko društvo za obrt i industriju. U svem je bilo tada 58 društava. G. 1903. već ima 85 društava, a novo osnovana važnija bila su: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora od 1900., Zemaljski savez hrvatsko-slavonskih industrijalaca od 1903., Privrednik 1903., Savez hrvatskih pjevačkih društava (obnovljen) 1902., pa kratkotrajno Društvo hrvatskih umjetnika od 1901. Broj današnjih društava iznosi do 600.

Obrt i trgovina onih dana nisu se nikako mogli razviti, kako bi se moralo i moglo očekivati; to se sve tek polako dizalo iz staroga patrijarhalnoga stanja, a kod gdjekojih se grana obrta mogao upravo katastrofalan pad zamijetiti, napose kod onih, koji su se bavili obradbom drveta i metala. Istina je, da se takav nazadak pokazao u svoj Evropi, nu teško u tolikoj mjeri. O kakovom razvoju industrije u to doba i ne može se govoriti, ta sve se poradilo, da se svakoj industriji otešča egzistencija, ako se već ne uzmogne spriječiti. O tom najjasnije govore izvještaji Trgovačko-obrtničke komore, koji su sve prije no optimistički, ali na žalost istiniti. Posljedice onoga propadanja trgovine i industrije u Hrvatskoj i Slavoniji, onoga sputavanja kojekakovim tarifalnim odredbama i svakojakim šikanacijama najraznovrsnije sorte nisu ni do danas izliječene. Brojčano je dakako prema porastu pučanstva napredovao i broj obrtnika, pa i tu ne onako, kako bi se moralo očekivati. Statistike tu govore jasno, a govore i o potiskivanju obrta industrijalizacijom, a ništa se nije radilo, da se nađe put sporazuma između obrta i industrije, da sebi ne postanu protivnici. Ne želim umarati s ispisivanjem statistika, dostajat će, da navedem za god. 1890. i 1903. nekoliko brojeva. Krčama imao je Zagreb 1890.: 165, 1903.: 282, knjigoveža: 9—24, tiskara i litografija: 12—25, knjižara: 6—13. Mislim, da ove brojke dostaju i govore u prilog Zagrebu i Zagrepčanima. G. 1890. bilježi popis 17 »tvorničara«, pa tumači, da ovamo spadaju: tvornice rakije, likera, octa, sodavode, peći, koža, duhana, parketa, cigala i plinara. To su dakle većinom one tvornice koje smo sastali u minulom vremenu, a koje se održale dijelom i do danas. U godini 1903. broje se 42 tvorničara, a među najveća poduzeća spada Zagrebačka pivovara, utemeljena g. 1892. i Tvornica papira, utemeljena iste godine, a značajno je, da je to poduzeće nastalo magjarskim kapitalom, pa je istom u g. 1921. nacijonalizovano. Istom je 10. III. 1905. stvorilo zastupstvo zaključak, da se sve učini za podupiranje industrije i obrta, pa napose, da se svakoj tvornici podade jeftino zemljište, vodu, plin i elektriku uz režijsku cijenu, tvornice se na 5—15 godina opraštaju svake gradske daće, grad će sagraditi industrijske tračnice i uz odštetu prepustiti upotrebu tvornicama, savez hrvatskih industrijalaca biti će zamoljen, da nađe ljude, voljne za takova poduzeća. Slično, dapače i više je zaključeno za obrtnike. No, kako je međutim nastala velika novčana kriza, to se tek 1907. našlo reflektanata na te polakšice.

Radničko je osiguranje bilo već tada velika skrb u svijetu, pa je kod nas stvoren Zak. čl. XIV. g. 1891. o potpomaganju obrtničkih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti. Na temelju toga zakona uređena je Zagrebačka okružna blagajna god. 1903., koja je počela funkcijonirati 18. kolovoza 1893., kao na dan »previšnjega« rođendana kralja Franje Josipa.

— —

Na kraju sam. Nestalo je staroga Zagreba, pa kako se to zbivalo, pokazuju ovi moji fragmentarni prikazi i priloženi izbor značajnih slika onoga vremena. Od ljudi onoga doba ima još dosta na životu, a ti će se ne samo svega toga sjećati, već će i druge uspomene na ono doba u sebi oživjeti, o kojima mi nije moguće govoriti. Ali iz onih davnijih dana nije već onda bilo mnogo živih, tek je sudbina odredila, da dožive novo doba: Josip Juraj Strossmayer i Ivan Trnski. Doživjeli su dan, kad je Franjo Josip osjetio, kad je počela tu krv teći, kad se bura nije dala nikako stišati, da mu nije uspjelo »die Völker in woltemperierter Unzufriedenheit erhalten«, da je kotao pregrijan... I tada dobije Khuen »previšnji nalog«, da se primi zadaće magjarskoga ministra predsjednika, da dokazani talent razaranja dokumentira i u Ungariji. On se toga posla primio i nastavio podrivati Austroungariju i stvarati Jugoslaviju... A izvrsno su mu pomogli »državnici« Ugarske.

Da, neriješena je zagonetka do danas, kako se Khuen tako dugo na tako odgovornom mjestu održao, pa još i dalje 1903. i u g. 1910.—1913. mogao nakon svega biti ministar predsjednik: u cijeloj hierarhiji dostojanstvenika oko Franje Josipa nema slična primjera. Da, »Knjiga je o starom Zagrebu« dovršena je, ali izreka nije svršena, ide dalje, dok točku ne stavi Gavrilo Princip. A to je trajalo dalje punih jedanajst godina. Svanut će vedriji dani, pa će opet doći dani najcrnije reakcije. Doći će Pejacsevich Theodor, da zamijeni Khuena, da poslije propasti »narodne stranke« pođe s koalicijom, koju je stvorila era riječke i zadarske rezolucije. Pokušana

borba s Magjarima protiv Beča pretvara se opet u borbu s Magjarima, u kojoj treba obraniti materinji jezik. Prividno pobijediše tada Magjari a Pejačevića će zamijeniti dr. Rakodczay, onda Pavel baron Rauch, koji na izborima ne dobi ma ni jednoga jedinoga mandata. Ali on će podići veleizdajničku parnicu, doći će Friedjungov proces, a sve će svršiti na sramotu Austro-Ugarije. Onda će pokušati Tomašić, de genere Mogorović, da skrši koaliciju i stvori novu magjaronsku, davno zaboravljenu stranku »narodnoga napretka« (1911. predsjednik: Pejačević, potpredsjednici: Švinderman i Avakumović), da po uzoru Khuena, kojem je bio od prvoga časa vjerna pristalica, kog je smatrao svojim »duca« i »maestrom«, skrši opoziciju. A kad je vidio, da se je prevario, ode, da ostavi mjesto — Slavku Cuvaju, jedinom banu, koji je 31. III. 1912. prihvatio službu komesara. Ali sve to ne pomože: 8. VI. 1912. prasne hitac Luke Jukića na Cuvaja, nu žrtvom pade savjetnik Hrvojić. Potom nestaje Cuvaja, a Magjar Skerlecz preuzima komesarijat 21. VII. 1913., postaje banom 27. II.-1913., ostaje dalje do početka golemoga razračunavanja i dalje u ratnim godinama sve do 1917., kad je postajalo pomalo vedrije... Tada ode i on da učini mjesto pouzdaniku koalicije Mihalovichu, ode i ostavi uspomenu, da se je za sve svoje vlasti pokazao čovjekom.

No to je već novi Zagreb. Pa kako je stari Zagreb prepatio čak i Khuena, novi je preturio u tih 11 godina šest banova! Nije se dao uništiti, dočekao je nove dane. U borbi je očeličio.

Résumé. Die vorangehende Abhandlung des Verfassers (das »Buchs von Alt-Zagreb«) zeigt den Werdegang des neuen Zagreb, dessen Entwicklung seit dem Jahre 1850, als Zagreb aus vier Teilen zu einer Einheit zusammengeschweisst worden war. Es ist nur der Entwickelungsgang einer Stadt dargelegt, aber diese Stadt ist der Mittelpunkt des gesamten Kroatentums, war die Haupt- und Residenzstadt eines Königreichs, das mit Ungarn einen Teil der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie gebildet, aber ein so eigentümlich selbständiges Dasein geführt hat, dass eben die Unterdrückung dieser Selbständigkeit unter der völlig sinnwidrigen allzulangen Regierung Franz Josephs, die eine totale Negation der am Thor der Wiener Hofburg aufgestellten ehernen Inschrift: »Justitia regnorum fundamentum« bedeutete, letzten Endes die Vernichtung der veralteten, etwas allzu familiär benannten »Habsburgermonarchie« verursachte. Heute ist es ja jedermann klar, dass eben Franz Joseph mit seinen Helfershelfern, den Tiszas, Apponyis, Kossuths, Khuen, den Rauchs, das alte Reich vernichtet und die neuen Zustände geschaffen haben. Und als endlich einer eingesehen, dass der vielgeschmähte »Südslavenapostel« Bischof Strossmayer der einzige gewesen, der den Weg zur Rettung gezeigt, aber nur Hass und Verfolgung erlitten hatte, da war es zu spät: da kracht der Schuss von Sarajevo durch die ganze Welt.

Das erste Jahrzent nach 1848, die Zeit des Absolutismus (1850—1860) bedeutet auch für Kroatien, für Zagreb — seine Geschichte ist ja die Geschichte ganz Kroatiens — eine Zeit des lähmendsten Druckes. Und nur eines ist gewachsen: ein furchtbarer Hass gegen Oesterreich, das durch Niederdrückung alles nationalen Lebens, durch Einführung der sinnlosesten Germanisierung, (man höre nur aus dem amtlichen Schreiben Baron Härdtels die Worte: »Ausrottung oder wenigstens Schwächung aller Nationalitäten...«) nur zu gerechtfertigt war. Österreich hatte nie ein gutes Gedächtnis: man hat da den volkstümlichen Banus Jelačić, den Retter Franz Josephs, einfach zu Tode gequält (1859), während das ganze Volk damals überzeugt war, dass

man da auch vor dem Gift nicht zurückgescheut war! Es war ein trübes Dahindämmern, bis nicht der Pulverdampf der französischen Kanonen bei Solferino die Stickluft gereinigt, aber wieder patzte man lieber herum als dass man volle Arbeit getan hätte. Das Jahrzehnt 1860—1870 brachte Zagreb wol die Eisenbahn (1862), die Gasbeleuchtung, das charakteristischerweise »Südslavische Akademie« bekannte höchste wissenschaftliche Institut (1867), auf dessen Bestätigung man mehr als fünf Jahre warten musste! Damals (1864) hat man die erste Ausstellung veranstaltet, die kroatische Sprache wurde wieder zur Amtssprache, das Heer der Beamten der früheren Epoche, die zu jeder antinationalen Tätitgkeit bereit waren, floh Hals über Kopf aus dem Lande, aber da kam das Jahr 1868, als auf ordinärste, betrügerische Weise unter Banus Rauch der sogenante »Ausgleich« mit Ungarn erfolgte. Dies war eine völlige Kapitulation vor den Magyaren, jenen Magyaren, deren Führer man in der Revolutionszeit, die doch echt heldenhaft gekämpft hatten, einfach dem Galgen überliefert hatte! Und Kroatien, dessen Ban Jelačić im festen Glauben, dass er für s e i n e n König kämpfe, in den Krieg gezogen war, wird dem Magyarentum als Sühnepreis geopfert! Der Ausgleichsakt des kroatischen Originals ist vom König eigenhändig unterschrieben, aber darüber befindet sich ein aufgeklebter Zettel! Es gibt in der ganzen Welt unter Millionen von diplomatischen Schriftstücken kein zweites Exemplar dieser Sorte!

Aber der Geist der Nation war nicht zu brechen. Wichtige Vereine, die bis zum heutigen Tage bestehen, sind damals entstanden und nach langem, langem Zögern (seit 1861) wird dann 1874 die Universität in Zagreb eröffnet. 1866 erfährt die Stadt eine bedeutende Erweiterung; in diesem Jahr ist das Fernkornsche Jelačić-Denkmal errichtet: ein Jahr später wäre dies woll nicht mehr möglich gewesen! Man wollte damals die alten Bauwerke erhalten und übergab die Restaurierungsarbeiten dem **Wiener Dombaumeister Schmidt**, der da mit Hilfe seines Mitarbeiters Bollé die alten prachvollen Werke gründlich zugrunde gerichtet hat. Aber wie gründlich! Fast möchte man an der Echtheit der Unterschriften Schmidts auf den Plänen zweifeln! Damals erhielt Zagreb die Wasserleitung 1878, während schon zwei Jahre vorher die Neuschaffung eines Zentralfriedhofes die alten Friedhöfe überflüssig gemacht hatte. Und dann kam das gewaltige Erdbeben vom Jahr 1880, das die Stadt im Stadium der Modernisierung getroffen und schliesslich nur von Nutzen war, da es die Schäden blossgestellt hatte. Und Zagreb rafft sich da erst recht auf, in einigen Jahren ist alles repariert. Nur der ewige Hemmschuh, der Ausgleich mit Ungarn, oder besser das Nichteinhalten des Ausgleichs bringt neue, lähmende Kämpfe, die zur gewaltsame Entfernung der gesetzwidrigen Schilder 1883 geführt, worauf Wien den Banus fallen liess, um **General Ramberg** — einen edlen, gerechten Menschen zum Komissär zu ernennen. Für Wien war ja die Verfassung, die ja solche Massnahmen ausschliesst, etwas ganz Irrelevantes, man könnte statt Verfassung auch »Was ihr wollt« sagen! Und dann kam der neue Banus Graf Khuen Hédervárу, der, trotzdem er im Landtag nach einer dreisten beleidigenden Aussage mit Fusstritten beehrt worden, weiter noch 18 Jahre im Amt verblieb, ja hohe Orden erhielt. Aber mit all seinen Dragonnaden konnte er die Lebenskraft von Zagreb und Kroatien nicht vernichten, und als der von ihm geförderte Antagonismus zwischen den Kroaten und Serben aufgehört, als eine neue Zeit herangebrochen war, da verliess er das Land fast heimlich, er verliess es im helleren Brand als er es vorgefunden: Tote, Werwundete und eine Unmenge Verhafteter sprachen vom Erfolg seiner »Pazifizierungsaktion«. Bis 1903 — wol ein schicksalsschweres Jahr der Welt — war aus dem kleinen Zagreb vom Jahr 1850 mit seinen 15.000 Einwohnern eine moderne Stadt von etwa 60.000 Bewohnern geworden, die **patriarchalische** Zeit von einst war definitiv dahin! Und die zweite Ausstellung im **Jahre 1891** bewies, dass Kroatien nicht zu vernichten sei. Dann baute man rasch Schulen, das neue Theater u. s. w., um dem König die glänzende Tätigkeit Khuens 1895 vorzuführen, und da — verbrannte die akademische Jugend die Fahne des treulosen

Ungarns! Und dann 1903 an demselben Tage, als in Belgrad der König und die Königin getötet worden waren, nachdem sie endlose Schande über ihr armes Land gebracht, war Khuen zum letztenmal öffentlich erschienen: ungeheuere Militärmassen mussten für seine Sicherheit sorgen...!

Trotz der magyarischen Paschawirtschaft, welche fast jede Industrie unmöglich gemacht, trotz der Bedrückung — Khuen gestattete einem Franjo Rački nicht die Würde eines Akademievorstehers zu behalten, von anderen zahllosen Quälereien nicht zu reden, — trotz alledem entwickelte sich Kroatien auf allen Gebieten: Kunst und Wissenschaft, die schöne Literatur, dann speziell die Theaterkunst waren voll erblüht, und zu den alten Vereinen gesellten sich junge, neue tatenfrohe. Und die grössten Unternehmungen, Welche die Patrioten der Opposition erdacht und beschlossen, mussten dann die Leute Khuens ausführen; die Kanalisierung der Stadt und die Umlegung des Medveščakbaches, der seit Urzeiten die Stadt durchflossen und oft- verpestet, war zuende geführt worden! Und dann kam die Agonie: Nach Khuen gab es bis 1914 sechs Bane, alles, was Österreich und noch mehr Ungarn und seine »Politiker« getan, musste zur Katastrophe führen. Doch diese Zeitspanne gehört nicht mehr ins Buch von Alt-Zagreb, das 1903 definitiv verschwunden war. Und verschwunden ist sogar die Erinnerung an jene einstigen »Grössen«, die das efindliche Regime unterstützt, während heller als jemals die Namen der Männer aufleuchten, die einst von Hass der Machthaber verfolgt das Volk geführt und getröstet, vor allem der des Bischofs Strossmayer und seines grossen Freundes dr. Franjo Rački.